

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ
GRAFİK TASARIM ANASANAT DALI
GRAFİK TASARIMI PROGRAMI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NESİH HATTININ
TİPOGRAFİK EVRİMİ (1729–1928)

(SANATTA YETERLİLİK TEZİ)

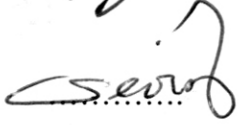
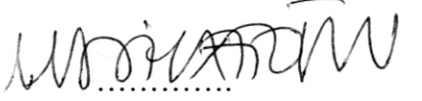
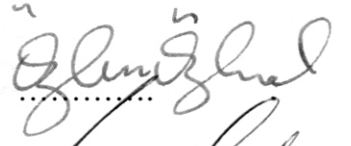
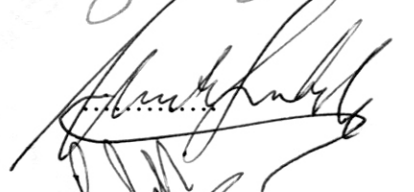

Hazırlayan
20163307003 Onur FATİH YAZICIGİL

Danışman
Prof. Ayşegül İZER

İSTANBUL, 2020

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI

Onur Fatih YAZICIGİL'in, "OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA NESİH HATTININ TİPOGRAFİK EVRİMİ (1729-1928)" başlıklı Tezi 17.01.2020 tarihinde aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek, MSGSÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, Grafik Tasarım Anasanat Dalı Grafik Tasarımı Programı Sanatta Yeterlik Tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Ünvanı - Adı Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
Tez Danışmanı	Prof. Ayşegül İZER (TİK)	
Üye (II. Danışman)	Doç. Dr. Sevim ÖNDER YILMAZ (YTÜ)	
Üye	Prof. Sinan NİYAZIOĞLU (TİK)	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZKAL (TİK-Özyeğin Ü.)	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Umut SÜDÜAK	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Başak ÜRKMEZ	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Nur ÖZMEL (İst. 29 Mayıs Üni.)	

Prof. F. Refika TARCAN
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEŞEKKÜR.....	5
ÖZET.....	6
SUMMARY	8
ŞEKİL LİSTESİ.....	10
ÇİZELGE LİSTESİ.....	31
1. GİRİŞ	32
1.1 Bu Tezin Araştırma Konusu Nedir?.....	33
1.2 Bu Konunun Seçilme Nedenleri.....	34
1.2.1 Türk Harf İnkılabı (1928) Öncesinde Uygulanan Türkçe Tipografi Faaliyetlerinin Ortaya Çıkarılması.....	34
1.2.2 Osmanlı Yazı Karakteri ve Tipografi Uygulamaları üzerine Türkçe ve Yabancı Kaynak Yetersizliği	35
1.2.3 Osmanlı Yazı Karakterleri ve Tipografi Uygulamaları üzerine Bibliyografik Derleme Eksikliği.....	36
1.2.4 Osmanlı Nesih Yazı Karakterinin Analizine Yönelik Metodoloji Eksikliği	37
1.3 Osmanlı Tipografi Uygulamaları ile ilgili Kaynak Taraması	38
1.3.1 Arap Harfli Matbu Kaynaklar	39
1.3.2 Latin Harfli Matbu Kaynaklar.....	48
1.4 Osmanlı Türkçesinin Tipografik Koşulları	57
1.4.1 Osmanlı Türkçesinin Alfabeti.....	57
1.4.2 Tez Çalışmasında Kullanılan Transkripsiyon Sistemi	59
1.4.3 Arap Harflerinin Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Dört Şekli....	61
1.5 Sayısal Arapça Font Seçimi	63
1.5.1 DecoType Font Tasarım Şirketi	63
1.5.2 DecoType ACE ve Tasmeem.....	64
1.6 Nesih Yazısının Analizinde Kullanılacak Metodoloji	67
1.6.1 Üstharfbirimi (Archigrapheme) Yöntemi	67
1.6.1.1 Üstharfbirimi Transliterasyonu	67
1.6.1.2 Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Üstharfbirimleri.....	68
1.6.1.3 Üstharfbirimi Daraltma Uygulaması.....	69
1.6.2 Kur'an Üstharfbirimi Tarama Yöntemi	71

1.6.2.1 Karşılaştırmalı Analiz için Osmanlı El Yazması Kur'an Nüshasının Seçim Kriterleri.....	71
1.6.2.2 Osmanlı El Yazması Kur'an'a Üstharfbirimi Tarama Uygulaması (Qur'ân Concordance).....	73
1.6.3 Hurufat Baskısının Analizi.....	75
1.6.3.1 Hurufat ve Baskı Tekniği.....	75
1.6.3.2 Yazı Karakterinin Fiziksel ve Yapısal Ölçüm Kriteri.....	78
1.6.3.3 Nesih Yazı Karakterlerinin Tarihsel ve Biçimsel Analizi.....	81
1.6.3.4 Tespit Edilen Yazı Karakterlerinin Genel Değerlendirme Kriterleri.....	81
1.6.3.5 Örnek Uygulama için Seçilen Yazı Karakterinin Analiz Kriterleri... ..	82
1.6.3.6 Renkli Elifba ile Nesih Yazı Karakterinin Görselleştirilmesi.....	83
1.7 Arap Harfleri ve Orantılı Hattın Gelişimi	85
1.7.1 İbn Mukle (886–940)	87
1.7.2 İbn Bevvâb (961–1022).....	88
1.7.3 Yâkût El-Müsta'sımî (?–1298)	90
1.8 Aklâm-ı Sitte (Altı Kalem).....	91
1.8.1 Sülüs.....	94
1.8.2 Nesih	95
1.8.3 Muhakkâk.....	96
1.8.4 Reyhânî	97
1.8.5 Tevkî'	98
1.8.6 Rikâ'	99
1.9 Osmanlı Nesih Hattı ve Ekolleri	100
1.9.1 Şeyh Hamdullah (1436–1520)	102
1.9.2 Hafız Osman (Osman İbn-i Ali) (1642–1698).....	104
1.9.3 Kâdıasker Mustafa İzzet (1801–1876).....	106
1.9.4 Kayışzade Hafız Osman (?–1894)	108
1.10 Osmanlı Matbaacılığında önce Avrupa'da Arap Harfli Tipografi Uygulamalarının Genel Değerlendirmesi (1514–1756).....	110
2. İNCELEME.....	121
2.1 Osmanlı Nesih Yazı Karakterleri ve Tipografik Uygulamaları	121
2.2 İbrahim Müteferrika Matbaası ve Nesih Yazı Karakteri.....	123
2.2.1 İbrahim Müteferrika Matbaası	123
2.2.2 Müteferrika Matbaası'nın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi..	125
2.3 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası'nın Nesih Yazı Karakteri	132
2.3.1 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası.....	132

2.3.2 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası'nın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi	133
2.4 Devlet Matbaalarının Nesih Yazı Karakteri.....	141
2.4.1 Devlet Matbaaları (Mühendishâne Matbaası, Üsküdar Matbaası ve Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire)	141
2.4.2 Bogos Arabyan'ın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi	142
2.5 Ohannes Mühendisyan'ın Nesih Yazı Karakterleri	152
2.5.1 Ohannes Mühendisyan Matbaası	152
2.5.2 Ohannes Mühendisyan'ın Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi	155
2.5.2.1 Yirmi Dört Punto Nesih Yazı Karakteri (1867).....	155
2.5.2.2 On Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (1882).....	166
2.5.2.3 Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (1888).....	173
2.6 İstavrakî'nin On İki Punto Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi (c. 1879)	179
2.7 Hafız Efendi'nin Sekiz Punto Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi (c.1882)	185
2.8 Haçik Kevorkyan'ın Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi.....	190
2.8.1 Hakkâk ve Hurufat Dökümcüsü Haçik Kevorkyan	190
2.8.2 On İki Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1883).....	192
2.8.3 Kalın (Bold) Yirmi Dört ve On Altı punto Nesih Yazı Karakterleri (c. 1899)	198
2.8.4 Otuz Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1911).....	205
2.9 Mehmed Ali'nin Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi.....	212
2.9.1 Sekiz Punto (c. 1909)	217
2.9.2 On İki Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1909).....	221
2.9.3 Yirmi Dört Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1909)	227
2.10 Mühendisyan'ın 16 Punto Nesih Yazı Karakteri Üzerine Örnek Uygulama Analizi	231
3. SONUÇ	239
4. EKLER	244
5. KAYNAKLAR	249
6. KISALTMALAR	257
7. SÖZLÜK	258
8. ÖZEL ADLAR DİZİNİ.....	261
9. ÖZGEÇMİŞ	263

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın en başından sonuna kadar kesintisiz olarak beni destekleyen, cesaretlendiren ve çalışmanın tamamlanmasını sağlayan Eş Danışmanlarım grafik tasarım ve tipografi eğitimi uzmanı Prof. Dr. Ayşegül İzer ve Osmanlı Türkçesi ve Paleografya uzmanı Doç. Dr. Sevim Yılmaz Önder'e; farklı açılardan bakış ve yorumları için Osmanlı tipografi kültürü üzerinde çalışan Dr. Özlem Özkal'a; Arap harfli tipografi uygulamaları konusunda sınırsız ve koşulsuz olarak bilgi birikimini paylaşan Thomas Milo'ya; araştırmanın temellenmesindeki yönlendirmeleri için Prof. Dr. Sinan Niyazioğlu'na; araştırma kapsamında ihtiyaç duyduğum birincil kaynakları paylaşarak beni destekleyen Emin Nedret İşli ve Ömer Durmaz'a; Avrupa'da üretilmiş Arap harfli hurufat hakkındaki araştırmalarını paylaşan Emanuela Conidi'ye; araştırmanın incelediği Osmanlıca metinlerin çevirisinde yardımlarını eksik etmeyen Sedanur Temel'e; araştırma boyunca Ermenice kaynakların çevirisinde Sarin Akbaş'a; araştırmanın sonunda ortaya çıkan veriyi görselleştirmedeki yönlendirmeleri için Deniz Cem Önduygu'ya; son okuma için Doğan Dilcun Doğan'a; çalışmanın tamamlanmasında beni destekleyen sevgili Kateri O'Neil'e ve hayatımın her döneminde yanımda olan annem Kübra, babam Hasan ve abim Özgür Yazıcıgil'e teşekkürlerimle...

Ocak 2020

Onur Fatih Yazıcıgil

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda metin yazısı olarak kullanılmış Nesih hattının 1729–1928 tarihleri arasında tipografi uygulamalarındaki kullanımını araştırmış ve belirtilen tarihler arasında üretilmiş Nesih yazı karakterlerini, hakkâklarını ve temel aldıkları hattatları tespit ederek başlangıcından son kullanımına kadar geçen sürede geçirdiği görsel evrimi incelemektedir. Osmanlı matbaacılığının çeşitli evrelerinde üretilmiş Nesih yazı karakterlerini el yazması Osmanlı Nesih hattı ile karşılaştırarak yazı karakteri üretiminde izlenen görsel üslup hakkında bilgi sunulmaktadır.

Araştırma kapsamında Osmanlı tipografi uygulamalarıyla ilgili tarihî belgeler incelenerek Arap ve Latin harfli kaynaklar olarak tasnif edilmiştir. Söz konusu kaynaklar içerisinde doğrudan Osmanlı Nesih yazı karakterleriyle ilgili alıntılar Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonu yapılarak sunulmuştur. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin madenî hurufatının mevcut olmaması nedeniyle yalnızca baskıda oluşturdukları şekiller birincil kaynaklardan incelenerek yapılmaktadır. Çalışmanın odağındaki yazı karakterlerinin görsel incelemesi tarih belgelerinde geçen bilgilerle birlikte ele alınarak konu hakkında kapsamlı bir çerçeve oluşturulması hedeflenmiştir.

Tez çalışmasının giriş bölümünde kullanılan üstharfbirimi sistemi, yazı karakteri ölçüm kriterleri ve renkli elifba yöntemleri sunulmuştur. Aynı bölümde Osmanlı tipografi uygulamalarının görsel zeminini oluşturan hat sanatının tarihsel gelişimi ve Osmanlı Nesih hattının ekolleri incelenmiştir. Giriş bölümünün sonunda bağlam kurması açısından Osmanlı öncesinde Avrupa'da uygulanmış Arap harfli tipografi uygulamaları hakkında bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde, 1729–1928 tarihleri arasında İstanbul'da kullanılmış on altı Nesih yazı karakterinin görsel incelemesi yapılmıştır. İnceleme kapsamında yazı karakterlerinin görsel farklılıkları tespit

edilerek selefleriyle olan ilişkileri karşılaştırmalı örnekler eşliğinde sunulmuştur. Her yazı karakterinin incelendiği bölümün sonunda yazı karakterinin görsel ve yapısal özellikleri özel olarak değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamında hakkâkları belli olan yazı karakterlerinin incelendiği bölümlerde söz konusu hakkâkın hayatı hakkında bilgi sunulmuştur. İnceleme bölümünün sonunda örnek uygulama kapsamında Mühendisyan'ın 1882'de ürettiği 16 punto Nesih yazı karakteri, el yazması Nesih hattı ile kapsamlı bir şekilde karşılaştırılarak incelenmiştir. Sonuç bölümünde kronolojik olarak incelenen Nesih yazı karakterlerinin aralarında kurdukları yapısal ilişki görselleştirilerek Osmanlı Nesih hattının tipografik evrimi hakkında elde edilen sonuçlar araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tipografi uygulamaları, Arapça tipografi, Osmanlı Nesih yazı karakteri, Osmanlı Nesih hattı, Osmanlı hurufat hakkâkları.

SUMMARY

This thesis investigates the typographic application of naskh calligraphy in the Ottoman Empire from 1729 until 1928. It examines the visual evolution of Ottoman naskh typefaces by identifying the typefaces themselves and their punchcutters, in addition to the calligraphers who were involved in the production of each typeface. It aims to display information about each identified naskh typeface's visual style through a comparative visual analysis with handwritten Ottoman naskh script.

Within the scope of the literature review, historical documents related to Ottoman typographic activities are categorized under two sections: documents in Turkish written in the Arabic script and documents in Turkish written in the Latin script. Documents relating directly to Ottoman naskh typefaces are cited in Latin-transliterated Turkish. Over the course of the investigation, no surviving Ottoman metal type sorts were encountered and hence, this thesis examines only the printed form of the naskh typefaces on primary sources. The visual styles of the Ottoman naskh typefaces are comprehensively evaluated as they relate to relevant historical information found within primary sources.

In the introduction, archigrapheme, type measurement criteria, and colored alphabet methodologies are presented. Following the methodologies, the history of Arabic and Ottoman calligraphy is examined as the visual basis of Ottoman typography. In the last section of the introduction, pre-Ottoman typography of European Arabic typefaces is reviewed and summarized in order to provide a visual context for Ottoman naskh typefaces. In the second chapter, sixteen identified naskh typefaces that were used in Istanbul between 1729–1928 are visually and historically analyzed. The particular visual style of Ottoman naskh typeface is analyzed in relation to its forerunner through accompanying visual samples. Each analyzed typeface is evaluated in its respective section. Information regarding Ottoman

punchcutters' lives is provided in the section(s) relevant to their work. Following the visual examination of sixteen naskh typefaces, a comparative case study between Mühendisyan's 16-point naskh typeface and a handwritten Ottoman naskh script is presented and evaluated. In the conclusion, a chronological examination of the evolution of the Ottoman naskh typefaces is thoroughly illustrated through a comprehensive information graphic.

Keywords: Ottoman typography application, Arabic typography, Ottoman naskh typefaces, Ottoman naskh calligraphy, Ottoman punchcutters

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1. 1 Üstte: değil sözcüğündeki ğ karşılığında Ğef (ﻍ) harfi. Gef harfinin fonetik işaret çizgisinin altına indirilerek kullanılmış şeklidir. Altta: getirilen sözcüğünde kullanılan ve standart Osmanlı alfabesinde g sesini karşılayan Gef (ﻍ) harfi..... 58

Şekil 1. 2 Gutenberg'in hareketli hurufat sistemi: Fiziksel bir kalıba dökülen kurşun hurufat soğuduktan sonra yan yana dizilerek satırlar elde edilmektedir. Yukarıdaki hurufat fotoğrafı 48 punto Monotype Plantin kalın yazı karakterine aittir. (Fotoğraf: Çağatay Alpay Arşivi; Hurufat: Bilkent Üniversitesi, Grafik Tasarım Bölümü Arşivi) 64

Şekil 1. 3 Sayısal font sistemlerinde istenilen yazı karakteri saydam kutular çerçevesinde sayısal olarak türetilerek oluşmaktadır. Yukardaki örnekte kullanılan sayısal font 72 punto Monotype Plantin kalın ağırlığıdır..... 65

Şekil 1. 4 *Tashîh* sözcüğünün iki farklı sistemde örneklendirilmesi. Solda: 2005 yılında Microsoft işletim sistemi için tasarlanan Mamoun Sakkal tarafından tasarlanan sayısal lineer Nesih fontu (Sakkal Majalla). Sağda ise, DecoType'ın bir yıl sonra 2006 yılında ACE motoru ile tasarladıkları sayısal Nesih fontu (Tasmeem Naskh). ACE motoru, lineer düzlemde saydam kutulara bağlı kalmadan dikey aksı kullanmaya olanak sağlamaktadır. Bu da, el yazması Nesih hattında görülen yukarıdan düşerek bağlanmayı desteklemektedir. 65

Şekil 1. 5 Tasmeem, uyumlu ek (plug-in) olarak Adobe Indesign programında çalışmaktadır. Yukarıdaki şekilde, Tasmeem Naskh fontu ile Arapça 'minkum' kelimesinin onlarca farklı yazım şeklinin kullanıcıya sunulduğu pencere görüntüsü mevcuttur. Arzu edilen hattın şekli penceredeki varyasyonlardan biri seçilerek oluşturulmaktadır. 66

- Şekil 1. 6 Tez kapsamında analiz yöntemi için seçilmiş Kayışzade Hafız Osman'ın Baytan Yayınevi tarafından basılmış tıpkıbasım Kur'an nüshası. (Baytan Yayınevi, 2010) 72
- Şekil 1. 7 Adobe Indesign uygulamasından ekran çıktısı. Q-Concordance dosyası ile üstharfbirimi taraması 74
- Şekil 1. 8 Solda: BCGBG üstharfbirimi taraması için seçilen matbu *tashîh* sözcüğü. Ortada: Q-Concordance taraması sonucunda en yakın bulunan BCGY harf grubu olan *nushî* sözcüğünün Hafız Osman'ın tıpkıbasımında tespit edilmiş şekli. Sağda: DecoType Tasmeeem Naskh ile sayısal ortamda BCGBG üstharfbiriminin türetilmiş şekli. 74
- Şekil 1. 9 Solda: 24 punto kurşun alaşım ile dökülmüş Nesih hurufatı. Tek bir nevi üstünde *kef* (ك) ve *ye* (ي) harflerinin bitişmiş şeklinin kabartma halindeki üst yüzey görüntüsü. Sağda: bu nevinin baskı sonrasında elde ettiği yazı karakterinin sureti. (Fotoğraf ve Baskı: Onur Yazıcıgil Arşivi, İstanbul, 2017)..... 76
- Şekil 1. 10 Hurufat dökümü gerçekleştirildikten sonra elde edilen kurşun neveler yan yana dizilerek metin satırları elde edilmektedir. (Fotoğraf: Emanuela Conidi Arşivi, Reading Üniversitesi, İngiltere, 2016) 76
- Şekil 1. 11 Baskı sonrası hurufatın aynalı ters yüzünün kâğıda transfer olunmuş görüntüsü. (Deneme Baskısı: Onur Yazıcıgil ve Emanuela Conidi, University of Reading, İngiltere, 2016)..... 77
- Şekil 1. 12 Nesih hurufatı ile basılmış sayfanın yüksek çözünürlükte taranmış şekli. 77
- Şekil 1. 13 Oxford Üniversitesinin 1928 yılında üretmiş olduğu 14 punto Nesih hurufatının dizilmiş şekli. (Fotoğraf: Emanuela Conidi, University of Reading, İngiltere, 2016)..... 78
- Şekil 1. 14 Hurufatın punto ölçülendirmesinde kırmızı kutu ile gösterilmiş alanın yüksekliği baz alınmaktadır. Buna göre 14 punto birimi 5 mm'ye tekabül eder.

- Ancak *mim* (م) ve *kef* (ك) harflerine uygulanan espastan ötürü basılmış yazı karakteri üstünden tam punto birimi hesaplanamamaktadır..... 79
- Şekil 1. 15 Tez çalışmasının önerdiği satır üstündeki *kef*'in (ك) üst çizgisi ile sondaki *mim*'in (م) kapladıkları harflerin ölçüm kriteri. Buna göre Oxford Üniversitesinde üretilmiş 14 puntoluk bu Nesih yazı karakterinin *kef* ve *mim* ölçümü 6,10 mm.'ye tekabül etmektedir..... 79
- Şekil 1. 16 Solda: *kef* (ك) ve *çim* (چ) harflerinin yüksekte bağlanmasıyla oluşan yüksek harfli yapı. Sağda: *kef* (ك) harfinin yatay bir şekilde yandan çim harfine bağlanmasıyla oluşan lineer harfli yapı..... 80
- Şekil 1. 17 Renkli Elifba, Osmanlıca Öğrenme Kitabı. 83
- Şekil 1. 18 Renkli Elifba'nın otuz altıncı sayfasında bulunan renkli üstharfbirimi ayrıştırma örneği. 84
- Şekil 1. 19 Solda: Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakteri. Ortada: Hafız Osman'ın el yazması metinlerde kullandığı Nesih yazısı. Sağda: DecoType Naskh fontu ile sayısal ortamda renklerle ayrıştırılarak sunulmuş şekli..... 85
- Şekil 1. 20 Hicazî olarak bilinen en eski Kûfî hat örneklerinden biri. Birmingham Müzesinde bulunan bu Kur'an-ı Kerim sayfasına uygulanan radyokarbon testleri sonucunda yaklaşık 6 - 7. yüzyıllar arasında yazılmış olabileceği tespit edilmiştir. . 86
- Şekil 1. 21 İbn Mukle'nin ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra 972 yılında Ali b. Şâdân er-Râzî tarafından yazılmış bir Kur'an sayfası. İbn Mukle'nin başlatmış olduğu orantılı hattın kaidelere bağlanmış örneklerinden biri olarak görülmektedir..... 88
- Şekil 1. 22 Dublin Chester Beatty kütüphanesinde bulunan İbn Bevvâb tarafından 1000 yılında yazılmış Mushaf-ı Şerifin ilk iki sayfası. 89
- Şekil 1. 23 Topkapı Sarayı Müzesinin Kütüphanesinde bulunan Yâkût El-Müsta'sımî tarafından Sülüs-Nesih hatla yazılmış sayfadan detay görünüm. 91

- Şekil 1. 24 Aklâm-ı Sitteyi oluşturan 6 hat çeşidinin Kûfi hattan türediği anlaşılmaktadır. Kûfi yazısı orantılı hattın gelişmesiyle yerini zamanla daha yuvarlak yazı şekillerine bırakmıştır. Tarafımızdan tespit edilen Rikâ' (رِقَاع) hattının Arap alfabesinde yanlış yazımı kırmızı çerçeve ile gösterilmiştir..... 92
- Şekil 1. 25 Altı hat çeşidi Mohammed Zakariya tarafından “El-fikretü seyrü'l-kalbi fi meydânü'l-ağyâr” cümlesinin Aklâm-ı Sitte yazılarıyla yazılarak stiller arasındaki ince kaide farkı ortaya çıkmaktadır..... 93
- Şekil 1. 26 Hafız Osman Efendi (Osman Ibn-i Ali) tarafından Sülüs hattıyla yazılmış başlık yazısı. (TSMK, Güzel Yazılar nr. 1257) 94
- Şekil 1. 27 Hafız Osman Efendi (Osman Ibn-i Ali) tarafından Nesih hattıyla yazılmış metin. (TSMK, Güzel Yazılar nr. 1257). 95
- Şekil 1. 28 Solda: Nesih yazısının zülfesiz elif harfi. Sağda: Reyhânî yazısının zülfeli elif harfi. 96
- Şekil 1. 29 Şeyh Hamdullah tarafından Muhakkâk hattıyla yazılmış bir kıta başlığı (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084). 96
- Şekil 1. 30 Şeyh Hamdullah tarafından Reyhânî hattıyla yazılmış bir kıta (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084). 97
- Şekil 1. 31 Şeyh Hamdullah tarafından Tevkî' hattıyla yazılmış başlık yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084). 98
- Şekil 1. 32 Şeyh Hamdullah tarafından Rikâ' hattıyla yazılmış metin yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084). 99
- Şekil 1. 33 Şeyh Hamdullah tarafından Sülüs hattıyla yazılmış Kıt'anın başlığı ve Nesih hattıyla yazılmış dört satır yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084). 103
- Şekil 1. 34 Solda: Şeyh Hamdullah'ın Sülüs hattıyla yazdığı başlıkları ve Nesih hattıyla yazdığı Hadis-i Şerif satırları. Sağda Üstte: Aynı sayfa içerisinde kullanılmış

- dar kollu lam elif. Sağ Altta: Aynı sayfa içerisinde kullanılmış geniş kollu lam elif (TİEM, 2429/4) 103
- Şekil 1. 35 Hafız Osman tarafından yazılmış Kıt'a'nın Sülüs başlığı ve dört satır Nesih yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084)..... 104
- Şekil 1. 36 Üstte: Şeyh Hamdullah'ın Nesih besmele yazısı. Altta: Hafız Osman'ın Nesih besmele yazısı. (TİEM, 0405 v. 1b-2a), nr. 2084)..... 105
- Şekil 1. 37 Üstte: Şeyh Hamdullah'ın Nesih hattıyla yazdığı Mushaf'tan detay görünüm. Altta: Hafız Osman'ın Nesih hattıyla yazdığı Mushaf'tan detay görünüm. (TİEM, 0405 v. 1b-2a), nr. 2084). (Dere 2009: 61)..... 106
- Şekil 1. 38 Kâdiasker Mustafa İzzet'in üstte Sülüs başlığı ve altta üç satır Nesih hattıyla yazdığı hat. (Mehmed Özçay Koleksiyonu)..... 107
- Şekil 1. 39 Kayışzade Hafız Osman'ın Nesih yazıyla istinsah ettiği Mushaf-ı Şeriften detay. (Ann Arbour, Abdulhamid II collection nr. 173). 108
- Şekil 1. 40 Baytan Yayınevi tarafından bilgisayar teknolojisi kullanılarak kopyalanmış Kayışzade Hafız Osman tarafından yazılmış Mushaf'ın tıpkıbasımının 38. surenin 62.–83. ayetlerinin bulunduğu sayfa. (Baytan Yayınevi, 2010, 458. sayfa) 109
- Şekil 1. 41 Gregorii'nin 1514 yılında bastığı ilk müteharrik Arap harfli "Kitâb salât as-sawaî"den detay görünüm. (Bayerische StaatsBibliothek: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00089768-8)..... 111
- Şekil 1. 42 Alessandro Paganino'nun 1537'de Venedik'te bastığı Kur'an. Tarihte basılmış ilk Kur'an olması bibliyografi açısından ayrıca önem taşımaktadır. (Schnurrer, C.F. von. Bibliotheca Arabica, 367 Vercellin, G. Venedik, İtalya)..... 111
- Şekil 1. 43 Robert Granjon'un 13 mm Arapça yazı karakteri ile bastığı İncil-i Mukaddes kitabının 72. sayfasından detay görünüm. (Niedersächsische Staats-und Universitätsbibliothek Göttingen). 112

- Şekil 1. 44 M. Esad Yesari'nin İran menşeli Nesta'lik yazısı. Solda: *Nun* (ن) şekli. Sağda: *Vav* (و) şekli. Bu hat çeşidinin birtakım harflerinin Avrupa'da üretilmiş yazı karakterlerinde model olarak alındığı görülmektedir (TSM, GY 201/9a). 113
- Şekil 1. 45 Raphelengius tarafından 1613 yılında Leyden'de basılmış *Grammatica Arabica* (Arapça Dilbilgisi) kitabının harf tablosu sayfasından detay görünüm. Granjon temelli yazı karakteri Nesih, Nesta'lik ve Sülüs stillerinin harf biçimlerini barındırmaktadır ve dizgide karışık bir şekilde kullanılmaktadır. 114
- Şekil 1. 46 Thomas Erpenius'un 1617 yılında yayınladığı *Historia Josephi Patriarchae ex Alcorano* kitabından detay görünüm. (Bayerische Staatsbibliothek: 4 A.or. 414, Münih, Almanya) 115
- Şekil 1. 47 Savary de Brèves'in 1640 yılında Paris'te bastığı *Kitâb Ta'lim El-Mesihî*. Avusturya Ulusal Kütüphanesi. 116
- Şekil 1. 48 Solda: Brèves'in yazı karakterinin *lam* (ل) ve *cim* (ج) bağlantısı. Sağda: Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması Kur'an-ı Kerim nüshasındaki şekli. 117
- Şekil 1. 49 Meninski'nin 1756'da Viyana'da basılan Türkçe dilbilgisi kitabının hurufat şemasının bulunduğu sayfadan detay görünüm. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu) 117
- Şekil 1. 50 1: Meninski'nin Sülüs ve Nesih stillerinde bulunan, yalnız başına olan *he* (ه) şekilleri. 2: Meninski'nin Nesih stiline ortada bulunan alternatif iki *he* (ه) şekli. 118
- Şekil 1. 51 1: Meninski'nin Nesih kaidesinin dışında olan BG yapısı. 2: Meninski'nin aynı yazı karakterinde alternatif el yazması kaidesindeki BG yapısı. 3: Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması Kur'an-ı Kerim nüshasındaki BG şekli. 4: Decotype Naskh ile sayısal ortamda renkli BG ayrıştırması. 119
- Şekil 1. 52 Savary de Brèves'in 1640 yılında kullandığı yazı karakterinin Fransa Ulusal Matbaası'nda (Imprimerie Nationale) *Arabe Moyen* adı altında yeniden üretilmiş şeklinin sunulduğu numuneden bir detay. 120

- Şekil 2.1 *Târîh-i Na`îmâ* kitabının birinci cildinin ilk sayfası. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)..... 125
- Şekil 2.2 Solda: Müteferrika'nın *Risale-i İslamiye* eserinin el yazması nüshasından detay görünüm. (SYEK, Esad Efendi no: 1187) Sağda: Müteferrika'nın Nesih yazı karakteri ile benzerlikleri. 127
- Şekil 2.3 Solda: *üzere/üzre* kelimesindeki *re he* (ه ر) ligatürü. Sağda: *sonra* kelimesindeki ligatürsüz kullanımı. 128
- Şekil 2.4 Müteferrika'nın yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi..... 128
- Şekil 2.5 Solda: Müteferrika'nın yazı karakterinin alternatif H (ه) şekillerinin kullanımı. Sağda: Renkli Elifba yöntemi ile sayısal ortamda türetilmiş örneği. 129
- Şekil 2.6 Solda: Müteferrika'nın yazı karakterinde görülen baştaki alternatif K (ك) şekillerinin kullanımı. Sağda: Kayışzade Hafız Osman'da görülen karşılığı. 129
- Şekil 2.7 *Sultan* sözcüğünün aynı harf grubu içinde *elif* (ل) harfine bağlanan keşideli ve keşidesiz kullanım şekilleri. 130
- Şekil 2.8 *Oldu* sözcüğündeki *lam* (ل) keşidesinin satır sonunu hizalamak için olan kullanımı. 130
- Şekil 2.9 Solda: Müteferrika yazı karakterinde görülen özel LG üstharfbirimi. Sağda: aynı üstharfbirimiyle Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması nüshasındaki karşılığı. 130
- Şekil 2.10 a: Meninski'nin 1756'da Viyana'da basılan Türkçe Dilbilgisi kitabında görülen CG (ص ح) sistemindeki ayırık modüler yapı. b: Müteferrika'nın yekpare oluşturduğu CG nevi sistemi. c: Kayışzade'nin CG üstharfbirimlerinin el yazmasındaki karşılığı. d: Renkli Elifba ile CG ayrıştırması..... 131

- Şekil 2.11 *Ye* (ي) harfinin dikey ve yatay şekillerde kullanıldığı nokta örnekleri... 131
- Şekil 2.12 Müteferrika'nın *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği 7,40 mm (20.9 punto) olarak ölçülmüştür. 131
- Şekil 2.13 *Usûlü 'l-ma 'ârif fi tertîbi 'l-ordu* kitabının mukaddime (önsöz) sayfası.. 135
- Şekil 2.14 1a: *önünde* sözcüğünün kendisinden önce bitişen *dal he* (د ه) ligatürü. 1b: *bâlâda* sözcüğünün yalnız başına bulunan *dal he* (د ه) ligatürü. 1c: *bâlâda* sözcüğünün ligatürsüz kullanımı..... 136
- Şekil 2.15 2a: *askere* sözcüğündeki kendisinden önce bitişen *re he* (ر ه) ligatürü. 2b: *üzere/üzre* sözcüğündeki *re he* (ر ه) ligatürü. 2c: *üzere/üzre* sözcüğündeki ligatürsüz *re he* (ر ه) kullanım şekli. 136
- Şekil 2.16 Solda: *re he* (ر ه) ligatür nevisi. Sağda: *dal he* (د ه) ligatür nevisi 136
- Şekil 2.17 Solda: *re he* (ر ه) ligatür nevisi. Sağda: *dal he* (د ه) ligatür nevisi 137
- Şekil 2.18 Elçiliğin yazı karakterinin *nun* (ن) harfinde görülen Nesta'lik eğimi. Müteferrika da ise bu net bir biçimde Nesih stili şeklinde oluşturulmuştur. Nesta'lik El yazması: M. Esad Yesari. Kayışzade Hafız Osman'ın Nesih hattıyla el yazması Kur'an-ı Kerim nüshası..... 137
- Şekil 2.19 Elçiliğin *elif* (ل) harfinde bulunan zülfe Reyhânî hattında görülen bir özellik olup Nesih yazısında bulunmamaktadır. 138
- Şekil 2.20 Elçiliğin *vav* (و) harfi Rikâ' hattında görüldüğü gibi içi doludur. Rikâ' yazısı: Şeyh Hamdullah. Nesih yazısı: Kayışzade Hafız Osman. 138
- Şekil 2.21 Elçiliğin *kef* (ك) harfinin Nesta'lik yazısında görülen meyilli şekli. Bu durum Müteferrika'da sadece Nesih şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Nesta'lik yazı: Şah Mahmud. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman..... 139
- Şekil 2.22 Elçiliğin ortada bulunan *kef* (ك) harfinin Sülüs hattında görülen zülfeli şekli. Bu durumun Müteferrika'da Nesihte görülen zülfesiz şekilde olduğu

görülmetedir. Sülüs yazı: Şeyh Hamdullah. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman.	139
Şekil 2.23 CM üstharfbirimlerinde elçiliğin yazı karakterinin Osmanlı Nesih yazısından ziyade Mağrip hat şeklini andıran biçimleri. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman.	139
Şekil 2.24 Üstte: <i>görülen</i> sözcüğünde bulunan standart <i>nun</i> (ن) şekli. Altta: <i>hidmetinden</i> sözcüğünde kullanılan alternatif <i>nun</i> (ن) şekli. Sağda: Şeyh Hamdullah'ın Nesih hattından görülen uzamış <i>nun</i> (ن) şekli.	140
Şekil 2.25 Elçiliğin yazı karakterinde <i>kef</i> (ك) ve sondaki <i>mim</i> (م) yüksekliği 9 mm (25.5 punto) olarak ölçülmüştür.	140
Şekil 2.26 Hattat Deli Osman'ın Şeyh Hamdullah stilindeki Nesih yazısı.....	144
Şekil 2.27 Arabyan'ın 16 puntoluk Nesih yazı karakteri ile basılmış giriş sayfası. <i>Mir'âtü'l-ebdân fî teşrih-i azâi'l-insân</i> , 1820, Üsküdar Matbaası. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu).....	145
Şekil 2.28 Arabyan'ın yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi.....	146
Şekil 2.29 Arabyan'ın yazı karakterinin ligatürsüz <i>dal he</i> (د ه) ve <i>re he</i> (ر ه) uygulaması.	146
Şekil 2.30 Arabyan'ın <i>elif</i> (ل) harfine bağlanan keşidesi.	147
Şekil 2.31 Arabyan'ın <i>Ali</i> 'ye sözcüğündeki <i>ye</i> (ي) harfinden uzayarak <i>he</i> (ه) harfine bağlanabilen keşide yapısını desteklemek için oluşturduğu boş keşide nevisi.	147
Şekil 2.32 Arabyan'ın <i>kef</i> (ك) <i>ha</i> (ح) bağlantısı Müteferrika'dan farklı olarak ayrık neviler şeklinde oluşturulmuştur.	148
Şekil 2.33 Arabyan'ın <i>nun</i> (ن) harfinin çanak ortasında bulunan noktası	148

- Şekil 2.34 Arabyan'ın ortada bulunan *cim* (ج) harfinin baştaki *he* (ه) harfine bağlanabilmesi için ayrıık şekilde oluşturulmuş nevi yapısı. Aynı yapı Müteferrika'da bulunurken elçilik matbaasında ortadaki *cim* (ج) şekli yerine baştaki *cim* (ج) şeklinin kullanıldığı görülmektedir..... 148
- Şekil 2.35 Arabyan'ın başta bulunan *ayın* (ع) harfinin ortadaki *cim* (ج) harfine olan bağlantısındaki yekpare nevi yapısı. El yazması: Kayışzade Hafız Osman..... 149
- Şekil 2.36 Arabyan ve Müteferrika'da görülen BG üstharfbirimi yapısında bitişik nevi sistemi görülmektedir. 149
- Şekil 2.37 Arabyan ve Müteferrika'da görülen ortada bulunan BG üstharfbirimi yapısında kullanılan bitişik nevi sistemi. 150
- Şekil 2.38 *Terceme-i Manzûme* kitabından detay görünüm. Üstte: *İkinci* sözcüğünün BG üstharbiriminin bitişik nevi yapısı. Altta: *Geçme* sözcüğünün lineer kullanımı destekleyen G üstharfbiriminin nevi yapısı..... 151
- Şekil 2.39 Esad Efendi Matbaası'nda 1881'de basılan *Kavâid-i Farsiye* kitabında hem yüksek hem de lineer biçimde görülen G üstharfbiriminin kullanıldığı saptanmıştır. 151
- Şekil 2.40 Arabyan'ın *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 5,85 mm (16.5 punto) olarak ölçülmüştür. 151
- Şekil 2.41 Solda: 1912'de *Dib u Dar* kitabında yayınlanan Mühendisyan fotoğrafı. Sağda: 1891'de *Servet-i Fünun*'da yayınlanan Mühendisyan portresi. Bu portrede Mühendisyan'ın Mecidî Nişanı ve Sanayi-i Nefise Madalyalarını da taşıdığı görülmektedir. 154
- Şekil 2.42 *Dib u Dar* kitabında yayınlanan Mühendisyan'ın hakk edip ürettiği sırasıyla 6, 12, 16, 24 punto Nesih ve en sonda 24 punto Rik'a yazı karakterleri. Kırmızı çerçeve içerisinde belirtilen 12 puntoluk yazı karakteri Teotig'in yanlış eklediği görülen Kevorkyan'a ait 12 punto yazı karakteri..... 155

- Şekil 2.43 1866'da Sultan Abdülaziz'e ithaf edilmiş arzuhal (Thomas Milo Koleksiyonu)..... 157
- Şekil 2.44 Kâdıasker Mustafa İzzet Efendi'nin Nesih hattıyla yazdığı Hadis-i Şerif. 158
- Şekil 2.45 Mühendisyan'ın 24 punto yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi. 160
- Şekil 2.46 Üstte: Müteferrika'nın Nesih yazı karakteri. Ortada: Arabyan'ın Nesih yazı karakteri. Altta: Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteri. 160
- Şekil 2.47 Solda: *elif* (ل) keşidesi. Ortada: *he* (ه) keşidesi. Sağda: *dal* (د) keşidesi .. 161
- Şekil 2.48 Mühendisyan'ın sonda bulunan *ye* (ي) harfinin alternatif şekli. Nesih Yazı: Kayışzade Hafız Osman. 161
- Şekil 2.49 Solda: Mühendisyan'ın daha seyrek kullandığı yalnız *mim* (م) şekli. Sağda: Mühendisyan'ın genel itibarıyla tercih ettiği dikey *mim* (م) şekli..... 162
- Şekil 2.50 Mühendisyan'ın yazı karakterinde ayırık GG nevi sisteminin daha modüler bir sistem oluşturmasına rağmen kendinden önceki yazı karakterlerinden el yazması Nesih hattını daha iyi yansıttığı görülmektedir..... 162
- Şekil 2.51 Mühendisyan'ın HG üstharfbiriminin Nesih el yazısında görülen daha yüksekte bitişen şekli. 162
- Şekil 2.52 Sunulan iki örnekte uzun ve kısa dişli B üstharfbirimleri görülmektedir. Mühendisyan'ın yazı karakterinde Nesih el yazısının kaidesi olan *sin*'den (س) önce gelen baştaki B üstharfbirimlerinin uzun dişli olan şeklinin 24 punto yazı karakterinde uyguladığı görülmektedir. Nesih El Yazması: Kayışzade Hafız Osman. 163
- Şekil 2.53 Müteferrika'da mevcut olmayan uzun dişli B nevisi yerine genel kullanım için üretilmiş tek B nevisi olduğu görülmektedir..... 163

- Şekil 2.54 Arabyan’da da Mühendisyan’da olduğu gibi uzun ve kısa dişli B nevelerinin oluşturulduğu görülmektedir..... 164
- Şekil 2.55 1a: Mühendisyan’ın 24 punto yazı karakteriyle dizilen *bağçe* (bahçe) sözcüğünün yüksek harfli şekli. 1b: Aynı kitapta aynı sözcüğün Mühendisyan’ın 24 punto yazı karakteriyle lineer harfli şekli..... 164
- Şekil 2.56 Thomas Milo’nun makalesinde Mühendisyan’ın 24 punto harekeli sürümünü incelediği sayfadan detay görünüm..... 165
- Şekil 2.57 Mühendisyan’ın 24 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 9 mm (25.5 punto) olarak ölçülmüştür..... 165
- Şekil 2.58 Mühendisyan’ın kendi cümleleriyle ifade ettiği ve dizgide kullandığı 16 punto Nesih yazı karakterinden detay görünüm. (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu: Bel_Osm_O.02645)..... 167
- Şekil 2.59 1893 tarihli *Sanat-ı Tab’aat yahud Mürettiblik* kitabının hurufat şeması. Başlıkta “On Sekiz Puntoya Mahsus Hurufat-ı Osmaniye Kasasının Şeklidir” ibaresi görülmektedir. (Emin Nedret İşli ve Ömer Durmaz, Basın-Yayın Ressamları ile İlgili Yayımlanmamış Kitap Arşivi.)..... 168
- Şekil 2.60 1a: *elif* (ل) keşidesi. 1b: *ze* (ز) keşidesi. 1c: *mim* (م) keşidesi. 1d: *he* (ه) keşidesi..... 169
- Şekil 2.61 Mühendisyan’ın 16 ve 24 puntolarda dizilmiş *iki yüz altmış altı* sözcüğünün karşılaştırılması..... 169
- Şekil 2.62 Mühendisyan’ın 16 ve 24 punto yazı karakteriyle dizilmiş *cihan* sözcüğünün karşılaştırmalı analizinde görülen *he* (ه) farklılıkları..... 170
- Şekil 2.63 Sol Kutu: Mühendisyan’ın 16 punto Nesih yazı karakteriyle dizilmiş *geçdiği* sözcüğünde bulunan *kef* (ك) kolunun altındaki Türkçeye özel *ğef* işareti. Sağ Kutu: aynı sözcük içerisinde bulun *kef* (ك) kolunun üstündeki *gef* işareti..... 170

- Şekil 2.64 1a: 1888 tarihli Sultan II. Abdülhamit kataloğunda görülen Mühendisyan'ın lineer yapıdaki 16 punto Nesih yazı karakteri. 1b: 1885 tarihli *Rebi-i Maarifet* yıllığında kullanılan yüksek harf sistemini destekleyen şekli..... 171
- Şekil 2.65 Mühendisyan'ın 16 punto Nesihinin *ğef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 6,35 mm (18 punto) olarak ölçülmüştür. 171
- Şekil 2.66 Mühendisyan'ın aynı grafik boydaki Nesih yazı karakterinin 18 punto üzerine dökülmüş sürümünün nevi sisteminin modellemesi. *Mim* (م) sonunun nevi gövdesine dahil edilmiş şekli görülebilmektedir..... 172
- Şekil 2.67 Mühendisyan'ın aynı grafik boydaki Nesih yazı karakterinin 16 punto üzerine dökülmüş sürümünün nevi sisteminin modellemesi. *Mim* (م) sonunun nevi gövdesi dışına taşan şekli görülebilmektedir. 173
- Şekil 2.68 Mühendisyan'ın kendi cümleleriyle anlattığı, hakk edip ürettiği 6 punto Nesih yazı karakterinin Sultan II. Abdülhamit kataloğundan detay görünümü. (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu: Bel_Osm_O.02645) 174
- Şekil 2.69 Mühendisyan'ın üç farklı puntodaki Nesih yazı karakterinin BBG üstharfbirimi karşılaştırmasından detay görünüm..... 176
- Şekil 2.70 Mühendisyan'ın *Türkçe* sözcüğünün 3 yazı karakterinde *kef* (ك) kolunda görülen açı farkı görülmektedir..... 176
- Şekil 2.71 Mühendisyan'ın *hicr* sözcüğüyle dizilmiş üç farklı puntodaki yazı karakterinde görülen *he* (ه) ve *cim* (ج) nevi sistemlerinin farkı. 177
- Şekil 2.72 Solda: *Hal* sözcüğünde kullanılan *elif* (ل) keşide nevisi. Sağda: *İçün* sözcüğü için uygulanan boş (–) keşide nevisi. 177
- Şekil 2.73 Solda: *İftihâr* sözcüğünde kullanılan dalgalı BG bağlantısı. Sağda: *İftihâr* sözcüğünde görülen düz ve köşeli BG bağlantısı. 178
- Şekil 2.74 Mühendisyan'ın 3 farklı puntoda uyguladığı çeşitli optik oran ve kontrastlar..... 178

- Şekil 2.75 Mühendisyan'ın 6 punto Nesihinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 2,90 mm (8.2 punto) olarak ölçülmüştür. 179
- Şekil 2.76 Mühendisyan'ın ilk ve son resimli süreli yayın denemesi olan *Musavver Meşâhir-i Âlem*'de resim alt başlıklarında kullanılan İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakteri. 180
- Şekil 2.77 Matbaa-ı Ebüzziya'da basılan ve 1885 tarihli *Rebi-i Maarifet* yıllığında kullanılan İstavraki'nin Arabyan üslubundaki 12 punto Nesih yazı karakterinden detay görünüm. 181
- Şekil 2.78 İstavraki'nin 12 punto Nesihinde Arabyan'da görülen orta aksta görülen *nun* (ن) noktası. 181
- Şekil 2.79 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *kef he* (ك ه) nevisinin şekli. 182
- Şekil 2.80 İstavraki'nin *Lehce-i Osmânî* kitabındaki olağandışı zülfeli *kef* (ك) nevisinin şekli. 182
- Şekil 2.81 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *he cim* (ح ه) nevilerinin şekli. 183
- Şekil 2.82 Solda: İstavraki'nin *elif* (ل) keşidesi. Sağda: Yazı karakterinin yüksek harf yapısı. 183
- Şekil 2.83 Ebüzziya'nın 1888 tarihli *Nevsal-i Maarifet* kitabında takvim tablolarındaki kullanımından detay görünüm. Şeklin üst kısmında bulunan büyük Nesih Mühendisyan'ın 24 puntosu olduğu belirlenmiştir. 184
- Şekil 2.84 İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 5,05 mm (14.3 punto) olarak ölçülmüştür. 184
- Şekil 2.85 *Mecmua-i Ebüzziya* dergisinin iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin kullanımından detay görünüm. 186

- Şekil 2.86 *Mecmua-i Ebüzziya* dergisinin iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin üç ayrı yazı puntodaki Nesih yazı karakteriyle birlikte kullanımı. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu) 187
- Şekil 2.87 *Mecmua-i Ebüzziya* dergisinin 3. cildinin 27. sayısının iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin kullanımından. 188
- Şekil 2.88 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) kolu açısının Mühendisyan'ın 6 puntosundan farklı bir açıda oluşturulduğu görülmektedir..... 188
- Şekil 2.89 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin 1892 tarihli *Takvim-i Ebüzziya*'da Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakteriyle eşleştirildiği görülmektedir. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu) 189
- Şekil 2.90 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 3 mm (8.5 punto) olarak ölçülmüştür..... 189
- Şekil 2.91 Solda: *Dib u Dar* kitabından Haçik Kevorkyan'ın biyografisinde kullanılan portresi. Sağda: Haçik Kevorkyan'ın, Akşam gazetesinin ana sayfasında duyurduğu vefat ilanında kullanılan portresi. 191
- Şekil 2.92 Kevorkyan'a ait 1911 tarihli *Hurufat Dökmehanesi, Haçik Kevorkyan* başlıklı dökümhane faturasının üst bölümünden detay görünüm. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)..... 192
- Şekil 2.93 *Takvim-i Ebüzziya*'da Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakteri ile basılmış bir sayfa örneği. Buradan 12 punto Nesih yazı karakterinin küçük kitap ve tablo kullanımında dizgiye olanak verdiği görülmektedir. Sağ sütunda Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteriyle eşleştiği saptanmıştır..... 194
- Şekil 2.94 Üstte: İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakteri. Altta: Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakteri. 195

Şekil 2.95 Solda: İstavraki ve Arabyan Nesih yazı karakterlerinin benzeştiği *nun* (ن) şekli. Sağda: Kevorkyan ve Mühendisyan yazı karakterlerinin benzeştiği *nun* (ن) şekli. 196

Şekil 2.96 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin yüksek ve lineer harfli olmak üzere iki şekilde oluşturulduğu görülmektedir. Yüksek harfli yapı örneği: *Takvim-i Ebüzziya* (1892). 196

Şekil 2.97 Kevorkyan'ın Mühendisyan üslubundaki *kef he* (ك ه) nevisinin şekli. ... 197

Şekil 2.98 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *he cim* (ح ه) nevisinin şekli. 197

Şekil 2.99 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinde oluşturulmuş *ğef* (گ), *nazal ne* (ن) ve *gef* (گ) nevisleri..... 198

Şekil 2.100 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 5,05 mm (14.3 punto) olarak ölçülmüştür..... 198

Şekil 2.101 Teotig'in *Dib u Dar* kitabında kırmızı çerçeve içerisinde belirtilmiş Kevorkyan'a ait 24 punto Nesih yazı karakteri..... 200

Şekil 2.102 Kevorkyan'ın 27 Ocak 1904 tarihli İkdam gazetesinde yayımlanmış bir makalenin başlığında kullanılan 24 punto kalın Nesih yazı karakteri. (Özlem Özkal Koleksiyonu)..... 201

Şekil 2.103 Üstte: Kevorkyan'ın 24 Punto kalın Nesih yazı karakteri. Altta: Mühendisyan'ın kırmızı ile renklendirilmiş 24 punto ince Nesih yazı karakterinin aynı üstharfbirimleriyle yeniden yapılandırılarak Kevorkyan'ın 24 punto kalın Nesih yazı karakteriyle üst üste yerleştirilmiş hâli..... 201

Şekil 2.104 Üstte: Kevorkyan'ın 24 Punto kalın Nesih yazı karakteri. Ortada: Mühendisyan'ın 24 Punto Nesih yazı karakteri. Altta: Mühendisyan'ın kırmızı ile renklendirilmiş 24 punto ince Nesih yazı karakterinin aynı harflerle üst üste konmuş şekli. Mühendisyan *hayret-bahşâ* söcük grubunda keşideli *elif* (ل) nevisini kullanmasından dolayı belirtilen nevi boş bırakılmıştır..... 202

- Şekil 2.105 Kevorkyan'ın dalgalı BBG üstharfbirim yapısının Mühendisyan'ın 24 puntosundan ziyade 16 puntosunda görülen bir yapı olması nedeniyle Kevorkyan'ın bu nevi sistemini 16 puntodan referans aldığı anlaşılmaktadır..... 203
- Şekil 2.106 İkdam'da yayımlanmış *Yeni Hakk Olunmuş Harf* makalesinin dizgisinde kullanılan 16 punto kalın Nesih yazı karakterinin sağda Mühendisyan'ın ince 16 punto Nesih yazı karakteriyle birlikte görünümü..... 203
- Şekil 2.107 Sağda: Mühendisyan'ın *kef elif* (ك) nevisinin kırmızı şekli Kevorkyan'ın 16 punto kalın Nesih yazı karakteri üzerine getirildiğinde ortaya çıkan minimal farklılıklar. 204
- Şekil 2.108 *Olan* sözcüğüyle dizilmiş iki yazı karakteri incelendiğinde yapısal olarak çok minimal düzeyde farklılıklar olduğu görülmektedir. 204
- Şekil 2.109 Üstte: İkdam'da yayımlanan duyuruda kullanılan 36 punto Nesih yazı karakteri örneğinin sağdan kesilmiş sunumu. Altta: Tanin'de yayımlanan örneğin bütün hali..... 207
- Şekil 2.110 Üstte: Şehbal'in kapak sayfasında yayımlanan yazıdaki İstanbul sözcüğü. Altta: kırmızı renkle belirtilen Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin orantılı olarak büyütülmesinin ardından karşılaştırılması..... 210
- Şekil 2.111 Kevorkyan'ın Mühendisyan şeklindeki lineer G üstharbiri yapı... 211
- Şekil 2.112 Kevorkyan'ın *lam* (ل) harflerinde görülen Sülüs yazısının zülfe şekli. 211
- Şekil 2.113 Kevorkyan'ın 36 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 16 mm (45 punto) olarak ölçülmüştür..... 212
- Şekil 2.114 Mehmed Ali'nin 15 Mayıs 1938 tarihli Akşam Gazetesi'nin dördüncü sayfasında yayımlanan vefat ilanı. 213
- Şekil 2.115 Mehmed Ali'nin tarihsiz hurufat kataloğunun kapağı. Buradan Metanet Hurufat Dökumhanesi'nin Bab-1 Ali, Ebussuud Caddesinde 58 numarada olduğu anlaşılmaktadır. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu) 215

Şekil 2.116 Fotoğrafçı Febus imzalı Sanayi-i Nefise Mektebi'nin bünyesinde bulunan hurufat dökümhanesinin fotoğrafı. (Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu, no: 90555 fotoğraf albümü).....	216
Şekil 2.117 M. Ali'nin hurufat albümünde 8 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.	218
Şekil 2.118 M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin lineer yapısının Hafız Efendi'nin 8 puntosunun yüksek harf yapısından farkı.	219
Şekil 2.119 M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin Ebüzziya'nın mukaddimesindeki kullanımını. G üstharfbirimi M. Ali'nin kataloğundaki sunduğu şekilde aynı irilik ve kalınlıkta olduğu görülmektedir.	219
Şekil 2.120 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki <i>kef</i> (ك) ve sondaki <i>re</i> (ر) neveleri.....	220
Şekil 2.121 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki <i>ayın mim</i> (م ع) nevisi.	220
Şekil 2.122 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen yalnız başına olan <i>lamelif</i> (ل) nevisi.	220
Şekil 2.123 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen yalnız başına olan <i>nun</i> (ن) nevisi.	220
Şekil 2.124 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen sondaki <i>kaf</i> (ق) nevisi.....	221
Şekil 2.125 M. Ali'nin hurufat albümünde 12 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.....	222
Şekil 2.126 M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin LBG lineer yapısının Kevorkyan'ın 12 puntosundaki LBG yüksek harf yapısından farkı.	222
Şekil 2.127 M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin Ahmed İhsan'ın kataloğundaki kullanımını.....	223

Şekil 2.128 İki farklı yazı karakterinde farklı görülen baştaki <i>kef</i> (ك) ve sondaki <i>vav</i> (و) neveleri.	223
Şekil 2.129 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki B ve ortadaki G üstharfbirimleri.....	223
Şekil 2.130 İki yazı karakterinde aynı görülen ortadaki <i>kef</i> (ك) nevisi.....	224
Şekil 2.131 İki yazı karakterinde görülen <i>lam ye</i> (ل ي) neveleri. Buna göre M. Ali'nin <i>lam</i> (ل) boyunun daha kısa olduğu görülmektedir.	224
Şekil 2.132 İki yazı karakterinde görülen yalnız başına <i>vav</i> (و) nevisi. Buna göre M. Ali'nin <i>vav</i> (و) harfinin çizgi bitişinin daha kısa olduğu görülmektedir.....	224
Şekil 2.133 M. Ali'nin hurufat albümünde 16 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.....	225
Şekil 2.134 M. Ali'nin ortada bulunan G üstharfbirimi hem lineer yapısı hem de şekli itibariyle Mühendisyan'ın 16 punto nesih yazı karakteriyle aynı olduğu görülmektedir.	226
Şekil 2.135 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki <i>kef</i> (ك) ve sondaki <i>vav</i> (و) neveleri.	226
Şekil 2.136 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen BKY üstharfbirimleri.	226
Şekil 2.137 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen ortadaki <i>kef</i> (ك) ve sondaki <i>he</i> (ه) üstharfbirimleri.....	226
Şekil 2.138 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen LGM (ل، ح، م) üstharfbirimleri.	227
Şekil 2.139 İki farklı yazı karakterinde tespit edilen <i>vav</i> (و) harfindeki farklılık. ...	227
Şekil 2.140 M. Ali'nin hurufat albümünde 24 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.....	228

- Şekil 2.141 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen lineer G (ح) üstharfbirimi. 229
- Şekil 2.142 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen ABG (ا، ب، ح) üstharfbirimleri. 229
- Şekil 2.143 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen BK (ب، ك) üstharfbirimleri. 229
- Şekil 2.144 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen BW (ب، و) üstharfbirimleri. 230
- Şekil 2.145 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle farklı K üstharfbiriminin (ك) kol açısı ile farklı KL nevi segmentasyonu. 230
- Şekil 2.146 M. Ali'nin Mühendisyan'ın başta bulunan K üstharfbiriminde farklı görülen nevi segmentasyonu. 230
- Şekil 2.147 Ebüzziya Tefrik Mecmua-i Ebüzziya'da yayımladığı *Islah-ı Huruf Meselesi* makalesinde sunduğu, matbaasında kullanılan hurufat neveleri. 232
- Şekil 2.148 Kırmızı: Ebüzziya'nın 519 neviden oluşan yüksek harfli Nesih yazı karakterinde *tashîh* ve *netîce* sözcüklerinin yapısı. Mavi: Şinasi'nin 112 neviden oluşan lineer harfli Nesih yazı karakterinde *tashîh* ve *netîce* sözcüklerinin yapısı. 233
- Şekil 2.149 Ebüzziya'nın sunduğu listede bulunan yüksek harfli uzun ve kısa dişli neveler ile düşük irtifada bulunan uzun ve kısa dişli neveler. 236
- Şekil 2.150 Solda: mürettibin kısa dişli B nevisi yerine uzun dişli B nevisi kullanması. Sağda: El yazısında görülen *sad*'dan (ص) sonra gelen kısa dişli B üstharfbiriminin genel kuralı. 237
- Şekil 2.151 Ebüzziya'nın sunduğu listenin 359'uncu sırasında bulunan alternatif kolsuz *kef* (ك) nevisi 237

Şekil 2.152 *Ümmi İsa'nın Mihr ü Vefa Mesnevisi* kitabında Sevim Yılmaz Önder tarafından tespit edilen kısa *kef* (ك) şekli. Solda: *Gece* sözcüğü. Sağda: *Geleceğiz yine* sözcükleri..... 238

ÇİZELGE LİSTESİ

	Sayfa
Çizelge 1. 1 Osmanlı Türkçesinde bulunan 33 harfin şekilleri ve isimleri.....	59
Çizelge 1. 2 Kapsamlı Transkripsiyon Alfabeti	60
Çizelge 1. 3 Tez çalışmasının kullandığı sadeleştirilmiş Transkripsiyon Alfabetinde temsil edilen uzun sesli harfler.....	60
Çizelge 1. 4 El yazması ve matbu eserlerde kullanılan ج ,چ, ح ve خ harflerinin iki farklı şekli.....	61
Çizelge 1. 5 Arap harflerinin konumlarına göre değişkenlik gösteren dört şekli	62
Çizelge 1. 6 Üstharfbirimi Transliterasyonu.....	68
Çizelge 1. 7 Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Üstharfbirimleri.....	68
Çizelge 1. 8 Üstharfbirimi Daraltma Uygulaması.....	69
Çizelge 1. 9 Üstharfbirimlerinin Harf ve Ses Karşılıkları tablosu.	70
Çizelge 1. 10 İnceleme kapsamında seçilmiş on altı nevi grubu	82
Çizelge 2. 1 İstanbul'da imal edilip kullanılmış 16 Nesih yazı karakteri, hakkâkları ve üreticileri. Kırmızı renkle işaretlenmiş yazı karakteri tez kapsamında örnek uygulama olarak seçilmiştir.	122
Çizelge 2. 2 Örnek uygulama analizinin ilk sekiz üstharfbirimi grubu.	234
Çizelge 2. 3 Örnek uygulama analizinin ikinci sekiz üstharfbirimi grubu.	235
Çizelge 3. 1 Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin temel aldığı hat üsluplarıyla kurduğu görsel ilişki sistemi.....	243

1. GİRİŞ

Tipografi geleneğinin özünde, yazının mekanikleşerek çoğaltma sürecinde kullanılan hurufat sistemi ile kompozisyon oluşturmak yatmaktadır. Bütün bu çoğaltma işlemine basım ya da tab' denirken, tipografi bu genel çatının altında harflerin çoğaltma sürecine uygun olarak tasarlanması, üretilmesi ve baskıda uygulanmasını içerir. Basım ve çoğaltma faaliyetleri çeşitli coğrafyalarda 15. yüzyıl öncesinden beri uygulanmasına rağmen bu konuda öncü, müteharrik (hareketli) baskı harfli matbaanın mucidi olarak Gutenberg kabul edilir.¹ Gutenberg'in Latin alfabesi için hâkk edip döktüğü hurufat ile dizilmiş metinler aynı zamanda tipografinin bugünkü anlamını oluşturmaktadır. Latin alfabesinin munfasıl (ayrık) şekilde tertip edilmesi aynı zamanda Gutenberg paradigması² olarak telaffuz edilen sistemin yapısına işaret etmektedir. Diğer munfasıl alfabelerden İbrani ve Yunan yazılarının Latin yazı karakterlerinden hemen sonra bu mecraya uyarlanan ilk alfabeler olması bir tesadüf değildir.³ Bu aynı zamanda sistemin munfasıl alfabe yapısı için ne derece uyumlu şekilde çalıştığına işaret eder.

Avrupa'da 15. yüzyılın sonuna doğru çeşitli dil ve alfabelerde basılan kitapların ardından ilk Arap harfli tipografik uygulama 1514'te Gregorii'nin Fano'da bastığı *Kitâb salât as-sawaî* ile gerçekleşmiştir. Bu ilk Arap harfli matbaacılık faaliyetinde Nesih yazı karakteri dökülüp kullanılmıştır. Gregorii'nin kitabını takiben diğer Avrupa matbaaları çeşitli konularda Arap harfli kitaplar basmıştır. Bu kitaplar tipografik mercek altında incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun Nesih veya benzeri bir yazı karakterleriyle basıldığı görülmektedir.

¹ Geoffrey ROPER. (2002) Early Arabic Printing in Europe, **Middle Eastern Languages and the Print Revolution**, 129

² John HUDSON, (2014). **Problems of Adjacency**. TypeCon Capitalized Konferansı

³ Ittai Joseph TAMARI. (2002) Notes on the Printing in Hebrew Typefaces from the 15th to 19th Centuries, **Middle Eastern Languages and the Print Revolution**, 33

Diğer bir deyişle, Arapça tipografi tarihinin başlangıcı Nesih hattını esas alarak başlayıp ağırlıklı olarak da Nesih hattı ile devam etmiştir.

Avrupa'dan yaklaşık 214 yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan Arap harfli tipografi uygulamalarında da aynı şekilde Nesih hattı kullanılmıştır. İbrahim Müteferrika önderliğinde 1728'de faaliyete geçen matbaada Osmanlı Türkçesi tutarlı olarak Nesih yazı karakteri ile temsil olunmuştur. Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın hurufatı ve diğer alet ve edevatı bir dönem metruk halde kalmışsa da 19. yüzyılın başından itibaren metal harfli baskı ivme kazanmış ve üretken bir tipografi devri geçmiştir.

Osmanlı matbaacılığının bu süre zarfında Nesih yazısının haricinde *Ta'lik*, *Rik'a* ve *Kûfi* gibi hat çeşitlerini de tipografi sistemine uyarladığı görülmektedir. Ancak bu hat çeşitleri tipografik uygulamalarda daha çok başlık ya da alt başlık işlevi gören metinlerde kullanılmıştır. Hem el yazısı hem de matbu eserler geleneğinde Nesih yazısının daha çok uzun soluklu metinlerde kullanılması onu diğer hat çeşitlerinden ayırmıştır. Kendisine has teknik ve görsel yapısı olan Osmanlı Nesih yazı karakterleri ilk Türkçe kitaplar, gazeteler ve mecmualarda kullanılarak Türkçe tipografi tarihinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Dahası, Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin Türkçe tipografi tarihinin ilk ve temel metin fontu olarak yerini aldığını söyleyebiliriz.

1.1 Bu Tezin Araştırma Konusu Nedir?

Bu tezin araştırma konusu, Osmanlı'da basılan ilk Arap harfli kitabın tarihi olan 1729 ile Cumhuriyet döneminde basılan son Arap harfli kitapların tarihi (1928) arasında kullanılmış Nesih yazı karakterlerinin tarihsel ve biçimsel analizidir.

Tipografi, Hat sanatı, bibliyografya ve tarih alanlarının kesişiminden yararlanan bu tez çalışması, Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin Nesih yazısı ile örnekler eşliğinde karşılaştırmalı tipografik analizini yapmaktadır.

Bu tez çalışması, iki asır boyunca çeşitli hurufat üretimine erişmiş Osmanlı matbaacılığının ağırlıklı olarak kullandığı Nesih yazı karakterinin nitelik ve nicelik bakımından incelenerek gün yüzüne çıkarılmasını amaçlar.

1.2 Bu Konunun Seçilme Nedenleri

1.2.1 Türk Harf İnkılabı (1928) Öncesinde Uygulanan Türkçe Tipografi Faaliyetlerinin Ortaya Çıkarılması

Cumhuriyetin getirdiği harf inkılabının ardından Arap harfleriyle ilişiği kesilen Türkçe tipografi uygulamaları, bu vesileyle yaklaşık iki asırdır süregelen tipografik Nesih yazı karakteri kültürünü de müfredatından çıkarmıştır. Türkçe tipografi son doksan bir yıldır Latin alfabesiyle tatbik olunurken bunun yanında Osmanlı Nesih hattı birtakım başka hat çeşitleri ile birlikte “geleneksel sanatlar” çatısı altında ve el yazması eserler şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Hat sanatının Osmanlı tipografi tarihinden çok evvel gelişerek uluslararası çapta kendi ekollerini oluşturmuş bir sanat dalı olmasıdır. Bu bağlamda pragmatik bir kitle iletişim aracı olarak kullanılması şartı gözetmeksizin hat, bir sanat dalı olarak halen icra edilmektedir. Günümüzde hat sanatı ve çeşitleri öğrenilebilirken, meşhur hat ekolleri üzerine sergiler düzenlenmekte ve ayrıntılı kitaplar yayımlanmaktadır. Ancak aynı durum Osmanlı tipografisi, onun kilit aktörleri olan hakkâklar ve onların

ürettiği yazı karakterleri için geçerli değildir. Harf inkılabı ile işlevselliğini yitiren Osmanlı Nesih yazı karakteri kültürü özel ve akademik çalışmalarla yeteri kadar araştırılmamıştır.

Osmanlı Nesih yazı karakterleri ve tipografi uygulamaları, özgün niteliklerle kademeli olarak çok yönlü gelişim ve üretkenlik göstermiştir. Bu sadece Türkçe tipografi tarihinin bir gerçeği olmakla kalmayıp, hâlâ Arapça yazı karakteriyle tipografik tasarımlar yapan birçok ulusun tipografi tarihinin son derece önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin 19. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa ve Ortadoğu'daki çeşitli kitaplarda da beliren görsel bir ekol halini aldığı saptanmıştır. Diğer bir deyişle, kendi basılı mecrasının yanı sıra devlet sınırlarının ötesinde de görsel etkinlik göstermiştir. Böylesine uluslararası çapta önem taşıyan bu tipografi kültürünün detaylı araştırması mevcut değildir. Dolayısıyla hat ve basım tarihinde oldukça sınırlı bir şekilde değinilen bu konunun tipografik mercek altında araştırılması gereği doğmuştur.

1.2.2 Osmanlı Yazı Karakteri ve Tipografi Uygulamaları üzerine Türkçe ve Yabancı Kaynak Yetersizliği

Literatür taraması sonucunda Türkçe ve yabancı kaynaklarda Osmanlı Nesih yazısının sıklıkla hat bağlamında incelendiği görülmüştür. Çok az sayıda araştırmanın Osmanlı Nesih yazısının tipografik uygulanmasına değindiği saptanmıştır. Bu araştırmaların da tipografik incelemeden ziyade daha yüzeysel bir şekilde konuyu matbaacılık bağlamında ele aldığı görülmüştür. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin ve tipografisinin detaylı araştırmasının mevcut olmaması bu tez çalışmasının konusunun seçilmesinde etkili olmuştur.

1.2.3 Osmanlı Yazı Karakterleri ve Tipografi Uygulamaları üzerine Bibliyografik Derleme Eksikliği

Bibliyografik derlemenin en önemli katkılarından biri belli bir konu üzerinde oluşturulmuş kaynağın nitelik bakımından tasniflenmesidir. Bu sayede belli bir araştırma sahasında oluşturulmuş eserler tek bir çatı altında toplanıp bibliyografik dizin olarak sunulur.

Osmanlı matbu eserlerinin bibliyografyası pek çok kütüphane ve araştırmacı tarafından kataloglanmıştır. Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Belediye Kütüphanesi bünyelerinde bulunan eserleri “Arap harfli basma Türkçe eserler” adı altında bibliyografik olarak derlemiştir. Seyfettin Özege'nin alfabetik olarak hazırladığı *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* ise en kapsamlı kişisel çalışmalardan biri olarak kabul edilir. Bahsi geçen kütüphanelerin ve Özege'nin çalışmaları alfabetik olarak hazırlandığı için eserler içeriklerine göre tasniflenmemiştir. Yapıtlara ilişkin nitelendirme bilgilerinin derlendiği ve ana başlıklar altında toplanan ilk bibliyografik çalışma ise Jale Baysal'ın doktora tezi olan *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* olarak karşımıza çıkmaktadır. Baysal'ın çalışmasında “Güzel Sanatlar” bölümü altında 7 matbu esere yer verdiği görülmektedir. Bu eserler arasında ise yazı karakteri ve tipografiye dair bir eser yer almıştır. Bu eser, 1974'üncü sırada bulunan Ohannes Mühendisyan tarafından hâkk olunmuş Ta'lik ve Nesih hurufatının sunulduğu albüm olarak geçmektedir. Eserin tarihi (1282/1866) olarak not edilmiş ise de içeriğinde geçen tarihlerden ötürü hatalı bir giriş yapıldığı tespit edilmiştir. Altı puntoluk Nesih yazı karakterinin sunulduğu beşinci sayfanın sonundaki (1305/1888) tarih ile albümün en erken 1888 yılında basılmış olabileceğini anlıyoruz. Baysal 1875'ten sonra basılmış eserleri listeye dahil etmediği için Mühendisyan'ın albümü dışında yazı karakteri ve tipografiye istinaden bir yayın belgelemesine rastlanmamıştır.

Bu tez çalışmasının bir diğer amacı Osmanlı matbu eserler bibliyografyası içinde, Osmanlı tipografi uygulamaları adı altında özel bir kategori açarak bu konu hakkında yayınlanmış kitap, makale ve gazete yazılarını derleyip sunmaktır.

1.2.4 Osmanlı Nesih Yazı Karakterinin Analizine Yönelik Metodoloji Eksikliği

Hattatlar sanatlarını icra etmelerinin yanı sıra bu sanat geleneğinin inceliklerini gelecek nesillere aktarmak üzere eğitimler de vermişlerdir. Öğrencilere haftanın belirli günlerinde verilen bu eğitimin temelinde *meşk* adı altında hattatın öğrencilerine harflerin birleşmeleri, ölçüleri ve oranlarını uygulamalı olarak öğrettikleri yazı numuneleri yer almaktadır. Osmanlı hattatlarının meşklerinin tıpkıbasımları günümüzde hâlâ yayınlanmakta ve harflerin kaidelerini öğretmekte kullanılmaktadır.⁴ Bu meşklerde hat hocası, rombik nokta (eşkenar dörtgen) ölçü birimini kullanarak harflerin şekillerini, oranlarını ve konumlarını bu birim üzerinden tayin etmektedir. Rombik nokta tam birimi temsil ederken, içi boş yuvarlak nokta ise yarım birimi temsil etmektedir.⁵ Rombik ve yuvarlak nokta yönteminin 17. yüzyıldan beri Nesih hattının kaidelerini tetkik ve etüt etmekte bir metot olarak kullanıldığı saptanmıştır.

Mekanik bir teknoloji ile uygulanan Osmanlı Nesih yazı karakteri görsel olarak Nesih hattını baz almaktadır. Ancak hurufat sistemi, mekanik yapısından ötürü hattın görsel sürekliliğini ve inceliğini uygulamada oldukça sınırlıdır. Hurufat nevelerinin yan yana dizilmesiyle oluşturulan kelimeler ve satırlar kendi içinde katmanlar oluşturmaktadır. Bunlar el yazması Nesih hattının kaidelerini yansıtmayı

⁴ Muhitting, SERİN, Şevki Efendi' nin Sülüs Nesih meşk murakkı / Mehmed Şevki Efendi, 1829-1887, 13

⁵ Mustafa, JA'FAR, Arabic Calligraphy, Naskh script for beginner, 7

amaçlamasına rağmen kendi içinde değerlendirilmesini gerektiren yapılar sunmaktadır. Harflerin baskıda oluşturduğu suret (yazı karakteri), el yazısı Nesih hattı ile karşılaştırıldığında tipografik sisteme uygulanma esnasında verilen tasarımsal kararları ortaya çıkartmaktadır. Bu tez çalışması Osmanlı Nesih yazı karakterinin görsel analizine yönelik birtakım yöntemler sunmaktadır. Bu sayede Osmanlı Nesih yazı karakterinin analizine yönelik metodoloji eksikliğinin giderilmesi hedeflenmiştir.

1.3 Osmanlı Tipografi Uygulamaları ile ilgili Kaynak Taraması

İnceleme kapsamında sunulacak araştırmanın Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin görsel evrimine odaklanması nedeniyle öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ve diğer ülkelerde uygulanmış Arap harfli matbaacılık tarihçesi araştırılmış ve bu şekilde Nesih yazı karakterleri üzerine bilgi toplanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde imal edilmiş Arap harfli yazı karakterleri, onların yaratıcıları ve kullanım alanlarının derlendiği özel yayımlanmış bir kitabın mevcut olmadığı görülmektedir. Bu sebeple bu kaynak taramasında ağırlıklı olarak Osmanlı matbaacılık tarihi kapsamında yayınlanmış eserler içerisinde, özel olarak Osmanlı tipografi uygulamaları hakkında tespit edilmiş bilgiler tasniflenmiştir. İncelenen eserler Arap harfli ve Latin harfli matbu kaynaklar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Her iki grupta kaynaklar kronolojik sırada sunulmuştur. Arap harfli basma kaynaklar içerisinde Osmanlıca Türkçesinin yanı sıra bir adet Arapça kaynağa da yer verilmiştir. Latin harfli matbu eserler arasında Türkçe'nin yanı sıra İngilizce kaynaklar da yer almıştır. İmzasız belgelerin yazar bilgisi parantez içinde bahsi geçen yayının genel muharriri olarak belirtilmiştir. Arap harfli matbu kaynaklar dönemine ait iki tarihsiz kaynak (bir hurufat ve bir fotoğraf albümü) kronolojik sıranın bozulmaması adına listenin en sonuna eklenmiştir.

1.3.1 Arap Harfli Matbu Kaynaklar

Bu bölümde Osmanlı tipografî uygulamaları kapsamında matbu harf konusuna temas eden kaynaklar kronolojik olarak sunulmuştur.

• **Ohannes Mühendisyan, *Arzuhal***

Sultan Abdülaziz'e Arzuhal,

Yıl: 18 Zilhicce 1283 / 1867

Thomas Milo'nun tesadüf eseri eline geçen, hakkâk ve matbaacı Ohannes Mühendisyan tarafından 1867 yılında kaleme alınan bu arzuhalde yeni hakk ettiği 24 punto hurufatı arzuhalin tertibinde kullanarak Sultan Abdülaziz'e ithaf etmiştir. *Hurûf-ı cedide* (yeni harfler) adı altında, 24 punto Nesih yazı karakterini, dönemin en önemli hattatı Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi'nin Nesih hattını baz alarak oluşturduğunu belirtmiştir. Mühendisyan'ın bizzat kaleme aldığı ve icat ettiği yeni yazı karakterini ilk defa sunması açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

• **Safvet Efendi, *Manzûme***

Sultan Abdülaziz'e Manzûme,

Yıl: c. 1867

Uğur Derman'ın hattat Suûdu'l-Mevlevî'nin metrukâtını incelerken tesadüf eseri tespit ettiği bu Manzûme şair Safvet Efendi tarafından yazılmış bir şiir içermektedir. Sultan Abdülaziz'e ithaf edilen şiirin içeriğinde Ohannes Mühendisyan'ın Manzûmenin tertibinde kullanılan yazı karakterinin hakkâkı olduğu ve Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi'nin Nesih yazısını temel alarak oluşturduğu bilgisi geçmektedir.

• **İmzasız (Ebüzziya Tefik), *Suhulet***

Hakayikü'l Vekayi Gazetesi, No.63

Yıl: 8 Zilhicce 1286 / 1870

Arap harflerinin Türkçeye ve matbaacılığa uygunluğunun tartışıldığı bu gazete yazısında, Ebüzziya Tefik hareketli matbaa hurufatının niteliğine ve niceliğine istinaden bilgiler not düşmektedir. Bu yazıdan Nesih yazı karakterinin baskıda oluşturduğu suretinin hattın yapısı açısından önemli bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır.

• **Ohannes Mühendisyan, *Tarik-i Servet ez Hikmet-i Rikardos, Mukaddime***

Yazar: Benjamin Franklin, Çeviren: Bedros Hocasaryan

Sayfa.1-3, Yıl: 1286 / 1870

Bedros Hocasaryan tarafından çevrilen kitabın başında Ohannes Mühendisyan tarafından imzalı bir mukaddime bulunmaktadır. Mukaddimede “Hurûf-ı Cedide” olarak adlandırdığı yeni hakk etmiş olduğu Nesih yazı karakterinin oldukça edebi ve ağıdalı bir metin ile özetini geçmektedir. Burada Mühendisyan ne tür meşakkatli yollardan geçerek hurufatı imal ettiğinden bahsetmiştir. İlk defa bu kaynakta bir hakkâkın kendi yarattığı yazı karakterini edebi bir biçimde önemine değindiği görülmüştür. Bu sebeple Osmanlı tipografî uygulamaları içerisinde, saha oluşumu çalışmaları bağlamında oldukça önemli bir kaynak niteliğindedir.

• **İmzasız (Ebüzziya Tefik), *İhtira'at-ı Bedi'a, Tıba'at***

Muharrir Mecmuası, Birinci Cilt, Üçüncü Cüz

Sayfa 70-74, Yıl: 1293 / 1876

Muharrir Mecmuası'nda yayımlanan bu makalede “güzel ve yeni icat edilmiş şeyler” olarak anılan matbaacılığın Avrupa tarihçesini sunmaktadır. Yazının Osmanlılar arasında Türkçe matbaacılık faaliyetine değindiği bir sonraki bölümünde Osmanlı tipografî uygulamaları içerisinde kilit rol oynayan Ermeni hakkâklara,

onların hangi hattatların yazılarını baz aldıklarına ve buradan yola çıkarak oluşturdukları yazı karakterlerine değinmektedir. Ayrıca İbrahim Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr matbaasının tipografik uygulamalar alanında en güzel eserler vermiş matbaa olduğu bilgisi de yer almaktadır.

• **Ebüzziya Tevfik, *Islah-ı Huruf Meselesi***

Mecmua-i Ebüzziya, Kırk Üçüncü Cüz

Sayfa 1356-1374, Yıl: Rabiulahir 1302 / 1885

Osmanlı tipografi uygulamaları içerisinde özellikle Nesih yazı karakterinin hurufat sayısı ve biçimsel yapısına istinaden yayımlanmış en kapsamlı makale olduğu saptanmıştır. Bu makalede Ebüzziya Tevfik Nesih hattının tipografik uygulamasında beliren iki temel yapısal farka işaret etmektedir. Ebüzziya kendi matbaa hurufat kasasını, tablo şeklinde sunduğu makalede ayrıca İbrahim Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr matbaasında kullanılmış ve sayısı azaltılmış Nesih hurufat kasası ile karşılaştırmaktadır. Bu kaynaktan Osmanlı matbaalarında o dönem kullanılan Nesih yazı karakterinin nevelerinin adedi ve ne tür harf kombinasyonlarından oluştuğu bilgisine ulaşılmıştır.

• **Ohannes Mühendisyan, *Ohannes Mühendisyanın vücude getirdiği ta'lik ve Nesih yazı numuneleri***

Hurufat Albümü

Yıl: 1888-1891

Osmanlı tipografi yazınında en çok adı geçen hakkâkların başında gelen Ohannes Mühendisyan bu hurufat albümünü Sultan İkinci Abdülhamit'e ithafen hazırlamıştır. Hem Ta'lik hem de çeşitli Nesih hurufatlarının sunulduğu albümde kendi hakk ve imal ettiği yazı karakterlerinin tasdik edip basma sanatında Osmanlı matbuatına olan katkısına değinmiştir. Albüm içerisinde üç farklı Nesih yazı karakterini hakk ve imal ettiği yıllar düşmüştür. En son hakk ettiği Nesih yazı karakteri 1305/1888 tarihli

olarak belirtilmiştir. Mühendisyan'ın 1891'de vefat ettiği düşünüldüğünde, bu hurufat albümünün 1888-1891 yılları arasında oluşturulduğu varsayılabilir.

• **Orientalia, Catalogue Spécial et Spécimens des Caractères de L'imprimerie Catholique Beyrouth**

Hurufat Albümü,
Sayfa 46, Yıl: 1890

1890 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayeti olan Beyrut'ta bulunan Katolik Matbaası tarafından basılmış bir hurufat albümüdür. Albüm, Şark dillerinin alfabelerinden yapılmış yazı karakterlerini sunmaktadır. Albümün 46. sayfasında "Type de Constantinople" bölümünde İstanbul'dan geldiği düşünülen dört adet Nesih yazı karakteri numunesi tespit edilmiştir. Osmanlı Nesih yazı karakterinin İstanbul dışındaki kullanımı ve şekillerine örnek teşkil etmesi açısından incelenmiştir.

• **İmzasız (Ahmed İhsan), Mühendisöğlü**

Servet-i Fünun, Birinci Sene, Numara: 05
Sayfa 1356-1374, Yıl: Rabiulahir 1308 / 1891

Ahmed İhsan'ın bu makalesi Ermeni hakkâk Ohannes Mühendisyan'ın Osmanlı matbuatına olan derin katkılarını özetlediği bir yazı niteliğindedir. Makalenin yayımlandığı tarihte Mühendisyan'ın 82 yaşında, yani hâlâ hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Hakkâkın kısa özgeçmişine değinen yazıda, ürettiği çeşitli yazı karakterlerine punto boyutlarıyla değinilmiştir.

• **Mürettip Tahir, *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik***

Karabet Matbaası, Kitap

Sayfa 17-18, Yıl: 1311 / 1893

Soyadı zikredilmemiş Tahir olarak not düşülmüş yazar bu kitapta Osmanlı tipografi uygulamaları açısından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Genel Matbaacılık çatısı altında bulunan mürettibliğin inceliklerini sunmanın yanı sıra Ebüzziya'dan sonra ilk defa Osmanlı Nesih hurufat kasasında bulunan nevilerin tablosunu sunmaktadır. Sunulan Nesih yazı karakterinin niteliğinden ziyade nicelik bilgileri sunulmuştur.

• **Necib Asım (Yazıksız), *Kitap***

Matbaa-i Safa ve Enver, Kitap

Sayfa 188-189, Yıl: 1311 / 1893

Kitap kavramının tarihini inceleyen Necib Asım, yazının paleografik tarihinden kitap oluşumunda kullanılan kâğıt, mürekkep ve alfabelere ışık tutmakta ve kitap oluşumundan önce alfabenin tarihine değinmektedir. Mısır hiyerogliflerinden Fenikelerin icat ettiği alfabe ve onlardan türeyen çeşitli alfabeler sunulmuştur. Kitabın "Tıbaat" (Matbaacılık) bölümünde Osmanlı tipografi uygulamaları hakkında bilgilere yer vermektedir. Burada Osmanlı matbaacılığında hakk ve imal olunmuş bir takım yazı karakterlerine, onların hakkâklarına ve hangi hattatın kaleminden esinlenerek oluşturduklarına değinilmektedir.

• **Ebüzziya Tefvik, *Hurûf-ı Arabiye'nin Tibaate Tatbiki Tettebbuat-ı Tarihiye***

Mecmua-i Ebüzziya, Seksen Birinci Sayı

Sayfa 1669-1680, Yıl: 1316 / 1898

Bu makale kapsamlı bir şekilde hareketli Arap hurufatı matbaacılığının tarihini ele almaktadır. Osmanlı'dan iki asır önce ilk defa Avrupa'da başlayan Arap tipografi uygulamalarının tarihini ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır. Avrupa'nın yanı sıra Arap harfleriyle tipografi uygulamalarının İstanbul haricinde Ortadoğu'da, Halep'te gerçekleşen öncül uygulamalarını da zikretmektedir. Osmanlı tipografi uygulamalarına özelinde bilgi sunmamasına rağmen bu dönemde "tipografi tarihi" alanında öncül bir çalışma niteliği taşımasından ötürü bu tez çalışması kapsamında yer verilmiştir.

• **İmzasız (Ahmed Rasim), *Yeni Hakk Olunmuş bir Harf***

İkdam Gazetesi, Sayfa: 1

11 Ağustos, Yıl: 1317 /1899

Ahmed Rasim bu yazısında makalesinin ve İkdam gazetesinin o günkü nüshasının dizgisinde kullanılmış ve yeni hakk olunmuş 16 punto kalın (bold) Nesih yazı karakterini konu almıştır. Söz konusu hurufatı hakk eden Ermeni hakkâk Haçik Kevorkyan'ın, Mühendisyan'dan sonra Osmanlı matbuatına en çok hizmet eden şahıslardan biri olduğu bilgisini sunmuştur. Hurufat'ın imalatında geçen terimleri de belirttiği makalede hakkâklığın ne derece zor bir sanat alanı olduğuna değinmektedir.

• **Mahmud Bey Matbaası mürettibhanesinde mevcut hurûfat, çizgi, çiçek ve kalıpların birer numunesini muhtevi katalog**

Mahmud Bey Matbaası Hurufat Albümü

Yıl: 1322 / 1905

Bu hurufat albümünde, matbaanın Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin yanı sıra çeşitli Latin yazı karakterleri, motifler ve desenleri de sunulmuştur. Yazı karakterlerinin künyeleri hakkında bilgilere yer verilmemiştir. Ancak Nesih yazı

karakterlerinin punto ebatlarının bilgisinin sunulmasından ve yazı karakterlerinin analizinde nicel veri oluşturmasından dolayı önemli bir kaynak olarak görülmüştür.

• **Ahmed İhsan, *Ahmed İhsan ve Şürekası'nın Matbaacılık, Osmanlı Şirketi***

Ahmed İhsan Matbaası Albümü

Yıl: 1328 / 1912

Ahmed İhsan bu resimli albümde matbaacılık faaliyetlerini sunmaktadır. Ahmed İhsan matbaasının alet ve edevatı ile matbaa tesisi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bilhassa tesis ve çalışanların fotoğraflarının sunulması, dönemin tipografik faaliyetlerinin fotografik olarak belgelenmesi açısından önemli görülmüştür.

• **Haçık Topozyan, *Linotip Mürettip Makinesi***

Mecmua-i Ebüzziya, Sayı:154, Sayfa: 60-64

Yıl: 26 Recep 1330 / 1912

Haçık Topozyan bu makalede 1911 yılında ABD'de icat edilen Linotip satır dizgi makinesinin Arap harfli Türkçe tesisini konu almaktadır. Gelişen tipografik uygulamaların yakın takibine istinaden önemli bilgiler içermektedir. Bu tez çalışmasının odağında müteharrik hurufat ile basılmış yazı karakterleri olmasına rağmen Osmanlı tipografi uygulamaları altında bu kaynağa yer verilmiştir. Osmanlı matbuatının dönemin değişen tipografik uygulamalarına olan tepki ve alakasını sunması açısından oldukça önemlidir.

• **Ebüzziya Tevfik, *36 Punto Huruf ve Haçık Kevorkyan Efendi***

Mecmua-i Ebüzziya, Sayfa: 368-373

Yıl: Ocak 1328 / 1912

Bu makale 1911 yılında Haçık Kevorkyan'ın döktüğü 36 punto Nesih yazı karakterinin Tanin ve İkdam gazetelerinde yayımlanmış duyuru haberine istinaden yazılmış bir eleştiri yazısıdır. Ebüzziya Tevfik bu yazısında Kevorkyan'ın 36 punto

Nesih yazı karakterini yapısı itibariyle oldukça eleştirmektedir. Kevorkyan'ın 36 punto Nesih yazı karakterini Mühendisyan'ın 24 punto yazı karakteri ile karşılaştıran yazar, 36 punto Nesih yazı karakterinin görsel olarak zayıf ve problemlili yönlerini ayrıntılı bir şekilde sunmuştur.

• **Ebu'l Muhsin Kemal, *Yeni Usul Eşya Dersleri: Devre-i Âliye***

Matbaa-ı Şems, Birinci Sene: Sayfa: 40-47

Yıl: 1333 / 1917

İstanbul Erkek Lisesi müdürlerinden Ebu'l Muhsin Kemal, lise eğitimi için hazırlanan bu yayında "Kitap ve Matbaa" başlıklı konuya da yer vermiştir. Bu bölümde madeni hurufatın imalatı ve baskı süreci konusunda özet bilgiler verilmektedir. Tipografik baskı için gerekli kâğıt, mürekkep, hurufat ve kumpas aletinin resimli şekillerle açıklaması sunulmuştur.

• **Ahmed Rasim, *Hatt-ı Kûfi – Haçik Kevorkyan***

İkdam Gazetesi, Sayfa: 3

Yıl: 18 Ağustos, 1922

Ahmed Rasim bu çalışmada Osmanlı tipografi uygulamaları çerçevesinde oluşturulmuş çeşitli yazı karakteri stilleri, punto ölçüleri ve hakkâkları hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Osmanlı tipografi tarihi süresince yaratılmış, sırasıyla Nesih, Ta'lik, Rikâ' ve son olarak da Haçik Kevorkyan'ın döktüğü 48 punto Kûfi yazı karakterini görsel numunesiyle birlikte sunmaktadır.

• **Osman Fevzi, *Tarihçe-i Tıba'at***

İkdam Matbaası, Kitap

Yıl: 1924

Matbaacılığın icadını konu alan bu kitap, İngiltere'de bulunan "Linotype and Machinery Limited" fabrikası tertib ve tab makineleri eski makinistlerinden Osman

Fevzi tarafından kaleme alınmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi olması itibariyle ve Arap harfli eserler arasında tipografi tarihi yazımının incelenmesi kapsamında kaynak taramasına eklenmiştir.

• **Ahmed Rasim, *Matbu'at Tarihine Medhal İlk Büyük Muharrirler'den Şinasi***

Yeni Matbaa, Kitap yayını

Sayfa: 47, 48, Yıl: 1927

İbrahim Şinasi'nin hayatını ve yazarlığını konu alan kitabın harf devriminden bir yıl önce basılmış olup, Osmanlı tipografi konularını ele alan Arap harfleriyle basılmış son kitap olduğu tespit edilmiştir. Ahmed Rasim kitapta İbrahim Şinasi'nin matbaacılığa olan katkılarına değindiği bölümde Nesih hurufat sayısını 112'ye indirdiği nevi tablosunu sunmaktadır. Bu bölümde, Ebüzziya Tevfik'in 1885'te yayınladığı "İslah-ı Huruf Meselesi" adlı makalesinden birebir kopyalanarak hazırlanmış olduğu ancak farklı bir Nesih yazı karakteri ile dizildiği tespit edilmiştir.

• **Mehmed Ali, *Metanet Hurufat Dökümhanesi***

Hurufat Albümü

Emin Nedret İşli Koleksiyonu

Yıl: Tarihsiz (c. 1910)

Bu hurufat albümü Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun hurufat dökmeçisi ve çelik üzerine harf hakkâkı Mehmed Ali tarafından hazırlanmıştır. Hurufat albümünde hakk edip döktüğü 24, 16, 12 ve 8 punto Nesih yazı karakterlerinin bir metin içinde numunelerini sunmuştur. Yazı karakterlerinin analizi açısından oldukça önemli olan bu albümün yanı sıra, içerisinde ayrıca Fransa menşeli Foucher Hurufat Döküm Makinesi Şirketinin sahibi A. Foucher tarafından hurufatlarının kalitesi hakkında yazılan övgü dolu mektubu da paylaşılmaktadır. Bu kaynak, 20. yüzyılın başında Osmanlı tipografi uygulamalarının uluslararası seviyesi ve etkileşimine işaret etmesi açısından farklı bir önem taşımaktadır. A. Foucher'in Mehmed Ali'ye

yazdığı takdir mektubunun 1910 tarihli olması, albümün o döneme yakın bir zamanda oluşturulmuş olabileceğini göstermektedir.

• **Ba-irade-i Seniyye-i Hazret-i hilafet-penahi Mekteb-i Sanayi'in taht-ı nezaretinde bulunan Hurufat Dökümhaneleri**

Fotoğraf Albümü, Nadir Eserler Kütüphanesi, Kod Numarası: 90555

Boyut: 37,5 x 33,5 cm. Yıl: Tarihsiz

Osmanlı tipografi uygulamaları çerçevesinde basılı malzemeye ek olarak görsel belgeler de araştırılmış olup tez çalışmasına eklenmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin hurufat dökümhanesi olarak belirtilen bu dökümhanenin fotoğrafı o dönemin yazı karakterlerinin hurufat imalatında kullanılan makine cinsini ortaya çıkarması açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

1.3.2 Latin Harfli Matbu Kaynaklar

• **Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahval ve Agah Efendi***

Ulus Matbaası, Kitap

Sayfa: 20, Yıl: 1937

Basın ve Gazetecilik tarihçisi Server İskit bu kitapta Tanzimat sonrasında başlayan ilk özel gazete niteliğindeki Agah Afendi'nin *Tercüman-ı Ahval* gazetesi hakkında detaylı bilgilerin yanı sıra ilk özel Osmanlı yayıncılarının tipografik uygulamalarıyla ilgili hurufat, dizgi ve sayfa düzenleri hakkında da önemli açıklamalara yer vermektedir.

• **Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı***

Devlet Matbaası, Kitap

Sayfa: 60, Yıl: 1939

Bu kitap Türk matbaa tarihinin yanı sıra matbaacılığın icadı ve Avrupa’da Osmanlı öncesi basılmış Arap harfli matbaacılık faaliyetlerine de yer vermektedir. Türk matbaacılığı ise yalnızca Müteferrika matbaası ile sınırlandırılmıştır. Müteferrika matbaasına ek olarak 18. yüzyılın sonunda faaliyet göstermiş Fransız Elçilik matbaasının bastığı Arap harfli Türkçe kitaplar hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı tipografi uygulamaları içerisinde Müteferrika matbaasının Nesih yazı karakterinin punto ebadının ilk defa zikredildiği görülmektedir. Yazı karakterinin niteliğine ek olarak nerede imal edilmiş olabileceğine dair görüşlere de yer verilmiştir.

• **Reşat Ekrem Koçu, *Arab Asıllı Türk Harfleri***

İstanbul Ansiklopedisi

İkinci Cilt, Sayfa 924-930, Yıl: 1948

Reşat Ekrem Koçu ansiklopedi çalışmasının bu bölümünde Osmanlı tipografi uygulamalarına ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Ahmed Rasim’in 1924 yılında Arap harfleriyle yayınladığı “Yeni Yirmi Dört Punto Kûfi” adlı gazete yazısının Latin harfleriyle çevrilmiş şeklidir. Bu çevirinin haricinde Ahmed Rahmi Usta adında bir mürettip tarafından Osmanlı hurufat kasasının şekli ve bütün nevilerin isimleri sunulmuştur. Bu ansiklopedi maddesiyle birlikte bütün nevi isimlerinin ilk defa tek tek belirtildiği görülmektedir.

• **Fevziye A. Tansel, *Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi hakkında İlk Teğebbüsler ve Neticeleri***

Bellekten Dergisi, XVII, Numara: 66
Sayfa 230, Yıl: Nisan, 1953

Bu makale 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Türkçenin Arap harfleriyle olan temsiliyeti konusundaki problemler hakkında yapılmakta olan tartışmaları incelemektedir. Fevziye Tansel makalede 1867’de Muhbir gazetesinde tespit ettiği, Ohannes Mühendisyan’ın Hurûf-ı cedide yazı karakteri hakkında yazılmış bir gazete yazısının çevirisini dipnotta eklemiştir. Bu kaynakta 1867’de Mühendisyan’ın yazı karakterinin basımda gördüğü olumlu ve olumsuz görüşleri sunulmuştur. Bu sayede Mühendisyan’ın yazı karakterinin bazı yazarlar tarafından nasıl karşılandığı bilgisini içermektedir.

• **Uğur Derman, *Yazı Sanatının Eski Matbaacılığımıza Akisleri***

Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantı Bildiri Kitabı. Sayfa 97-118. Yıl: Aralık, 1979

Bu konferans tebliğ metninde Uğur Derman özellikle Ohannes Mühendisyan’ın Ta’lik ve Nesih yazı karakterlerini ve onlar hakkında yazılmış bir takım şiir ve yazılarını sunmaktadır. Ayrıca Mühendisyan’ın 1888’te Sultan II. Abdülhamit için hazırlamış olduğu hurufat albümünün içindeki Nesih yazı karakterlerinin sunulduğu metninin Latin harfleriyle yazı–çevirisini açıklamalı olarak sunmaktadır.

• **Sait Maden, *Türk Grafik Sanatı (4) Müteferrika Dönemi 3***

Çevre Dergisi, Say: 4
Sayfa 89-90, Yıl: 1979

Sait Maden bu makalesinde Türk basım sanatı tarihini Türk grafik tasarım tarihi ile özdeşleştirerek kaleme almıştır. Müteferrika matbaasında basılan kitapların grafik tasarım unsurları açısından değerlendirildiği bir özet yazı niteliğindedir. Makalenin

sonunda 1787 yılında İstanbul Fransa Elçilik matbaasında basılan *Usulu'l-maarif fi tertibi'l-ordu* kitabında kullanılan Nesih yazı karakterinin hat üslubu hakkında ilk defa anılmış bilgiler sunmaktadır.

• **Pars Tuğlacı, *Türk Gutenberg'i Mühendisyan Efendi***

Yıllarboyu Tarih Dergisi

Sayı: 3, Sayfa 48-50. Yıl: Mart, 1980

Pars Tuğlacı bu yazısında Ohannes Mühendisyan'ın hakk ve imal ettiği yazı karakteriyle Osmanlı matbaacılığına olan hizmetine değinmektedir. Ayrıca Teotig'in 1912'de Ermeni harfleriyle İstanbul'da yayınladığı *Dib u Dar* adlı kitabın sunduğu görsel vesikaları da paylaşmaktadır. Bu makale Teotig'in sunduğu bilginin tekrarı ve özeti niteliğindedir.

• **Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası***

Eren Yayıncılık, Kitap

Sayfa 213 ve 321, Yıl: 1995

Kemal Beydilli'nin çalışması şu ana kadar Mühendishane matbaası ve kütüphanesi konusunda yapılmış en kapsamlı araştırma olarak görülmektedir. Mühendishane arşivlerinde yer alan maliye defterlerinin incelendiği kitapta matbaacı ve hakkâk Bogos Arabyan hakkında tutulmuş yazılı kayıtlara erişerek ilk defa olarak sunmuştur. Osmanlı matbaacılık tarihinde Ebüzziya Tefik, Ahmed İhsan ve Ahmed Rasim gibi yazarların sıklıkla zikrettiği hakkâk Bogos Arabyan'ın Mühendishane matbaasının kayıtlarındaki faaliyetine dair oldukça önemli bulgular sunmaktadır.

• **Alim Gür, *Ebüzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa***

Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Kitap
Sayfa 68, Yıl: 1998

Alim Gür bu kitapta Ebüzziya'nın Osmanlı matbaacılığına olan katkısı içerisinde Osmanlı tipografi konularına yer vermektedir. Ebüzziya'nın basın ve yayıncılıkta Osmanlı tipografi uygulamaları üzerine yayımlanmış olduğu bir takım gazete ve dergi yazıları referans olarak görüşlerini değerlendirmektedir.

• **Thomas Milo, *Arabic Script and Typography, A Brief Historical Overview***

Language Culture Type, Kitap, Sayfa 112-127
Sayfa 112–127, Yıl: 2002

Thomas Milo bu makalede Arap harflerinin tipografiye uygulanışını incelemektedir. Harflerin yazım kaidelerini ve tipografiye uygulanmasında geçirdiği değişimleri örnek eşliğinde sunmaktadır. Avrupa'da imal edilmiş Nesih yazı karakterleriyle Osmanlı'da Ohannes Mühendisyan'ın yarattığı 24 punto Nesih yazı karakterini hem estetik hem de teknik açılarından incelemektedir.

• **Thomas Milo, *Authentic Arabic: A Case Study***

20th International Unicode Conference, Bildiri Kitabı, Sayfa 1-35
Yıl: 2002

Thomas Milo bu makalede üyesi olduğu DecoType sayısal font şirketinin ürettiği sayısal Nesih fontunun Osmanlı tipografi uygulamaları kapsamında Ohannes Mühendisyan'ın 24 punto Hurûf-ı cedide yazı karakteriyle karşılaştırmalı analizini yapmaktadır. Mühendisyan'ın yazı karakterinin bazı nevelerinin çeşitli kullanım şekillerini tespit etmesi, tez çalışmasının içeriği açısından önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

• **Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)***

Yapı Kredi Yayınları, Kitap, Sayfa 245-246

Yıl: 2003

Bu kitapta Toderini 1780’lerde İstanbul’a geldiğinde Türklerin yazılı kültürü üzerine yapmış olduğu gözlemlerini ayrıntılı olarak paylaşmaktadır. Yazılı edebiyatın yanında 1720’lerdeki ilk Osmanlı matbaacılık faaliyetleri hakkında da gözlemlerini sunmaktadır. Gözleme dayalı bu kitapta Müteferrika’nın hurufatının nerede hakk edilip üretildiğine istinaden bilgilerin de yorumlanması açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

• **Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, *Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu***

Osmanlı Araştırmaları, Sayı 22, Bildiri Kitabı, Sayfa 219-255, Yıl: 2003

Bu makale yazmadan basmaya geçiş döneminde basılan kitapların ilk sayfa/iç kapak özellikleri, kolofon, yazı cinsi ve boyutu, sayfa numaralama düzeni, reddade, cilt, metne ilave edilen şekil ve resim gibi pek çok unsuru incelemektedir. Kitabı oluşturan özellikler, yazı cinsleri konusunda ve Osmanlı tipografi uygulamaları çerçevesinde temas edilmiştir. Osmanlı Ta’lik ve Nesih yazı karakterlerine, Kemal Beydilli’nin Mühendishane matbaasının araştırmasında elde edilen bilgilerin çerçevesinde değinilmiştir.

• **Turgut Kut, *Matbaa Hurufatı***

İslam Ansiklopedisi, Cilt: 28, Sayfa 111-113

Yıl: 2003

Bu ansiklopedi maddesi Osmanlı matbaalarında kullanılan madeni hurufatın alışımlı hakkında özet bilgi vermektedir. Hurufatın imalatı, mürettip tarafından tertibi ve muhafaza edildiği hurufat kasasını açıklamaktadır. Müteferrika’dan başlayarak, Mühendishane ve Matbaa-i Amire’de kullanılan çeşitli Nesih ve Ta’lik hurufatları ve

onların hangi hattatın kalemini baz alarak imal edildiğine değinmektedir. Teotig'in *Dib u Dar* kitabında yayınlanan Ohannes Mühendisyan'ın ve Haçık Kevorkyan'ın yarattığı Arap harfli yazı karakterlerini sunmaktadır.

• **Teotig (Teotoros Lapçinciyan), *Dib u Dar, Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi***

Birzamanlar Yayıncılık, Kitap

Sayfa 97-105, 114-115 Yıl: 2012

Dib u Dar kitabı, 1912'de Ermeni alfabesinin 1600. ve Ermeni matbaacılığının 500. yılı vesilesiyle hazırlanmıştır. Orijinal eserin 1912'de İstanbul'da Ermenice yayımlanan baskısının 2012'de 100. yılında Latin harfli Türkçe çevirisi yayımlanmıştır. Bu kitapta Osmanlı Devlet sınırları içinde ve dışında matbaacılık tarihine katkıda bulunan Ermeni matbaacılar ve hakkâkların biyografileri sunulmuştur. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde faaliyet göstermiş matbaacı ve hakkâklar arasında anılan Ohannes Mühendisyan'ın ve Haçık Kevorkyan'ın imal ettikleri çeşitli Arap harfli yazı karakterlerinin numunesi de sunulmuştur.

• **Selman Soydemir, *Hurufattan Taş Baskıya, Osmanlı'da Kitap Basımı***

Çamlıca Basın Yayın, Kitap

Sayfa 7-15, Yıl: 2013

Bu kaynak temelde Osmanlı'da kullanılmış iki baskı tekniği olan tipografik hurufat baskısı ile litografik taş baskı tekniklerini kıyaslamaktadır. İki teknik ile basılan Arap harfli kitap örnekleri verilmiştir. Kitap bu tez çalışmasının Arap harfli basma kitaplar listesinde 17. sırada bulunan *Yeni Usul Eşya Dersleri* adlı kitapta bulunan Osmanlı tipografi uygulamaları ile ilgili olan bölümün Latin harfli Türkçe yazı-çevirisini sunmaktadır.

• **Orlin Sabev, *İlk Osmanlı Matbaa Serüveni***

Yapı Kredi Yayınları, Kitap.

Sayfa 174-175, Yıl: 2016

Orlin Sabev, bu kitapta Arap harfli ilk Osmanlı matbaasını ve onun faaliyetlerini ele almaktadır. Özellikle Müteferrika'nın tereke defterleri üzerinde yaptığı çalışmalar sonrasında elde ettiği Müteferrika matbaasının kitap tirajları üzerine yeni söylemler oluşturmaktadır. Osmanlı tipografi uygulamaları bağlamında Müteferrika matbaasının kullandığı Nesih hurufatının Osmanlı matbaa kültürü içindeki söylemlerin yeri ve önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca Müteferrika'nın matbaada kullandığı hurufatın nerede üretildiği ile ilgili tereke kayıtlarında adı geçen hakkâk bilgisini sunmaktadır.

• **Ferhat Korkmaz, *Matbuat Tarihine Medhal İlk Büyük Muharrirler'den Şinasi Cami ve Mürettibi: Ahmed Rasim, 1927***

Detay Yayıncılık: Kitap

Sayfa 37, Yıl: 2016

Ferhat Korkmaz'ın kitabı, Ahmed Rasim'in 1927'de yayınladığı Arap harfleriyle basılmış "Matbuat Tarihine Medhal İlk Büyük Muharrirler'den Şinasi" kitabının Latin harflerle çalışmasıdır. Ahmed Rasim'in Şinasi üzerine topladığı kaynaklar arasında Ebüzziya Tevfik'in kaleme aldığı, Şinasi'nin 112 neviden oluşan hurufat kasasının şekli hakkında alınmış notların Latin harflerle yazı-çevirisine yer vermektedir.

• **J.R. Osborn, *Letters of Light: Arabic Script in Calligraphy, Print, and Digital Design***

Harvard University Press: Kitap

Sayfa 119–130, Yıl: 2017

Bu kitap Arap hat sanatının tarihsel gelişimi süresince çeşitli teknoloji ve mecralar karşısında aldığı şekillerin kültürel analizini sunmaktadır. Osmanlı hat sanatının Aklâm-ı Sitte hat çeşitlerinin gelişimine paralel olarak Müteferrika matbaasından çıkan kitapların tipografik düzenini ele almaktadır. Bu bağlamda, Müteferrika'nın Nesih yazı karakterini Osmanlı tipografi uygulamaları içinde ve Aklâm-ı Sitte hat çeşitleri bağlamında değerlendirmektedir.

• **Özlem Özkal, *Ottoman Foundations of Turkish Typography: A Field Theory Approach***

Massachusetts Institute of Technology, Design Issues: Cilt 34, Sayı: 3

Sayfa 59–75, Yıl: 2018

Özlem Özkal bu makalede Osmanlı tipografi uygulamaları çerçevesinde ilk defa Osmanlı tipografi uygulamalarına alan teorisi ile yaklaşarak meslek sosyolojisini incelemiştir. Osmanlı matbaacılığının içerisinde özellikle Osmanlı tipografi uygulamalarının bir meslek alanı oluşmasını sağlayacak şartları taşıyıp taşımadığını kilit ölçütler kullanarak incelemiştir.

• **Gazanfer İbar, *Osmanlı'nın Gutenbergi***

Atlas Tarih Dergisi, Sayı: 55, Ekim/Kasım

Sayfa 68–75, Yıl: 2018

Bu dergi yazısı Ohannes Mühendisyan'ın hayatını, Ermeni matbuatına ve Osmanlı matbuatına olan katılarını özetlemektedir. Mühendisyan'ın hakk ve imal ettiği Nesih yazı karakterlerine ek olarak Osmanlı darphanesi için hazırladığı kâğıt para baskılarına da değinmektedir. Teotig'in *Dib u Dar* kitabında sunulan bilgilerin genel tekrarının bir özeti niteliğindedir.

1.4 Osmanlı Türkçesinin Tipografik Koşulları

1.4.1 Osmanlı Türkçesinin Alfabeti

Müteferrika matbaası ile Osmanlı devlet sınırlarında başlayan müteharrik (hareketli) Arap hurufatının yapısı ve şekli, sosyal ve iktisadi sebeplerle sonraki dönemlerde bir takım görsel değişikliklere uğramıştır. Bu tipografik evrimin tarihsel ve görsel gelişiminin bilimsel olarak incelenebilmesi için “Osmanlı alfabesi” adı altında, Arapça yazı kökenli bu alfabenin yakından incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin kendisine has özelliklerinin tespiti için bu bölümde alfabenin tanıtımı ve tez çalışmasında kullanılan transkripsiyon sunulmaktadır.

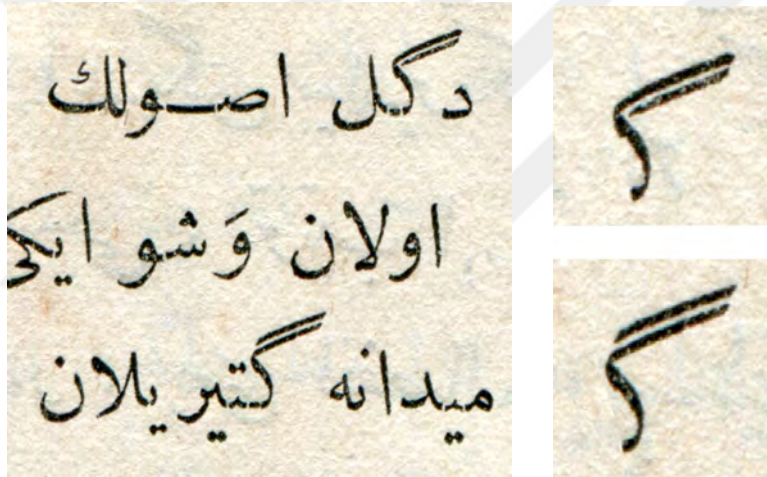
Yaygın olarak kullanılan “Osmanlıca” tabirinin teknik ve anlamsal problemleri Faruk K. Timurtaş tarafından esaslıca dile getirilmiştir. Günlük hayatımızda “Osmanlıca” tabir ettiğimiz dilin esasında Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan Türkçe olup Arap alfabesiyle temsil edilmiş halidir.⁶ Türkçe, Arap alfabesinin haricinde Ermeni, Yunan ve İbranî alfabeleri ile de yazılıp basılmıştır. Örneğin, Batı tarzı romanın Türkçede ilk örneği olan *Akabi Hikayesi*⁷, Ermeni harfleriyle Hovsep Vartanyan tarafından Türkçe kaleme alınıp Ermeni hurufatıyla Ohannes Mühendisyan tarafından 1851’de yayımlanmıştır.⁸ Ancak bu tez çalışmasında “Osmanlı Türkçesi” tabirinin esas manası, Osmanlı Devleti’nin dilinin resmi yazısı olan Arap harfleri ile uygulanmış halidir.

⁶ Andreas Tietze’nin 1991 yılında neşre hazırladığı *Akabi Hikayesi* latin harfleriyle Türkçe yayınlanmıştır.

⁷ Faruk K. TİMURTAŞ, *Diller ve Türkçemiz*, 43

⁸ Kevork PAMUKÇİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, XIX

Osmanlı Türkçesi, Arap alfabesinin, Farsça üstünde dört, Türkçe üstünden tek olacak şekilde toplamda beş harf eklenerek 33 harfe genişlemiş şeklidir.⁹ 19. yüzyılın sonuna doğru otuz dördüncü harf niteliğinde *gef* (گ) harfinin üst fonetik işaret çizgisinin kol altına indirilmiş şeklinin (گ) yumuşak g (ğ) harfini temsil etmekte kullanıldığı tespit edilmiştir. İlk defa bu tez çalışmasında zikredilmiş bu otuz dördüncü harfe, *ğef* adı önerilmiştir. *Ğef* (گ) harfi bazı kitaplarda kullanılmış olsa da¹⁰ bu harf standart olarak elifba kitaplarının alfabe şemasında belirtilmemiştir¹¹. Bu nedenle Çizelge 1.1’de *Ğef* harfi hariç bırakılıp, Osmanlı Türkçesinin kullandığı Arap kökenli otuz üç harf sunulmuştur.

Şekil 1.1 Üstte: değil sözcüğündeki ğ karşılığında Ğef (گ) harfi. Gef harfinin fonetik işaret çizgisinin altına indirilerek kullanılmış şeklidir. Altta: getirilen sözcüğünde kullanılan ve standart Osmanlı alfabesinde g sesini karşılayan Gef (گ) harfi.

⁹ Numan KÜLEKÇİ, **Osmanlı Türkçesi**, 26

¹⁰ Ebüzziya Tevfik’in yayımladığı Kitabhane-i Ebüzziya kitaplarında tutarlı olarak ğ harfi niteliğinde *kef* (ك) harfinin üst çizgisinin altına eklenmiş şekli mevcuttur. Mecmua-i Ebüzziya’da da *ğef* harfinin sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca meşhur Musevi öğretmen, Moiz Fresko’nun, 1895 tarihli *Jermpo Usulü Elifba* Türkçe öğretme kitabında da *ğef* harfi için ayrı bölüm ve kullanım şekilleri gösterilmiştir.

¹¹ *Resimli Elifba* ve *Yavrumun Elifba* kitapları gibi popüler elifba kitaplarında Osmanlı Türkçesi 33 harf ile sunulmuştur.

Çizelge 1. 1 Osmanlı Türkçesinde bulunan 33 harfin şekilleri ve isimleri

ث	ت	پ	ب	ا
se	te	pe	be	elif
د	خ	ح	چ	ج
dal	hı	ha	çim	cim
س	ژ	ز	ر	ذ
sin	je	ze	re	zel
ظ	ط	ض	ص	ش
zı	tı	dat	sad	şın
ك	ق	ف	غ	ع
kef	kaf	fe	gayın	ayın
ن	م	ل	ك	گ
nun	mim	lam	sağır kef	gef
		ی	ه	و
		ye	he	vav

1.4.2 Tez Çalışmasında Kullanılan Transkripsiyon Sistemi

Arap alfabesinin, özel bir Latin alfabesiyle oluşturulmuş karşılığına Transkripsiyon Alfabesi denir. Arap harflerinin ses birimlerinin karşılığı Latin harflerine bir takım fonetik işaretler (diyakratik işaretler) ilâştirilerek sağlanmaktadır. Türkoloji çalışmalarında tercih edilen kapsamlı Transkripsiyon Alfabesi Çizelge 1.2’de sunulmaktadır. Bu tez çalışması “sadeleştirilmiş transkripsiyon” olarak tabir

edilen ve yaygın olarak kullanılan transkripsiyon metodunu kullanmaktadır. Bu transkripsiyon yönteminde sadece uzun sesli harfler olan a, i, u ile ayın (ع) harfi Çizelge 1.3’de gösterildiği şekilde belirtilmiştir.

Çizelge 1. 2 Kapsamlı Transkripsiyon Alfabeti

p = پ	b = ب	ā, a, e = ا	ʾ = ء
ç = چ	c = ج	s̄ = ث	t = ت
z = ذ	d = د	ḥ = خ	ḥ = ح
s = س	j = ژ	z = ز	r = ر
ṭ = ط	ḍ, ḏ = ض	ṣ = ص	ṣ = ش
f = ف	ġ = غ	‘ = ع	ẓ = ظ
ŋ = ٹ	g = گ	k, g, ġ, ‘ = ك	q = ق
v, o, ö, u, ü, ū = و	n = ن	m = م	l = ل
		y, i, i = ی	h, e, a = ه

Çizelge 1. 3 Tez çalışmasının kullandığı sadeleştirilmiş Transkripsiyon Alfabetinde temsil edilen uzun sesli harfler.

HARF	SES KARŞILIĞI	ÖRNEK	OKUNUŞU
ا	â	پادشاه	pâdişâh
ی	î	دیندار	dîndâr
و	û	موقوف	mevkûf
ع	‘	اعتقاد	i’tikâd

1.4.3 Arap Harflerinin Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Dört Şekli

Bu bölümde Arap harflerinin konumlarına göre değişkenlik gösteren dört farklı şeklinin gösterildiği tablo sunulmuştur. Bazı harflerin belli konumlarda gösterdikleri özel biçimler matbu ve el yazması uygulamalarda değişkenlik gösterdiği için bunun belirtilmesi oldukça önemlidir. Örnek olarak, ح ح ج harflerinin matbu ve el yazması eserlerde görülen iki farklı şekli birlikte sunulmuştur. Çizelge 1.4'te ج ve ج harflerinin sol sütundaki şekli matbu eserlerde sıklıkla görülen hali olurken, sağ sütundaki şekli el yazması eserlerde görülen biçimdir. Osmanlı matbaacılığının başlangıcından 19. yüzyılın sonlarına kadar tutarlı bir şekilde el yazmasında görülen yukarıdan bağlanan ح biçimine rastlanmaktadır. 19. yüzyılın sonundan itibaren Çizelge 1.4'te matbu olarak belirtilmiş yandan bağlanan ح şekline rastlandığı görülmektedir.

Çizelge 1. 4 El yazması ve matbu eserlerde kullanılan ج, ج, ح ve ح harflerinin iki farklı şekli.

SONDA		ORTADA	
Matbu	El Yazması	Matbu	El Yazması
ج	ج	ج	ج
چ	چ	چ	چ
ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ

Çizelge 1. 5 Arap harflerinin konumlarına göre değişkenlik gösteren dört şekli

TRANSKRİPSİYON	SONDA	ORTADA	BAŞTA	YALNIZ	SES	İSMİ
a, ā, e, i	ا	ا	ا	ا	ā, a, e, i	elif
b	ب	ب	ب	ب	b	be
p	پ	پ	پ	پ	p	pe
t	ت	ت	ت	ت	t	te
s	ث	ث	ث	ث	s	se
c, ç	ج	ج	ج	ج	c, ç	cim
ç	چ	چ	چ	چ	ç	çim
h	ح	ح	ح	ح	h	ha
h	خ	خ	خ	خ	h	hu
d, t	د	د	د	د	d	dal
z	ذ	ذ	ذ	ذ	z	zal
r	ر	ر	ر	ر	r	re
z	ز	ز	ز	ز	z	ze
j	ژ	ژ	ژ	ژ	j	je
s	س	س	س	س	s	sin
ş	ش	ش	ش	ش	ş	şin
ş	ص	ص	ص	ص	s	sad
z, d	ض	ض	ض	ض	d, z	dat
t	ط	ط	ط	ط	t, d	tu
z	ظ	ظ	ظ	ظ	z	zu
‘	ع	ع	ع	ع	—	ayın
ğ	غ	غ	غ	غ	g, ğ	gayın
f	ف	ف	ف	ف	f	fe
k	ق	ق	ق	ق	k	kaf
k, g	ك	ك	ك	ك	k, g	kef
g	گ	گ	گ	گ	g	gef
ŋ	ك	ك	ك	ك	n	nef
l	ل	ل	ل	ل	l	lam
m	م	م	م	م	m	mim
n	ن	ن	ن	ن	n	nun
v, o, ö, u, ü, ü	و	و	و*	و	v, o, u, ö, ü, ü	vav
h, e, a	ه	ه	ه	ه	h, e, a	he
y, i, i, î	ي	ي	ي*	ي	y, i, i, î	ye

* Vav (و) ve Ye (ي) harfleri kelime başlarında eğer önlerinde Elif (ا) bulunuyorsa bu harfler her zaman sesli harflerinin karşılığını verirler. Örnek 1: او → o,ö, u, ü olarak okunabilir. Örnek 2: ا → 1 ya da i olarak okunur.

1.5 Sayısal Arapça Font Seçimi

1.5.1 DecoType Font Tasarım Şirketi

Arapça fontlar üzerine uzmanlaşan Hollanda menşeli DecoType Şirketi, 1987 yılında Thomas Milo, Mirjam Somers ve Peter Somers tarafından Amsterdam'da kurulmuştur. Dilbilimci Thomas Milo, 1970'lerde Amsterdam Üniversitesi'nde ilk önce Slav dilleri üzerine, sonrasında Leiden Üniversitesi'nde Türkoloji üzerine aldığı eğitimlerden sonra Arapça yazı sisteminin sayısal ortamdaki temsili üzerine bağımsız bir araştırmacı olarak çalışmıştır.¹² Milo'nun karşılaştırmalı dilbilim üzerine yaptığı araştırmalar onun 1980'lerden itibaren Arapça tipografi çözümlenmeleri konusunda yoğun çalışmalar yapmasına neden olmuştur. Amsterdam'da bulunan Gerrit Rietveld Güzel Sanatlar Fakültesi'nden 1970'lerde mezun olan Mirjam Somers, iç mimarlık alanında uzmanlaştıktan sonra Thomas Milo ile tanışıp kendisini Arap harflerinin çizimine adanmıştır. Mirjam Somers'in, havacılık ve uçak mühendisi olan abisi Peter Somers Milo ve Somers ikilisine katılmış, üçü 1987 yılında DecoType Şirketini kurmuştur. DecoType, bir dilbilimci, bir tasarımcı ve bir mühendisin iş birliğinin sonucunda ortaya çıkmıştır.

---

¹² Titus NEMETH, *Arabic Type-Making in the Machine Age: The Influence of Technology on the Form of Arabic Type, 1908–1993*, 410

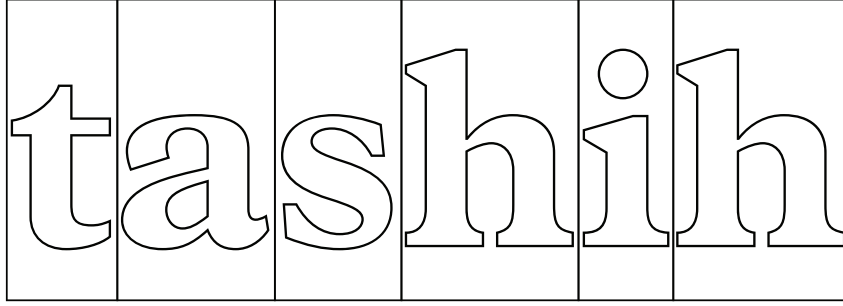

1.5.2 DecoType ACE ve Tasmeem

Masaüstü yayıncılığın gelişmesinde büyük rol oynayan Microsoft ve Apple gibi yazılım şirketleri, aynı zamanda fontların sayısal ortamdaki temsilleri için de bir dizi standart oluşturmuştur. Yazılım şirketleri fontların görüntülenmesi ve kullanılmasında geleneksel metal harfli baskıdan yola çıkarak, onları munfasıl (ayrık) alfabelere (Latin, Kiril ve Yunan vb.) uygun olacak şekilde tahayyül etmişlerdir. Bu sistemde, her karakter klavye komutları ile saydam bir kutunun içerisinde türetilip o kutu çerçevesinde yan yana dizilir (Şekil 1.2). Bu saydam kutuların çalışma prensiplerinin Gutenberg'in matbaasında kullanılan hareketli madenî hurufat ile aynı ilkeye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

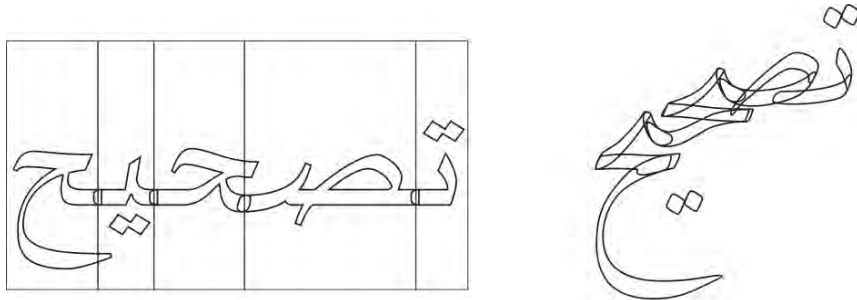

Şekil 1. 2 Gutenberg'in hareketli hurufat sistemi: Fiziksel bir kalıba dökülen kurşun hurufat soğuduktan sonra yan yana dizilerek satırlar elde edilmektedir. Yukarıdaki hurufat fotoğrafı 48 punto Monotype Plantin kalın yazı karakterine aittir. (Fotoğraf: Çağatay Alpay Arşivi; Hurufat: Bilkent Üniversitesi, Grafik Tasarım Bölümü Arşivi)

Şekil 1.3 Sayısal font sistemlerinde istenilen yazı karakteri saydam kutular çerçevesinde sayısal olarak türetilerek oluşmaktadır. Yukardaki örnekte kullanılan sayısal font 72 punto Monotype Plantin kalın ağırlığıdır.

Gutenberg paradigması temel alındığında, sayısal font sistemi saydam kutular çerçevesinde yatay düzlem üzerinde türetilmiş karakterlerin yan yana dizilmesiyle oluşur. DecoType'ı alışıl gelmiş diğer font şirketlerinden farklı kılan en temel husus, Gutenberg paradigmasının oluşturduğu sınırlı yatay düzleme bağlı kalmamasıdır. DecoType, geliştirdikleri ACE motoru (Advanced Composition Engine) ile tasarladıkları Arapça fontların, yazılım standartlarının kullandığı yatay kutular içine hapsolmesini engellemektedir. Bu sayede Arap alfabesinin hat kaidelerine uyacak şekilde dikey ve yatay aksta, esnek bir şekilde, bir dizi birleşen harf biçimlerini farklı kombinasyonlarda türetebilmektedirler (Şekil 1.4).

Şekil 1.4 *Tashih* sözcüğünün iki farklı sistemde örneklendirilmesi. Solda: 2005 yılında Microsoft işletim sistemi için tasarlanan Mamoun Sakkal tarafından tasarlanan sayısal lineer Nesih fontu (Sakkal Majalla). Sağda ise, DecoType'ın bir yıl sonra 2006 yılında ACE motoru ile tasarladıkları sayısal Nesih fontu (Tasmeem Naskh). ACE motoru, lineer düzlemde saydam kutulara bağlı kalmadan dikey aksı kullanmaya olanak sağlamaktadır. Bu da, el yazması Nesih hattında görülen yukarıdan düşerek bağlanmayı desteklemektedir.

DecoType 2006 yılında Winsoft şirketinin iş birliğiyle ACE motorunu Adobe Indesign yazılımında çalışacak şekilde *Tasmeem* adında uyumlu ek programını (plug-in) yazılım sektöründe yayınladılar. Çok katmanlı hat yazım kaidelerini destekleyen Tasmeem yazılımı, keşide, alternatif harf biçimleri ve hareke kullanımlarını kullanıcıya sunmaktadır (Şekil 1.5).

Şekil 1. 5 Tasmeem, uyumlu ek (plug-in) olarak Adobe Indesign programında çalışmaktadır. Yukarıdaki şekilde, Tasmeem Naskh fontu ile Arapça 'minkum' kelimesinin onlarca farklı yazım şeklinin kullanıcıya sunulduğu pencere görüntüsü mevcuttur. Arzu edilen hattın şekli penceredeki varyasyonlardan biri seçilerek oluşturulmaktadır.

1.6 Nesih Yazısının Analizinde Kullanılacak Metodoloji

1.6.1 Üstharfbirimi (Archigrapheme) Yöntemi

DecoType üyelerinden Thomas Milo 2013 yılında Archetype, Cambridge tarafından yayınlanan *Writings and Writing* adlı kitapta *Towards Arabic Historical Script Grammar* adlı bir bölüm yayınlamıştır. Bu kitap bölümünde Milo, üstharfbirimi (archigrapheme) transliterasyonunu sunmuştur. *Archigrapheme* teriminin Türkçe karşılığı *üstharfbirimi* olarak çevrilerek ilk defa bu tez çalışmasında zikredilmiştir. Üstharfbirimi sistemi Kur'an'ın değişmeyen metinsel içeriğini kullanarak farklı yüzyıllarda yazılmış Kur'an nüshalarının Arapça yazı şekillerinin paleografik incelemesinde bir ölçü aracı olarak kullanılmaktadır.¹³ Üstharfbirimi metodunun kilit unsuru Arap alfabesinde bulunan 28 harfin noktaları kullanılmayarak ana iskeleti oluşturan 18 harfe indirgenmesidir. Böylelikle harflerin tabanını temsil eden ana şekiller ayrıştırılarak bir mukayese zemini oluşturulmaktadır.

1.6.1.1 Üstharfbirimi Transliterasyonu

Arap alfabesinde bir takım harf grupları aynı ana iskeleti kullanarak fonetik farklılıkları göstermek için noktalarla sesleri ayrıştırmaktadır. Örneğin ب پ ت ث sırasıyla *be*, *pe*, *te* ve *se* harfleri esas olarak aynı ana iskelet şeklini (ب) paylaşırlar. Bu durumda fonetik işaretleri oluşturan noktalar yok sayılarak Arap harflerinin temel

¹³ Thomas MİLO. (2013) *Writings and Writings, Towards Arabic Historical Script Grammar*, 257

kuralını oluşturan biçimler analiz edilebilmektedir. Bu durumda aşağıdaki şekilde görüldüğü üzere 18 Arapça üstharfbiriminin Latin harfleriyle karşılıkları belirlenip kodlandırılmıştır.

Çizelge 1. 6 Üstharfbirimi Transliterasyonu

ا	ب	ح	د	ر	س	ص	ط	ع	ف	ق	ك	ل	م	ن	هـ	و	ى
A	B	G	D	R	S	C	T	E	F	[F]-Q	K	L	M	[B]-N	H	W	[B]-Y

1.6.1.2 Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Üstharfbirimleri

Bu gruptaki harfler yalnız ve sondaki konumlarında kendilerine has şekiller oluştururlar. Başta ve ortadaki şekillerinde ise parantez içindeki alt gruplar ile aynı ana iskeleti paylaşmaktadırlar.

Çizelge 1. 7 Konumlarına Göre Değişkenlik Gösteren Üstharfbirimleri

ى	ن	ق
[B]-Y	[B]-N	[F]-Q

1.6.1.3 Üstharfbirimi Daraltma Uygulaması

Çeşitli yüzyıllarda kullanılmış Arap harflerinin günümüzdeki şekilleriyle nicelik ve nitelik bakımından karşılaştırmalı analizi yapabilmek için üstharfbirimi daraltma uygulaması önerilmektedir.¹⁴ Bu daraltma işlemi Arap alfabesinde sessiz harfleri ayırmakta kullanılan bir dizi fonetik işaretin elenerek yalın bir şekilde iskeletine ulaşmasını sağlar. Aşağıdaki şekilde *'abdu l-lāhi* yazımında siyah renk ile belirtilen tek nokta *b* (ب) harfini temsil ederken, *'inda l-lāhi* yazımında üstteki siyah nokta (ن) *n* sesini temsil etmektedir. Sadece siyah renk ile belirtilmiş ve fonetik farklılıkları gösteren noktalardan arındırılmış şekil ise herhangi bir ses karşılığının olmamasına rağmen üstharfbirimi daraltma uygulaması ile paleografik bir inceleme zemini oluşturmaktadır.

Çizelge 1. 8 Üstharfbirimi Daraltma Uygulaması

¹⁴ Thomas MİLO. (2013) Writings and Writings, **Towards Arabic Historical Script Grammar**, 258

Çizelge 1. 9 Üstharfbirimlerinin Harf ve Ses Karşılıkları tablosu.

Üstharfbirimleri	Harf Karşılıkları	Ses Karşılıkları
A	ا	ā, a, e, i
B	ب	b
	پ	p
	ت	t
	ث	s
G	ج	c, ç
	چ	ç
	ح	h
	خ	h
D	د	d
	ذ	z
R	ر	r
	ز	z
	ژ	j
S	س	s
	ش	ş
C	ص	s
	ض	d, z
T	ط	t, d
	ظ	z
E	ع	—
	غ	g, ğ
F	ف	f
Q	ق	k
K	ك	k, g
	گ	g
	گھ	n
L	ل	l
M	م	m
N	ن	n
H	ھ	h, e, a
W	و	v, o, u, ö, ü, ū
Y	ی	y, ı, i, ī

1.6.2 Kur'an Üstharfbirimi Tarama Yöntemi

1.6.2.1 Karşılaştırmalı Analiz için Osmanlı El Yazması Kur'an Nüshasının Seçim Kriterleri

Bu bölümde üstharfbirimi analizinde kullanılacak Osmanlı Nesih ekolüyle yazılmış Kur'an'ın seçim kriterleri sunulmuştur. Beş asırlık Osmanlı hat ekolünün gelişimi içerisinde sayısız meşhur hattat Nesih hattı ile sayısız Kur'an kopyalamıştır. Bu hattatlar aynı hat üslûbunu devam ettirerek hat eserlerinde temel ve yapısal farklılıkların oluşmasını engellemişlerdir. Şevket Rado'nun aşağıdaki ifadesi Osmanlı hat sanatının nasıl tutarlı bir ekol hâlini aldığını özetler niteliktedir.¹⁵

“Hattatlar yazıda yenilikler yapmaya heves edecekleri yerde, kimi kendilerine usta olarak seçmişlerse, yazıda onun maharetini elde etmeye çalışırlar. Hat sanatında başarılı olmanın uç noktası en büyük usta olarak kabul edilen Şeyh Hamdullah veya Hafız Osman yahut Rakım gibi yazmak, yazdıklarını onun yazdıklarından ayırt edilemeyecek seviyeye ulaştırmaktır.”

Bu bağlamda aşağıdaki kriterler analiz için gerekli el yazması Kur'an'ın seçiminde belirleyici olmuştur:

1. Osmanlı hat ekolünden icazet almış ve o üslûpta eser vermiş bir hattat tarafından kopyalanmış olması.

¹⁵ Şevket RADO, *Türk Hattatları*, 10

2. Tıpkıbasımı yapılmış olması ve bu sayede orijinal esere başvurmaksızın sınırsız erişim ve analiz imkânı olması.

3. Özellikle Nesih hattı ile anılan bir hattat tarafından yazılmış olması.

El yazması Kur'an nüshaları tıpkıbasım yöntemi ile basılan iki Hafız Osman olduğu bilinmektedir. Bunların önde ve ilk geleni "Büyük" olarak anılan ve 17. yüzyılda eser vermiş olan Osman İbn-i Ali'dir. Diğeri ise 19. yüzyılda eser vermiş "Kayışzade" lakaplı Hafız Osman'dır. Her ikisi de Nesih hattıyla istinsah ettikleri Kur'an nüshaları ile anılmaktadır.¹⁶ 19. yüzyılda eser vermiş Kayışzade Hafız Osman'ın Kur'an nüshası yukarıdaki üç kritere dayanarak tez kapsamında karşılaştırmalı inceleme için seçilmiştir. Baytan Yayınevi tarafından bilgisayar teknolojisiyle üretilen tıpkıbasım 2010 tarihli olup T.C. Kültür Bakanlığının 1206-34-003757 numaralı sertifikalı nüshasıdır.

Şekil 1. 6 Tez kapsamında analiz yöntemi için seçilmiş Kayışzade Hafız Osman'ın Baytan Yayınevi tarafından basılmış tıpkıbasım Kur'an nüshası. (Baytan Yayınevi, 2010)

¹⁶ Bkz. (15), RADO, 17

1.6.2.2 Osmanlı El Yazması Kur'an'a Üstharfbirimi Tarama Uygulaması (Qur'ān Concordance)

Matbu eserlerde tespit edilen üstharfbirimi gruplarının eş kombinasyonlarını 610 sayfadan oluşan tıpkıbasım Kur'an'da bulmaya çalışmak zamanın verimsiz bir şekilde kullanılmasına yol açmaktadır. Bu problem, Thomas Milo tarafından oluşturulan *Qur'anic Concordance* (Bağlamlı Kuran Dizini) metoduyla indeksli tarama ve bulma yöntemi ile çözüme kavuşturulmuştur¹⁷. Adobe Indesign yazılımında dizilmiş Kur'an'ın içinde bulunan bütün üstharfbirimi grupları Latin harfler ile kodlandırılarak aranabilir biçime dönüştürülmüştür. Örnek olarak Ebüzziya Tevfik'in yayınladığı *Hûlâsatü'l-İtibar* kitabında tespit edilen *tashîh* sözcüğü seçilerek el yazması Nesih hattıyla karşılaştırmalı analizi yapılması öngörülmektedir. *Tashîh* sözcüğünde bulunan *te, sad, ha, ye, ha* (ت, ص, ح, ی, ح) üstharfbirimi yöntemiyle BCGYG olarak Latin harflerine kodlandırılmaktadır. Adobe Indesign yazılımının arama penceresine girilen BCGYG kodu Kur'an'ın içindeki bütün BCGYG üstharfbirimlerini tarayarak hangi sure ve ayetlerde olduğunu sunmaktadır. Ancak BCGYG kombinasyonu mevcut olmadığı için sondaki G düşürülerek BCGY olarak tekrar aratılır. Sonrasında eşleşen örnek üstharfbirimi grubunun Kur'an'ın hangi süre ve ayetinde mevcut olduğu tespit edilir. Bu bilgi doğrultusunda Kayışzade Hafız Osman'ın tıpkıbasım Kur'an nüshasında belirlenen sure ve ayetin olduğu sayfada mevcut olan BCGY harf grubunun el yazması Nesih şekli bulunur. Bu sayede el yazması Nesih hattı ile Nesih yazı karakterinin görsel ilişkileri karşılaştırılabilmektedir.

¹⁷ <https://brill.com/view/db/qco>, Erişim Tarihi: 13.12.2019.

1.6.3 Hurufat Baskısının Analizi

Kurşun hurufat ile basılmış yazı karakterlerinin nicelik ve nitelik yönünden incelenmesi erken dönem matbaacılık ve tipografi pratiğinin araştırılmasında son derece önemli bir metottur. Bu tez çalışması kurşun hurufat ile kâğıt üzerine basılmış yazı karakterlerinin biçimini incelemektedir. Osmanlı matbaalarında kullanılmış fiziksel kurşun hurufatın mevcut olmamasından ötürü hurufatın baskıda oluşturduğu harf şekilleri bu tezin esas analizini oluşturmaktadır. Bu bölümde Osmanlı matbaalarında kullanılmış kurşun Nesih hurufatının baskıda oluşturduğu yazı karakterinin biçimsel (formel) ve tarihsel inceleme yöntemleri sunulmuştur.

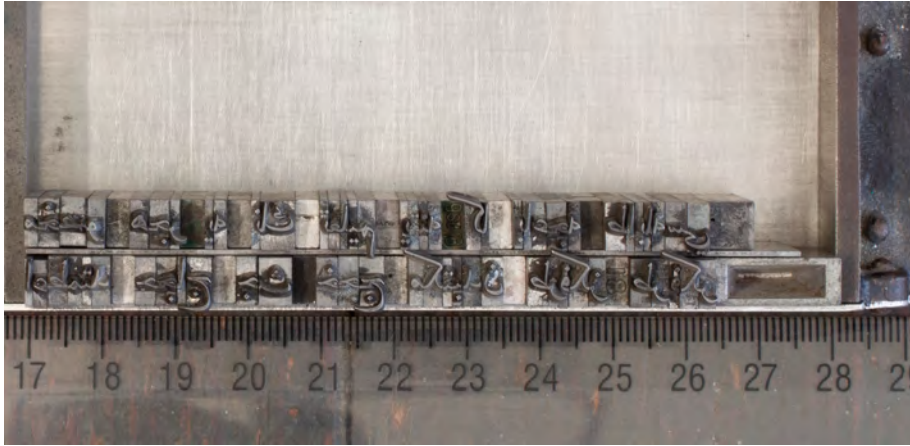
1.6.3.1 Hurufat ve Baskı Tekniği

Osmanlı Türkçesinin kullandığı Arap hurufatının, muttasıl (bitişik) yazım şeklinin mekanikleşerek matbaaya uyarlanmış halidir. Gutenberg paradigmasını teşkil eden hareketli hurufat sistemi, ayrıık neviler şeklinde hurufat kalıbına dökülerek elde edilen harf ve harf bileşenlerinin sonrasında yan yana dizilmesiyle oluşmaktadır. Sıvı haldeki sıcak kurşun alaşım hurufat kalıbına döküldükten sonra katılarak şekil almaktadır. Böylelikle nevi parçaları ayrıık halde elde edilmektedir (Şekil 1.9).

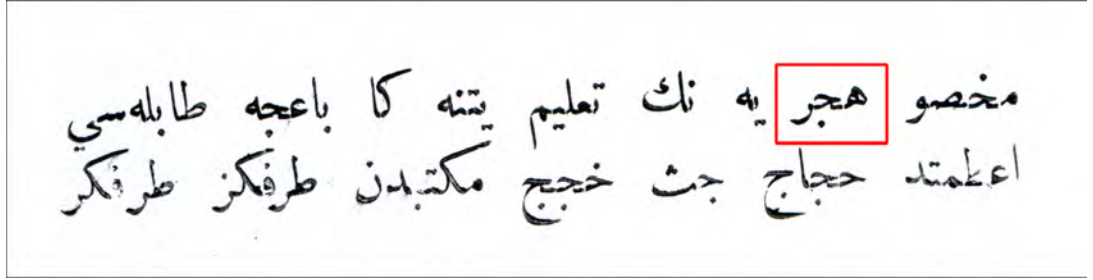

Şekil 1. 9 Solda: 24 punto kurşun alaşımıyla dökülmüş Nesih harufatı. Tek bir nevi üstünde *kef* (ك) ve *ye* (ي) harflerinin bitişmiş şeklinin kabartma halindeki üst yüzey görüntüsü. Sağda: bu nevinin baskı sonrasında elde ettiği yazı karakterinin sureti. (Fotoğraf ve Baskı: Onur Yazıcıgil Arşivi, İstanbul, 2017)

Kelime gruplarını oluşturan harufat neveleri kumpas üzerine dizildikten sonra matbaa mürekkebinin kabartma yüzeylerine sürülmesinin ardından bir merdane yardımıyla kâğıda basılarak ters (aynalı) yüzü transfer olunur. 2016 yılında Onur Yazıcıgil ve Emanuela Conidi, 1928 yılında Oxford Üniversite Matbaası'nın döktüğü Osmanlı Nesih stilindeki 24 punto Nesih harufatını tekrar dizerek Nesih tipografi pratiği üzerine bir deneme baskısı gerçekleştirmiştir (Şekil 1.9 ve 1.10).

Şekil 1. 10 Hurufat dökümü gerçekleştirildikten sonra elde edilen kurşun neveler yan yana dizilerek metin satırları elde edilmektedir. (Fotoğraf: Emanuela Conidi Arşivi, Reading Üniversitesi, İngiltere, 2016)

Şekil 1. 11 Baskı sonrası hurufatın aynalı ters yüzünün kâğıda transfer olunmuş görüntüsü. (Deneme Baskısı: Onur Yazıcıgil ve Emanuela Conidi, University of Reading, İngiltere, 2016)

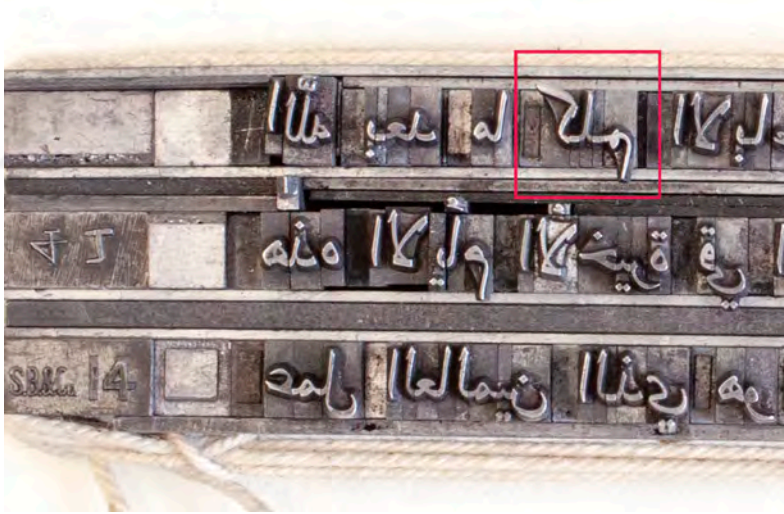
Yüksek çözünürlükte taranan numune, hurufatın baskı sonrasında oluşturduğu yazı karakterinin özelliklerini açığa çıkartmaktadır. Bu özelliklerin en başında, harf biçimleri yer alırken ikinci sırada neviler arasında baskı esnasında oluşan beyaz çizgi şeklinde beliren aralıklar takip etmektedir (Şekil 1.12). Yukarıdaki numunenin sağ üstten ikinci kelimesi olan *hicr* (هجر) sözcüğünün nevi grubunu yakından incelediğimizde ilk baştaki he (ه) ve cim (ج) harfleri tam birleşemeyerek arada boşluk bıraktığı görülmektedir. Baskı esnasında kurşun nevilerin tahrip olmasından ötürü bazı baskı numuneleri kesintili (ayrık) birleşmelere sebep olmaktadır.

Şekil 1. 12 Nesih hurufatı ile basılmış sayfanın yüksek çözünürlükte taranmış şekli.

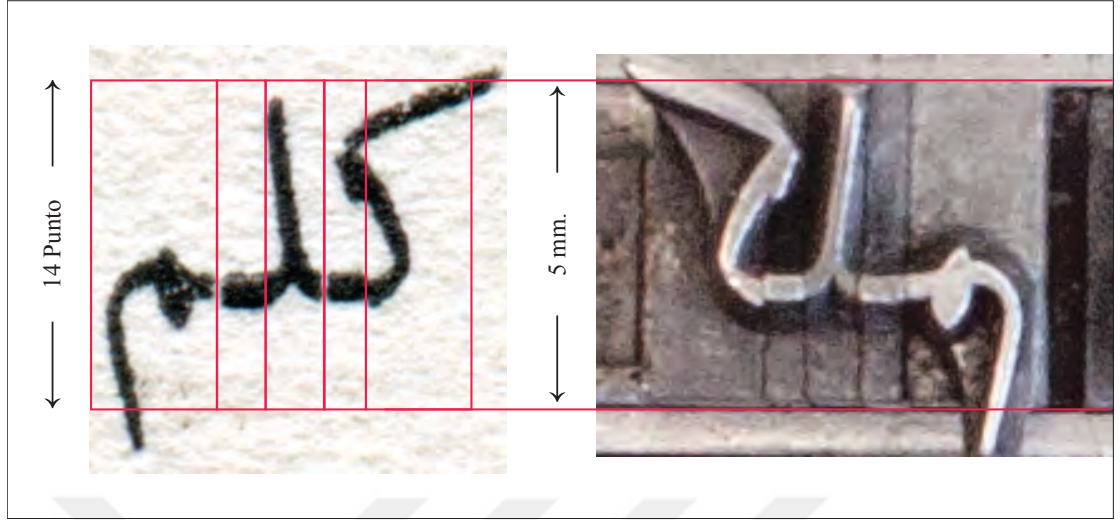
1.6.3.2 Yazı Karakterinin Fiziksel ve Yapısal Ölçüm Kriteri

Araştırılan Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin madeni hurufat neveleri günümüzde mevcut olmadığı için yazı karakterlerinin punto ölçüleri hakkında net bilgilere sahip değiliz. Tez kapsamı içerisinde İngiltere’de bulunan Reading Üniversitesi’nin Tipografi ve Grafik İletişim Bölümü ziyaret edilip bölüm arşivinde bulunan 14 ve 24 punto Nesih yazı karakterlerinin hurufatı hakkında bilgi toplanmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda Arap harfli yazı karakterlerinde yatay doğrultunun yanında dikey aksta da espas sisteminin uygulandığı anlaşılmıştır. Hurufat gövde boyu ile ölçülendirildiğinden yazı karakterinin dikey aksta taşan harfleri tam punto birimini vermeye engel teşkil eder¹⁸.

Şekil 1. 13 Oxford Üniversitesinin 1928 yılında üretmiş olduğu 14 punto Nesih hurufatının dizilmiş şekli. (Fotoğraf: Emanuela Conidi, University of Reading, İngiltere, 2016)

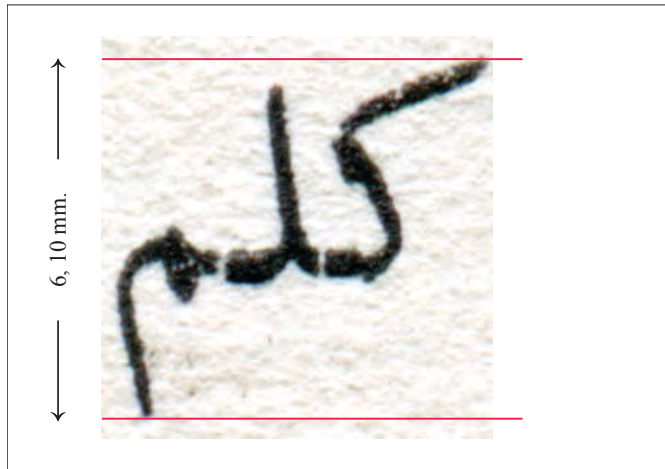
¹⁸ Emanuela Conidi, *Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514-1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form*, 169

Şekil 1. 14 Hurufatın punto ölçülendirmesinde kırmızı kutu ile gösterilmiş alanın yüksekliği baz alınmaktadır. Buna göre 14 punto birimi 5 mm'ye tekabül eder. Ancak *mim* (م) ve *kef* (ك) harflerine uygulanan espastan ötürü basılmış yazı karakteri üstünden tam punto birimi hesaplanamamaktadır.

Fiziksel Ölçüm Kriteri

Bu tez çalışması hurufat nevilerinin gövde boylarından ziyade satır üstündeki *kef*'in (ك) kol çizgisiyle sondaki *mim*'in (م) alt çizgisinin kapladığı alanı milimetre cinsinden ölçerek yazı karakterleri arasında bir mukayese zemini oluşturmaktadır. Ölçülen milimetre biriminin punto karşılığı parantez içinde verilerek yaklaşık punto bilgisi de sunulmuştur.

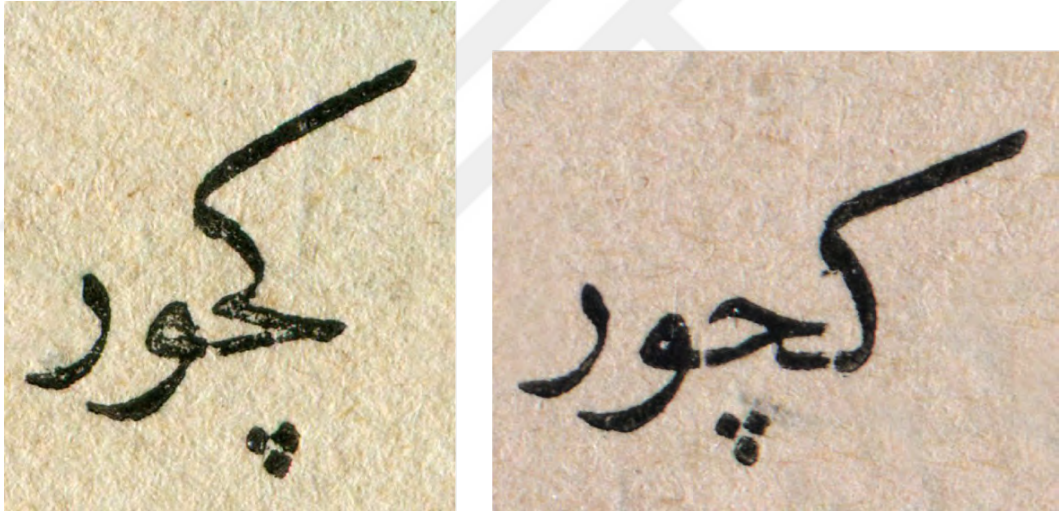

Şekil 1. 15 Tez çalışmasının önerdiği satır üstündeki *kef*'in (ك) üst çizgisi ile sondaki *mim*'in (م) kapladıkları harflerin ölçüm kriteri. Buna göre Oxford Üniversitesinde üretilmiş 14 puntoluk bu Nesih yazı karakterinin *kef* ve *mim* ölçümü 6,10 mm.'ye tekabül etmektedir.

Yüksek ve Lineer Harf Yapılarının Değerlendirilmesi

Osmanlı Nesih yazı karakterleri çeşitli dönemlerde birtakım yapısal değişikliklere uğradığı tespit edilmiştir. Arap alfabesinde bulunan *cim*, *çim*, *ha* ve *hı* (خ، ح، چ، ح) harflerinin kendilerinden önce gelen yüksekte bağlanan harflerinin irtifalarının düşürülerek yandan yatay bir şekilde bağlanmasından oluşmaktadır. Nesih el yazısının kaidesinde bulunmayan bu sadeleştirilmiş yazı karakterleri *lineer* olarak adlandırılmıştır. Aynı yazı karakterinin hem lineer hem de yüksek harfli dizgiye olanak sağladığı da görülmektedir. Bu özelliklerdeki Nesih yazı karakterlerine *hibrid* adı verilmiştir.¹⁹ Bu tez çalışmasında yazı karakterlerinin yapısal değerlendirmelerinde yüksek ya da lineer olup olmadığı öncelikli olarak incelenmiştir.

Şekil 1. 16 Solda: *kef* (ك) ve *çim* (چ) harflerinin yüksekte bağlanmasıyla oluşan yüksek harfli yapı. Sağda: *kef* (ك) harfinin yatay bir şekilde yandan *çim* harfine bağlanmasıyla oluşan lineer harfli yapı.

¹⁹ Özlem ÖZKAL, Onur YAZICIGİL (2015). **Ottoman Typography towards Modernization: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production.** Face Forward Konferansı

1.6.3.3 Nesih Yazı Karakterlerinin Tarihsel ve Biçimsel Analizi

Müteferrika ile 1729'de başlayan Arap harfli Türkçe tipografi uygulamaları çeşitli yazı karakterleriyle 1928 Türk Harf İnkılabı'na kadar faaliyet göstermiştir. İki asırlık süre zarfında çeşitli stillerde imal edilmiş yazı karakterleri çeşitli tipografik düzenlemelerde kullanılmıştır. Bu tez çalışması 1729 – 1928 yılları arasında İstanbul'da basılmış Nesih yazı karakterlerinin tarihsel ve biçimsel analizini yapmaktadır. İstanbul dışında kalan Avrupa'da basılmış Nesih yazı karakterleri bağlam kurması açısından ikincil olarak özet niteliğinde çalışmaya eklenmiştir. İstanbul'da basılmış çeşitli birincil kaynaklardan oluşan kitap, risale, arzuhal, mecmua ve gazeteler taranarak kullanılmış Nesih yazı karakterlerinin özellikleri tarafımızdan tespit edilmiştir.

1.6.3.4 Tespit Edilen Yazı Karakterlerinin Genel Değerlendirme Kriterleri

Tez çalışması kapsamında İstanbul'da basılmış on altı Nesih yazı karakteri tarihsel ve biçimsel olarak aşağıdaki kriterler çerçevesinde incelenmiştir.

1. Yazı karakterinin hakkâkı ve ilk kullanıldığı matbaa hakkında bilgi sunulmuştur.
2. Yazı karakterinin tespit edildiği birincil kaynaklar hakkında bilgi sunulmuştur.
3. Yazı karakteri ile basılmış birincil kaynaktan örnek sayfa sunulmuştur.
4. Yazı karakterlerinin kendine has özellikleri ve farklılıkları tarafımızdan tespit edilip sunulmuştur.

5. Yazı karakterlerinin *kef* (ك) harfinin en üst sınır çizgisiyle sondaki *mim* (م) harfinin en alt sınırlarının yükseklik bilgisi sunulmuştur.

1.6.3.5 Örnek Uygulama için Seçilen Yazı Karakterinin Analiz Kriterleri

Bu inceleme içerisinde örnek uygulama kapsamında Ohannes Mühendisyan'ın 1882 yılında hakk edip ürettiği 16 punto Nesih yazı karakteri teknik ayrıntılarıyla aşağıdaki kriterler çerçevesinde analiz edilmiştir.

1. Yazı karakterinin hurufat nevi şeması sunulmuştur.
2. Yazı karakterinin el yazması Nesih ile karşılaştırmalı analizi için aşağıda tarafımızdan belirlenmiş 16 nevi grubu incelenip sunulmuştur (Çizelge 1.10).

Çizelge 1. 10 İnceleme kapsamında seçilmiş on altı nevi grubu

BCG	GBMA	BBG	BG	BKL	LMG	FG	MEG
							
STG	BLM	ER	MGM	SMK	GGD	KM	BBBM
							

1.6.3.6 Renkli Elifba ile Nesih Yazı Karakterinin Görselleştirilmesi

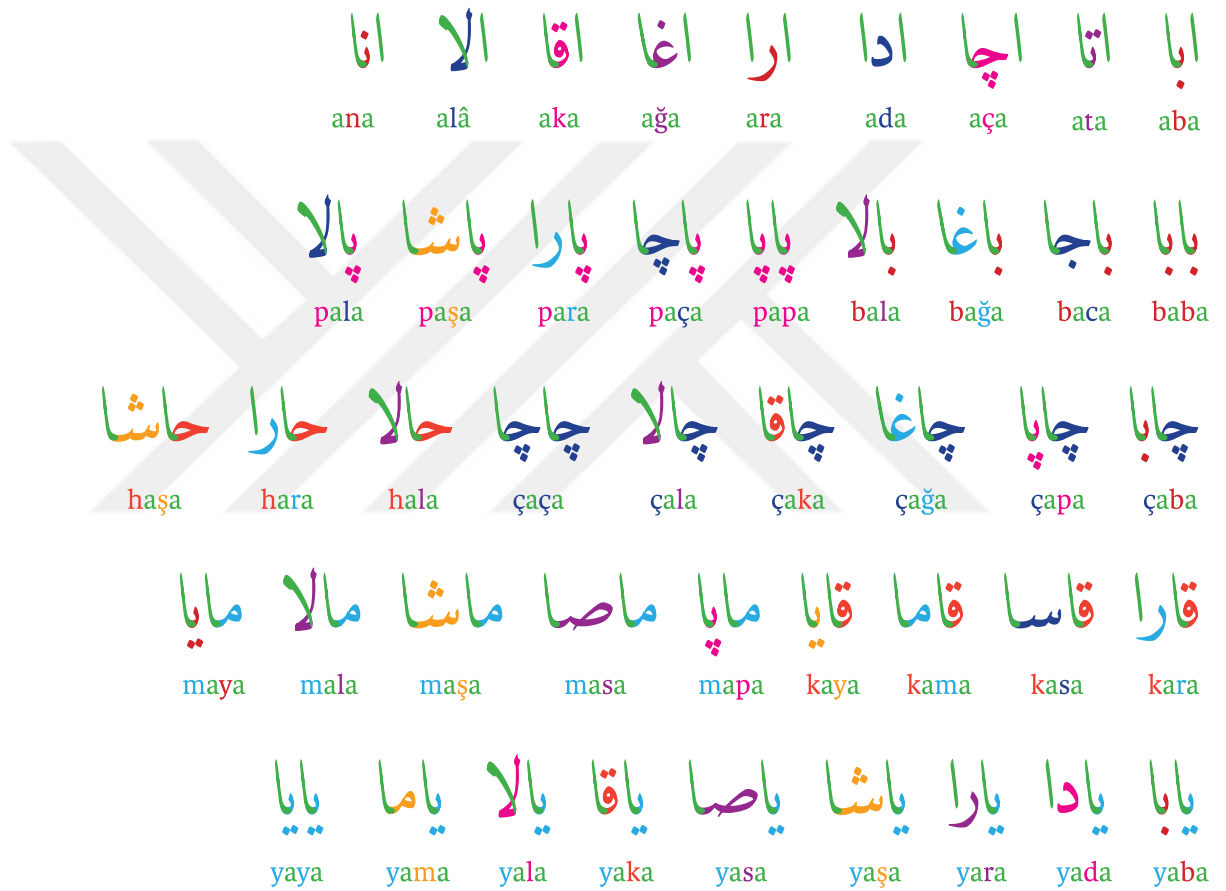
2016-2017 Eğitim-Öğretim Yılında MSGSÜ, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlik Programı kapsamında, Grafik Tasarım Bölümü, GRF 6102 dersinde Prof. Ayşegül İzer danışmanlığında *Renkli Elifba* projesi gerçekleştirilmiştir.

Şekil 1. 17 Renkli Elifba, Osmanlıca Öğrenme Kitabı.

Açıklama metinleriyle örnek kelimelerin Doç. Dr. Sevim Yılmaz Önder tarafından hazırlanan kitap, Onur Yazıcıgil tarafından DecoType Tasmeeem Naskh fontu ile tasarlanmıştır. *Renkli Elifba*, Osmanlı Türkçesinin kullandığı Arap harflerinin başta, ortada, sonda ve tek olan hallerinin renklendirilmiş şeklidir. Kitabın önerdiği ana yöntem, birleşen harflerin nerede başlayıp nerede sonladığını vurgulamak için farklı renk kodlarıyla ayırtırmaktır. Thomas Milo'nun *Authentic Arabic: A Case Study* başlıklı makalesinde doğru ve özgün Nesih font çözümünün Osmanlı Nesih hat ve yazı karakteri örneklerinde mevcut olduğuna işaret

etmektedir.²⁰ Osmanlı Nesih hattı baz alınarak sayısal ortamda üretilen DecoType Naskh fontunun kullandığı üstharfbirimi sistemi sayesinde harf şekilleri istenilen yerde renk kodu ile ayrıştırılabilmektedir. Bu tez çalışmasında Nesih yazı karakterlerinin Nesih hattı ile karşılaştırmalı analizine ek olarak Renkli Elifba metoduyla sayısal ortamda harf bitişmeleri gösterilmiştir.

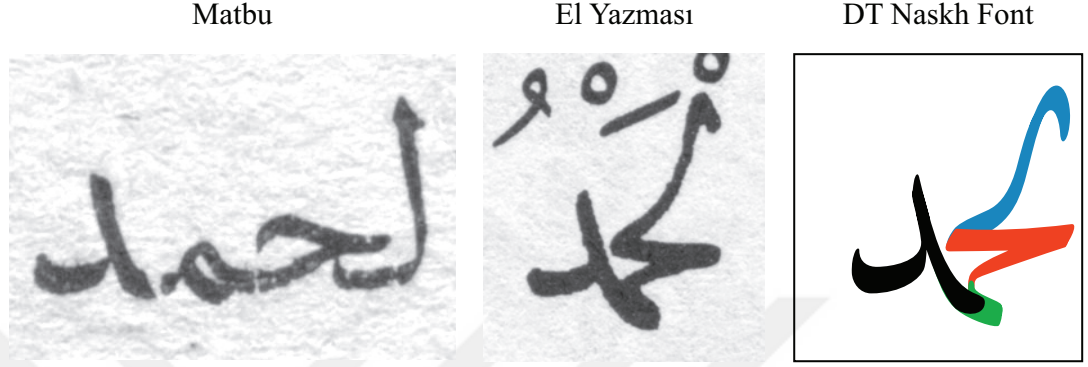

Şekil 1. 18 Renkli Elifba'nın otuz altıncı sayfasında bulunan renkli üstharfbirimi ayrıştırma örneği.

Şekil 11'de örnek olarak seçilen LGMD üstharfbirimlerinin (ل ح م د) matbu ve el yazısı numuneleri tespit edildikten sonra *Renkli Elifba*'da kullanılan DecoType Naskh fontuyla harflerin bitişen şekilleri ayrıştırılarak sunulmaktadır. En sağdaki

²⁰ Thomas Milo (2002 Ocak). **Authentic Arabic: a case study**. Bildiri metni 20. Uluslararası Unicode Konferansı, Washington DC, ABD, 8

renkli örnekte görüldüğü üzere mavi *L*, kırmızı *G*, yeşil *M*, siyah ise *D* üstharfbirimlerini temsil etmektedir.

Şekil 1. 19 Solda: Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakteri. Ortada: Hafız Osman'ın el yazması metinlerde kullandığı Nesih yazısı. Sağda: DecoType Naskh fontu ile sayısal ortamda renklerle ayrıştırılarak sunulmuş şekli.

1.7 Arap Harfleri ve Orantılı Hattın Gelişimi

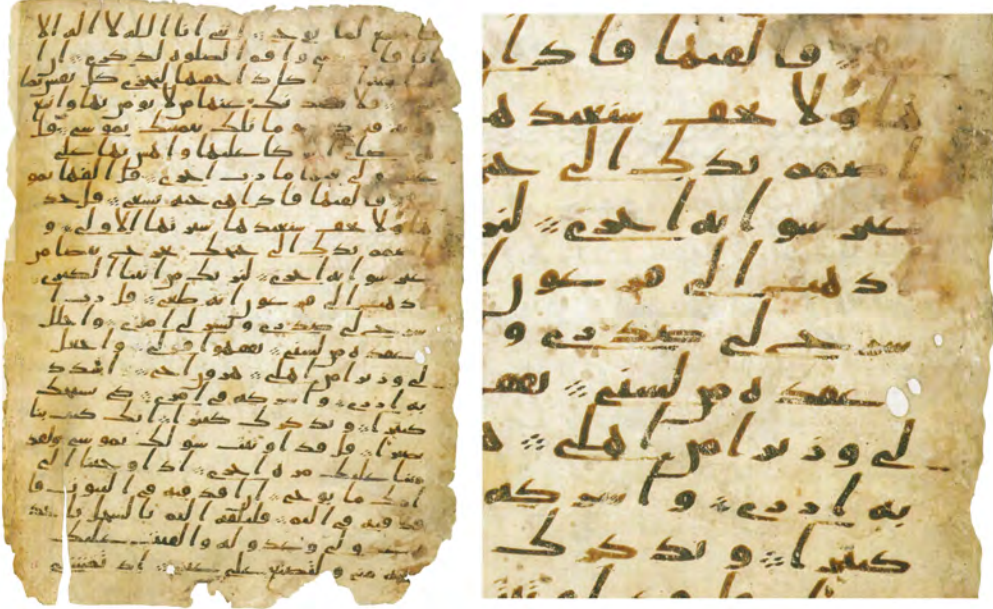
Yapılan kazılarda elde edilen malzemelerle Arap yazısının *Âramî* asıllı *Nabatî* yazısına dayandığı düşünülmektedir. Özellikle Kur'an'ın kaleme alınmasının ardından uzun süreli görsel gelişim sürecinin başlamış olduğu kabul edilmektedir.²¹ 7. yüzyıldan itibaren yazılan ilk Kur'an örneklerinde Kûfi olarak adlandırılan hat çeşidinin yer aldığı görülmektedir.²² Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde 7. yüzyıldan itibaren Kûfi yazısı Kur'an'ın çoğaltılmasında kullanılarak gelişim göstermiştir. Hicâzî olarak da bilinen erken dönem Kûfi hattın köşeli ve yatay aksta ağırlık gösteren biçiminin, 10. yüzyıldan itibaren yerini daha yuvarlak ve gittikçe dikey aksta varlık gösteren hat çeşidine bıraktığı görülmektedir.²³ Bu yeni hat çeşidi

²¹ Ali ALPARSLAN, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, 19

²² Muhittin SERİN, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, 58

²³ Sheila S. BLAIR, *Islamic Calligraphy*, 160

el-hattu'l-mensûb (nisbetli yazı) olarak yerini almış ve harf bünyeleri belli oran orantılarla kurallara bağlanmıştır.

Şekil 1. 20 Hicazî olarak bilinen en eski Kûfi hat örneklerinden biri. Birmingham Müzesinde bulunan bu Kur'an-ı Kerim sayfasına uygulanan radyokarbon testleri sonucunda yaklaşık 6 - 7. yüzyıllar arasında yazılmış olabileceği tespit edilmiştir.

Orantılı hattın başlangıcı 886–940 yılları arasında yaşamış Abbâsî veziri İbn Mukle'ye atfedilmektedir. İbn Mukle'nin belli orantılar çerçevesinde oluşturduğu yazı çeşidinin sonradan Aklâm-ı Sitte (altı kalem) olarak bilinen 6 hat çeşidini doğurduğu düşünülmektedir.²⁴

²⁴ Bkz. (22), SERİN, 46

1.7.1 İbn Mukle (886–940)

Asıl adı *Ebu Ali Muhammed İbn Ali* olan İbn Mukle, Abbâsî döneminin önde gelen vezirlerindendir. *El-hattu'l-mensûb* olarak bilinen orantılı hattın öncüsü olarak kabul edilmektedir.²⁵ Mukle'nin yaşadığı 9. yüzyıl öncesinde Kur'an ve dinî metinlerin köşeli Kûfî hat ile yazıldığı, günlük metinlerin ise daha yuvarlak ancak kaidelerden yoksun bir hat çeşidi ile yazıldığı görülmektedir²⁶. Çeşitli kütüphane ve arşivlerde İbn Mukle'ye atfedilmiş çeşitli hat eserleri bulunmasına rağmen ona ait olup olmadığı henüz belirlenememiştir. İbn Mukle'den bir kuşak sonra yaşamış vakanüvis İbn Nedîm, Arapça kitapların tarihine değindiği *El-Fihrist* adlı eserinde İbn Mukle'ye sıklıkla yer vermiştir. Bu eserin Arapça hat çeşitlerinin açıklandığı bölümün başında İbn Mukle ve hattından bahsetmesi hat tarihi yazınında orantılı hattın öncüsü olarak kabul görmesine neden olmuştur.²⁷

²⁵ Bkz. (23), BLAIR, 157

²⁶ Sheila Blair'ın, adı geçen kitabın 146. sayfasında 9. yüzyılda gündelik yazışmalarda kullanılan bu yuvarlak hattın kâğıt üstüne uygulanmış en eski örneklerinden biri olan 866 yılında istinsah edilen *Garibü'l-Hadis*'e detaylıca değinmektedir.

²⁷ A.g.k., 159

Şekil 1. 21 İbn Mukle'nin ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra 972 yılında Ali b. Şâdân er-Râzî tarafından yazılmış bir Kur'an sayfası. İbn Mukle'nin başlatmış olduğu orantılı hattın kaidelere bağlanmış örneklerinden biri olarak görülmektedir.²⁸

1.7.2 İbn Bevvâb (961–1022)

10. yüzyılda İbn Mukle ve çevresindeki hattatlar yazıyı belli kaidelere bağlamalarına rağmen o dönemin yazılarının estetik açılarından halen katı ve tutuk olduğu düşünülür.²⁹ Aklâm-ı Sitte (altı kalem) hat çeşitlerinin tam anlamıyla oturması yaklaşık 13. yüzyılın sonuna doğru gerçekleşmiştir. Asıl adı *Ebul-Hasan Alâeddin Ali İbn-Hilâl* olan İbn Bevvâb, kaideleri göz ardı etmeden daha akışkan ve yuvarlak (round script) bir şekilde yazarak Aklâm-ı Sitte hat çeşitlerinin birtakım

²⁸ Bkz. (22), SERİN, 71

²⁹ Bkz. (23), BLAIR, 160

özelliklerinin oluşumunda büyük rol oynamıştır. 13. yüzyıl'da yaşamış önemli Arap biyografi yazarı İbn Hallikan, İbn Bevvâb için yazdığı bir kitap bölümünde şu ifadeyi kullanılmıştır: “İbn Bevvâb, İbn Mukle'nin hat sistemini tekrar ele alarak görsel açıdan daha ahenkli, zarif ve pırıltılı bir hale getirmiştir”.³⁰ Buradan da anlaşılacağı gibi İbn Mukle hat yazım oranlarını bir sistemde toplarken, İbn Bevvâb o sistem içerisinde daha canlı ve ahenkli bir şekilde yazarak hat sanatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Hattın görüntüsünü etkileyen unsurlar arasında şüphesiz kullanılan malzemenin özellikleri yer almaktadır. İbn Mukle kamış kaleminin ucunu açılı bir şekilde kesilmesini önerirken, İbn Bevvâb simetrik bir kesim şeklini benimsemiştir. Bu farklılıklar hattın kalın ince ilişkisini etkilerken görüntünün akışkanlığını dolayısıyla stilini de etkilemiştir.³¹

Şekil 1. 22 Dublin Chester Beatty kütüphanesinde bulunan İbn Bevvâb tarafından 1000 yılında yazılmış Mushaf-ı Şerifin ilk iki sayfası.

³⁰ A.g.k., 161

³¹ A.g.k., 162

Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunan 1000 tarihli İbn Bevvâb imzalı *Mushaf-ı Şerif*, hattının inceliği ve ahengi bakımından önemli bir kabul edilmektedir.³² İbn Bevvâb'ın bu eserini etraflıca inceleyen David Storm Rice, kullanılan hat çeşidinin metinlerde Nesih, başlıklarda ise Sülüs olduğu yönündedir. Ancak hat tarihi ve çeşitleri konusunda uzman Habiballah Faza ve Uğur Derman gibi yazarlar İbn Bevvâb'ın yazdığı Mushaf'taki hattın çeşidi konusunda ortak bir görüşe sahip değillerdir. Habiballah Faza metinlerin Nesih ile Reyhânî karışımı ve yer yer Sülüs kaideli olduğu görüşündeyken, Uğur Derman ise metnin sadece Reyhânî hattı ile yazıldığını düşünmektedir.³³ Buradan da anlaşılacağı üzere hat çeşitlerinin oluşumu kesin ve devrimsel niteliklerden ziyade çeşitli evrimler sonucunda gerçekleşmiştir.

1.7.3 Yâkût El-Müsta'sımî (?–1298)

Asıl adı *Cemâlleddin Yâkut* olan Yâkût El-Müsta'sımî'nin tam olarak ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Ancak hat sanatı tarihçileri 13. yüzyılın ilk 20 yılına denk geleceği görüşündedirler.³⁴ Rum ya da Türk asıllı olduğu ve Amasya'dan köle olarak Bağdat'a getirildiği düşünülmektedir.³⁵ Bağdat'a köle olarak getirilmesinin ardından, son Abbâsî halifesi Müsta'sımî'nin sarayında çeşitli eğitimler görerek hat üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Mukle, İbn Bevvâb ve diğer meşhur hattatların yazılarını uzun bir süre inceledikten sonra onların en güzel harflerini belirleyerek kendi üslubunu geliştirmiştir. 13. yüzyılda eserlerini vermiş Yâkût, kendisinden iki asır sonra gelecek ve Osmanlı ekolü Aklâm-ı Sitte (altı kalem) çeşitlerinin öncüsü olarak kabul edilecek Şeyh Hamdullah üslubunun da temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yâkût'un üslubunda özellikle Aklâm-ı Sitte'de bulunan Muhakkâk, Reyhânî, Sülüs

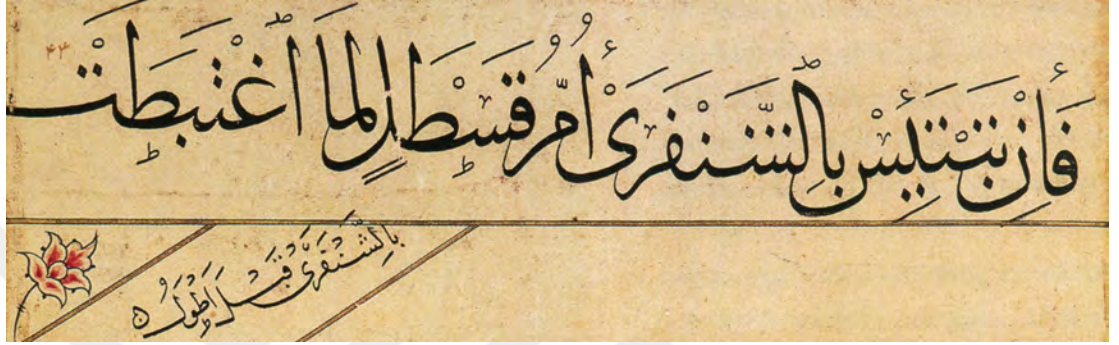
³² Bkz. (22), SERİN, 74

³³ Bkz. (23), BLAIR, 160

³⁴ A.g.k., 242

³⁵ Bkz. (22), SERİN, 77

ve Nesih yazılarının klasik formları belirlenmiş olup harf bünyeleri noktalar ile ölçülendirilerek farklı bir ahenge ulaşmıştır. Yâkût, hat sanatıyla “kible-tü’l-küttâb” (hattatların kiblesi) lakabı ile anılarak Osmanlı hattatlarının görsel zeminini oluşturmuştur.³⁶

Şekil 1. 23 Topkapı Sarayı Müzesinin Kütüphanesinde bulunan Yâkût El-Müsta’simî tarafından Sülüs-Nesih hatla yazılmış sayfadan detay görünüm.³⁷

1.8 Aklâm-ı Sitte (Altı Kalem)

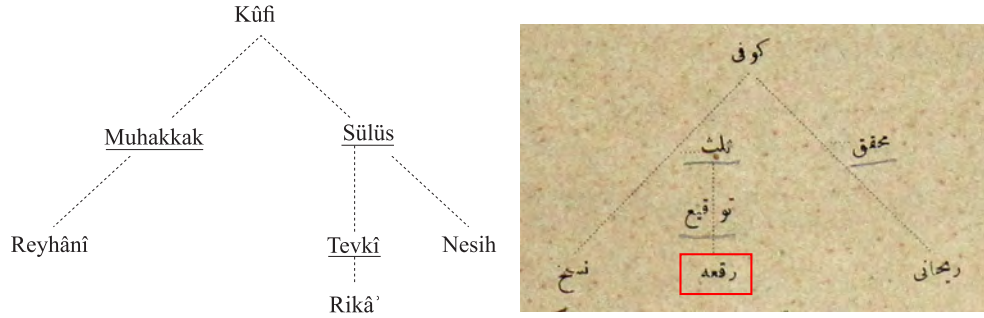
İbn Mukle ve İbn Bevvâb tarafından seçilerek gelişen yuvarlak karakterli hat çeşitleri 13. yüzyılın sonuna doğru Yâkût El-Müsta’simî ile birlikte klasik biçimlerini almışlardır. 6 farklı üsluba sahip yazı şekli *Aklâm-ı Sitte* ya da *şeş kalem* adıyla bir grupta toplanmıştır. Bunlar Sülüs, Nesih, Muhakkâk, Reyhânî, Tevkî’ ve Rikâ’dır.³⁸ Aklâm-ı Sitte içindeki 6 yazı çeşidi, ölçü ve oranları itibariyle kendi içinde de üç alt grup oluşturmaktadır. 1888’de Mirza Habib Efendi tarafından kaleme alınan *Hat ve Hattâtân* kitabına göre Aklâm-ı Sittenin şeceresi aşağıdaki gibidir:³⁹

³⁶ A.g.k., 78

³⁷ Bkz. (22), SERİN, 82

³⁸ Habîb-i İsfehânî *Hat ve Hattatan* kitabında bir hata olarak Arap alfabesiyle Rik’a (رقعه) şeklinde giriş yapmıştır. Burada bahsedilen yazı çeşidi 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin resmi yazısı şeklinde gelişmiş Rik’a (رقعه) olmayıp Rikâ’ (رقاع) hattıdır. Mahmud Bedrettin Yazır Rikâ’ (رقاع) hattını Rikaa’ olarak, Muhittin Serin ise Rikâ’ olarak belirtmiştir. Bu çalışmada ise Rikâ’ (رقاع) olarak tercih edilmiştir.

³⁹ Mahmud Bedreddin YAZIR, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli* 1, 87

Şekil 1. 24 Aklâm-ı Sitteyi oluşturan 6 hat çeşidinin Kûfi hattan türediği anlaşılmaktadır. Kûfi yazısı orantılı hattın gelişmesiyle yerini zamanla daha yuvarlak yazı şekillerine bırakmıştır⁴⁰. Tarafımızdan tespit edilen Rikâ' (رقاع) hattının Arap alfabesinde yanlış yazımı kırmızı çerçeve ile gösterilmiştir.

Yukarıdaki şemadan anlaşılacağı üzere Muhakkâkın Reyhânî hattını Sülüsün de Nesih hattını doğurduğu düşünülmektedir. Bu şemaya göre Tevkî' yazısı Sülüsten türemiş olsa da Rikâ' 'yı türetmesinden ötürü üçüncü alt grubu oluşturmuştur.

1. Sülüs ve Nesih
2. Muhakkâk ve Reyhânî
3. Tevkî' ve Rikâ'

Her alt grupta bulunan iki yazı birbirine bağlanmıştır. Örneğin Muhakkâkın karakteristik özellikleri Reyhânîye yansımından ötürü birlikte eşleşmişlerdir. Diğer bir deyişle, Reyhânî, Muhakkâkın küçük boyutta vücut bulmuş halidir. Aynı şekilde Sülüsün büyük başlıklarda kullanılması ve onun küçüğü olarak addedilen Nesihin metinlerde daha küçük kullanılması bu yazıların eşleşmesini sağlamıştır. J. R. Osborn *Letters of Light* kitabında hattat Mohammed Zakariya'nın aynı cümleyi Aklâm-ı Sitte'yi oluşturan 6 yazı ile sunması aralarındaki hassas farkı ortaya çıkarmıştır. Buna göre hattat Zakariya 14. yüzyılda yaşamış Mısırlı İbn Atau'l-lah el-

⁴⁰ Habîb-i İSFEHÂNÎ, *Hat ve Hattatan*, 22

Sikandari'ye ait aşağıdaki cümleyi Aklâm-ı Sitte yazıları ile bir arada sunmuştur.⁴¹

“El-fikretü seyrü'l-kalbi fi meydânü'l-ağyâr”

"Fikir(düşünce) kalbin seyrinin başka meydanlarda olmasıdır."

Şekil 1. 25 Altı hat çeşidi Mohammed Zakariya tarafından “El-fikretü seyrü'l-kalbi fi meydânü'l-ağyâr” cümlesinin Aklâm-ı Sitte yazılarıyla yazılarak stiller arasındaki ince kaide farkı ortaya çıkmaktadır.

⁴¹ J.R. OSBORN, *Letters of Light*, 54

Şekil 1.25'ten de anlaşılacağı üzere genel itibariyle Aklâm-ı Sitte kendi içinde üç gruba ayrılıp, her grupta bir başlık bir de metin yazısı olarak kabul görmüş 6 yazı çeşidini oluşturmaktadır. Bu tez çalışmasının odağında Nesih hattının tipografik evrimi olması sebebiyle Aklâm-ı Sitte dışında kalan Nesta'lık, Divânî, Rik'a ve siyakat gibi yazı çeşitleri çalışmaya dahil edilmemiştir.

1.8.1 Sülüs

Sözlük anlamı “üçte bir” olan Sülüs, Kûfî hattan evrimleşirken *Tomar* adlı yazı çeşidinin “kalem genişliğinin üçte biri” uygulanmasından kaynaklı bugünkü adını almıştır. İslam yazılarının kaynağı manasında “ümmü'l-hat” olarak kabul edilmiştir.⁴² Sülüs, Nesihin kardeş hattı olup Osmanlı hat geleneğinde Mushaf ve kıta başlıklarında, çeşme yazıtlarında ve mezar taşlarında çok geniş ölçüde kullanımı tercih edilmiştir.⁴³ Sülüsün kâseli ve çanaklı harflerinin karakteristik yapısı bir diğer başlık hattı olan Muhakkâka nazaran daha yuvarlaktır. Arap harflerinin bağlanma kaidelerinin dışında birtakım harfler bazı durumlarda bu kaide dışında estetik sebeplerle birbirlerine temas etmektedir. Örneğin *be* (ب), *ye* (ي), *vav* (و), *dal* (د) ve *re* (ر) harflerinin sondaki şekillerinin çizgi bitimi bir sonra başlayan harfe temas ettiği görülmektedir. Kendisinden sonra hiçbir harfe bağlanmayan *elif* (ا) harfi de *ayın* (ع) harfine bitişebildiği görülmektedir. (Şekil 1.26)

Şekil 1. 26 Hafız Osman Efendi (Osman Ibn-i Ali) tarafından Sülüs hattıyla yazılmış başlık yazısı. (TSMK, Güzel Yazılar nr. 1257)⁴⁴

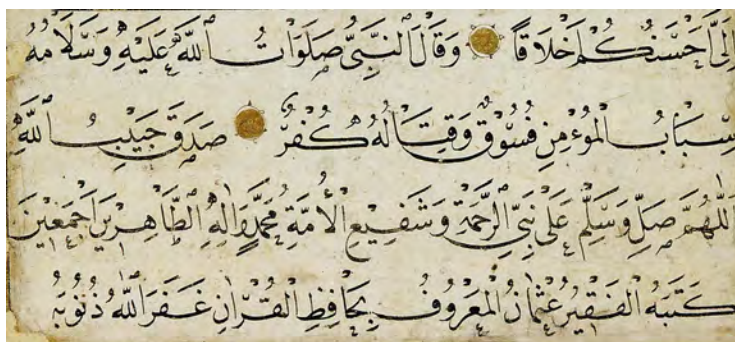
⁴² Bkz. (15), RADO, 17

⁴³ Bkz. (41), OSBORN, 53

⁴⁴ Ömer Faruk DERE, **Hattat Hafız Osman Efendi**, 63

1.8.2 Nesih

Nesh kelimesinden türeyen sözcük “hükümünü ortadan kaldırmak”ve “istinsah etmek” olmak üzere iki farklı anlama gelmektedir.⁴⁵ Bir diğer görüşe göre Nesih yazısı diğer hat çeşitlerinin hükümünü ortadan kaldırarak kitap istinsahında tercih edilen hat olması sebebiyle *nesh* sözcüğünden türemiştir.⁴⁶ Hat sanatının yanı sıra tipografi uygulamalarında da hurufat sistemine ilk transfer edilen ve en çok kullanılan yazı karakteri çeşididir. “Nesih hattı Sülüse tâbi’ olup onun kalem kalınlığının üçte biri kadardır”.⁴⁷ 13. yüzyılın sonuna doğru Yâkût El-Müsta’sımî ile birlikte klasik şeklini aldıktan sonra 15. yüzyılda Şeyh Hamdullah ile birlikte bugünkü Osmanlı hat geleneğindeki kullanım şekli belirlenmiştir. Mushaf ve diğer metinlerin istinsahında en çok tercih edilmiş *metin* yazısı olarak geçmektedir. Osborn buna istinaden Osmanlı hat geleneğinde Nesih hattının uygulanma biçimini bugünkü tipografi uygulamalarında *metin* fontu olarak tercih edilen Times New Roman’a benzetmektedir.⁴⁸ Nesih yazısı bir diğer *metin* yazısı olarak geçen Reyhânî ile aynı kalınlığa sahip olup, *elif* (ل) harfinde zülfe bulunmamaktadır. (Şekil 1.28) *Be* (ب), *nun* (ن), *vav* (و) gibi kâseli ve çanaklı harfleri Reyhânî’ye nazaran daha yuvarlak ve kavislidir.

Şekil 1. 27 Hafız Osman Efendi (Osman Ibn-i Ali) tarafından Nesih hattıyla yazılmış metin. (TSMK, Güzel Yazılar nr. 1257).⁴⁹

⁴⁵ Uğur DERMAN, İslam Ansiklopedisi, *Nesih*, 1

⁴⁶ Bkz. (41), OSBORN, 56

⁴⁷ Bkz. (39), YAZIR, 92

⁴⁸ Bkz. (41), OSBORN, 55

⁴⁹ Bkz. (44), DERE, 63

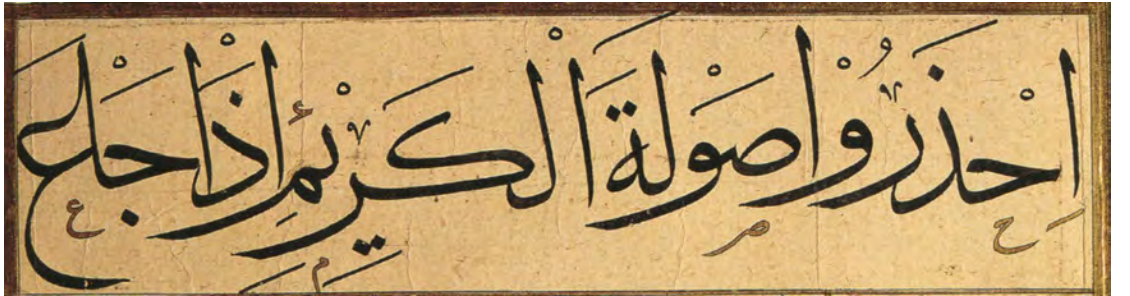

Şekil 1. 28 Solda: Nesih yazısının zülfesiz elif harfi. Sağda: Reyhânî yazısının zülfeli elif harfi.

1.8.3 Muhakkâk

Muhakkâk sözcüğü “tahkik olunmuş, doğruluğu ve sıhhati anlaşılmış, ispat olunmuş” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁰ Kalem kalınlığı Sülüs yazısı ile aynı olup Sülüs harflerinden yatay düzlemde daha geniş ve düz açılara sahiptir. 16. yüzyıla kadar Kur’ân-ı Kerîm ve diğer kitaplarda başlık yazısı olarak tercih edilmiştir. Genellikle Reyhânî ve Nesih ile eşleştirilen kompozisyonlarda kullanılmıştır. Osmanlı hat geleneğinde 16. yüzyıla kadar kullanımını rağbet görmüş olan Muhakkâk yazısı yerini daha sonra Sülüs hattına bırakmıştır.⁵¹

Şekil 1. 29 Şeyh Hamdullah tarafından Muhakkâk hattıyla yazılmış bir kıta başlığı (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084).⁵²

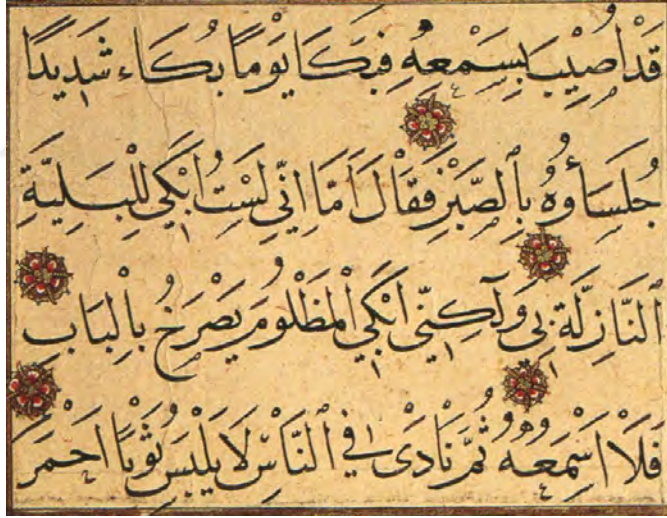
⁵⁰ Bkz. (22), SERİN, 97

⁵¹ Bkz. (15), RADO, 17

⁵² Bkz. (22), SERİN, 99

1.8.4 Reyhânî

Muhakkâk yazısının karakteristik özelliklerini barındıran Reyhânî hattı genellikle onun küçüğü olarak addedilmiştir. Kalem kalınlığı Nesih hattı kadar olup, bazı harf ölçüleri Nesih'e göre daha geniştir.⁵³ Muhakkâkta olduğu gibi kâseli ve çanaklı *be* (ب) ve *vav* (و) harfleri Nesih'e göre daha düz ve geniştir. Harflerin kalınlık–incelik ilişkisi Muhakkâktan daha az belirgindir. Nesih'ten bir diğer farkı ise *elif* (ا) harfinin zülfeli olmasıdır. Osmanlı hat geleneğinde Muhakkâk ile eşleştirilmiş, Kur'ân-Kerim ve kıta yazımında kullanılmıştır. 16. yüzyıldan sonra metin istinsahında yerini Nesih hattına bırakmıştır.

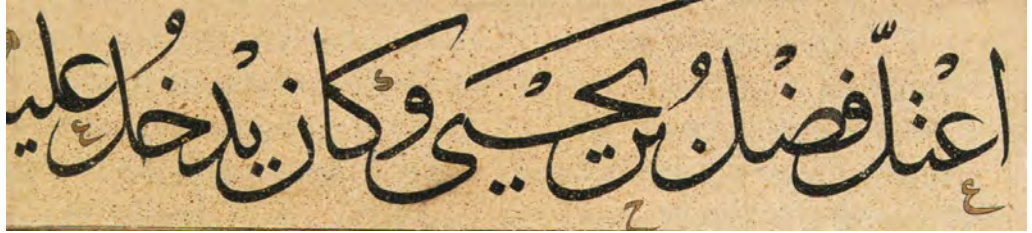
Şekil 1. 30 Şeyh Hamdullah tarafından Reyhânî hattıyla yazılmış bir kıta (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084).⁵⁴

⁵³ A.g.k., 97

⁵⁴ Bkz. (22), SERİN, 99

1.8.5 Tevkî‘

Sözlük anlamı “imzalamak” olan Tevkî‘ yazısı Abbasi dönemine dayanmaktadır. Abbasi sultanlarının ferman ve resmi yazışmalarında tercih edilmiştir. Tevkî‘ yazısının *Hat ve Hattâtân* kitabında sunulan şecereye göre Sülûsten türediği düşünülmektedir. Kalem ağzı Sülûs kadar olan Tevkî‘ harflerinin yarısı düz yarısı yuvarlak hatlardan oluşmaktadır.⁵⁵ Buradan yola çıkarak Tevkî‘ yazısının bazı harf oranlarının Muhakkâk ve Sülûs karışımından meydana gelmiş olabileceği düşüncesi oluşmaktadır. Sülûse göre harf boyları, küpleri ve çanakları daha küçüktür ancak Muhakkâk’ta olduğu gibi daha geniştir. Yazım kaidesinde birbirlerine bağlanmayan harfler, Sülûste temas ettiği gibi Tevkî‘de de mevcut olup daha sık rastlanmaktadır. En önemli karakteristik özelliklerinden biri de yazının satır sonuna doğru, satır çizgisinden yukarıya çıkmasıdır. Bu özellik bir diğer ferman yazısı olan Osmanlı Divânî yazısında da karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 1. 31 Şeyh Hamdullah tarafından Tevkî‘ hattıyla yazılmış başlık yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084).⁵⁶

⁵⁵ A.g.k., 96

⁵⁶ Bkz. (22), SERİN, 99

1.9 Osmanlı Nesih Hattı ve Ekolleri

Kendisine has bir ekol halini alan Osmanlı Nesih hattı, yaklaşık beş asır boyunca kendini muhafaza etmiştir. “Son dönem hattatlarından Reisü’l-hattâtîn Ahmed Kâmil Akdik, *Bu işde birinci vazife eslâfın âsârını tedkik ve taklid eylemektir,*” diyerek bu hat külliyyâtının nasıl ekol halini aldığına ışık tutmaktadır.⁶⁰ İrvin Cemil Shick, hat sanatı tarihine bir bütün olarak bakılması gerektiğini, hattatların bazılarının öne çıkarılarak bazılarının yok sayılmaması gerektiğinin altını çizmiştir.

Resim sanatında olduğu gibi hat sanatında da devirler ve ekoller mevcuttur.⁶¹ Bazı hattatlar yeni yaklaşımların benimseneceği yeni üsluplar belirleyerek birtakım görsel devirleri kapatıp yenilerini açmışlardır. Bu bağlamda Yâkût El-Müsta’sımî’nin 13. yüzyıldaki Nesih yazısına 15. yüzyılda Şeyh Hamdullah tarafından yeni bir soluk getirilmiş, ardından Osmanlı Nesih ekolünün temeli atılmıştır.⁶² Şeyh Hamdullah’ın Nesih yazısı bir mektep halini almış ve 150 yıl boyunca hattatlar tarafından benimsenmiştir. Nesih hattının kitap ve mushaf yazısı olarak tercih edilmesinde Şeyh Hamdullah’ın bu hattı daha okunaklı ve güzel hale getirmesinin payı büyük olduğu düşünülmektedir.⁶³ Müteferrika matbaasından Türk Harf İnkılabına kadar tipografi uygulamalarında da Nesih stili metin fontu olarak tercih edilmiş ve bu gelenek devam ettirilmiştir.

Şeyh Hamdullah’tan sonra 17. yüzyılın sonuna doğru Hafız Osman (Osman İbn-i Ali) ile birlikte Nesih stili tekrar bir takım görsel yeniliklere uğramıştır. Bu yenilikler Şeyh Hamdullah’ın üslubunu tamamen ortadan kaldırmak yerine birtakım harf biçimlerinde farklılıklar uygulanarak gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıla

⁶⁰ İrvin Cemil SCHICK, *Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış*, 2

⁶¹ Bkz. (15), RADO, 8

⁶² Uğur DERMAN, *Letters in Gold*, 19

⁶³ Bkz. (22), SERİN, 124

gelindiğinde Nesih yazılarıyla anılacak en önemli iki hattatın Mehmed Şevki ve Kâdıasker Mustafa İzzet olduğu görülmektedir. Her iki hattat da Hafız Osman üslubunu benimsemiş olsalar da kendi şivelerini oluşturmuşlardır. Uğur Derman'a göre meşhur hattat ve musikişinas Kâdıasker Mustafa İzzet, Nesih yazısıyla Hafız Osman'ın ekolünün en iyi örneklerini temsil etmiş olsa da Mehmed Şevki ile Nesih hattı 19. yüzyılda görülmemiş bir seviyeye ulaşmıştır.⁶⁴

Bir başka deyişle Osmanlı Nesih hattı Şeyh Hamdullah ile başlamış ve Hafız Osman ile yeni bir soluk aldıktan sonra 19. yüzyıla kadar tesirini kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür. Osmanlı tipografi uygulamalarının zirveye ulaştığı 19. yüzyılda Kâdıasker Mustafa İzzet'in Nesih harflerinin model alınarak matbaaya aktarılması Kâdıasker'i Mehmed Şevki'den bu bağlamda farklı kılmıştır. Bu sebeple Mehmed Şevki ve eserleri bu tez çalışmasına dahil edilmemiştir.

Bu bölümde Osmanlı Nesih ekolünün kuruluşunda kilit rol oynamış Şeyh Hamdullah ve Hafız Osman'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi sunulmuştur. Bu iki hattatın dönemleri arasında ve sonrasında sayısız önemli hattat olmasına karşın, çalışmanın ekseninden sapmaması adına dışarıda bırakılmıştır. 19. yüzyıl tipografi uygulamaları ile bağlantılı olması sebebiyle Kâdıasker Mustafa İzzet ve eserleri dahil edilmiştir. Son olarak, 1.6.2.1'inci bölümde açıklanan karşılaştırmalı analiz için seçilen tıpkıbasım Kur'an'ın Kayışzade Hafız Osman'a ait olması sebebiyle bu bölüme dahil edilmiştir.

---

⁶⁴ Bkz. (62), DERMAN, 20

1.9.1 Şeyh Hamdullah (1436–1520)

Osmanlı hat sanatı tarihinde “Kutbül-küttab” (Hattatların kutbu) olarak nitelendirilmiş olan Şeyh Hamdullah, 1436 yılında Amasya’da doğmuştur.⁶⁵ 15. yüzyılda hat sanatının önemli merkezlerinden Amasya’da Hayreddin Mar’âşî’den Yâkût El-Müsta’simî üslubunda Aklâm-ı Sitte’nin 6 yazı çeşidini meşk ederek icazet almıştır. Amasya’da Babası Mustafa Dede’den manevi eğitimi alırken Fatih Sultan Mehmed’in oğlu Şehzade II. Bayezid ile tanışmış sonraki yıllarda onun hat hocası olmuştur.⁶⁶ Fatih’in ölümünden sonra tahta geçen II. Bayezid’in vesilesiyle İstanbul’a taşınmış hat eserlerini burada vermeye devam etmiştir. 17. yüzyılda Nefeszade İbrahim’in hat sanatı ve hattatlara dair kaleme aldığı “Gülzâr-ı Savab” eserinde geçen Şeyh Hamdullah’ın hakkında aşağıdaki beyit hat dünyasındaki yerine işaret etmektedir.⁶⁷

Şeyh oğlu Hamdi hattı tâ kim zuhur buldu

Âlemde bu Muhakkâk, nesholdu hattı Yakut.

Beyitten de anlaşılacağı üzere Şeyh Hamdullah Aklâm-ı Sitte’de Yâkût El-Müsta’simî ekolünün estetik anlayışına yaptığı ilave ve değişikliklerle bu ekolün hükmünü ortadan kaldırmıştır.⁶⁸ Aklâm-ı Sitte’nin karışık olarak kullanıldığı Yâkût El-Müsta’simî’nin Mushaf tertibi Şeyh Hamdullah ile birlikte Nesih hattı olarak belirlenip kendisinden sonraki 5 asır boyunca bu şekilde uygulanmıştır.⁶⁹

⁶⁵ Melek CELAL, *Şeyh Hamdullah*, 5

⁶⁶ Bkz. (22), SERİN, 118

⁶⁷ Bkz. (65), CELAL, 9

⁶⁸ Bkz. (21), ALPARSLAN, 38

⁶⁹ Bkz. (22), SERİN, 125

Şekil 1. 33 Şeyh Hamdullah tarafından Sülüs hattıyla yazılmış Kıt'anın başlığı ve Nesih hattıyla yazılmış dört satır yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084).⁷⁰

Şeyh Hamdullah'ın Nesih yazılarında iki farklı *lam elif* (لا) çeşidini birlikte kullandığı görülmektedir. Bazı yazılarında ise sadece geniş kollu şeklini tercih ettiği görülmektedir. Bu geniş kollu lam elif çeşidi Sülüsün kaidesi olup Nesih'te de kullanılabilirdiği, Mehmed İzzet ve Hâfız Tahsin'in 1874'te yayınladığı meşk mecmuası *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî*'de de belirtilmiştir (Bkz. Ek 1).⁷¹

Şekil 1. 34 Solda: Şeyh Hamdullah'ın Sülüs hattıyla yazdığı başlıkları ve Nesih hattıyla yazdığı Hadis-i Şerif satırları. Sağda Üstte: Aynı sayfa içerisinde kullanılmış dar kollu lam elif. Sağ Altta: Aynı sayfa içerisinde kullanılmış geniş kollu lam elif (TİEM, 2429/4)⁷²

⁷⁰ Bkz. (21), ALPARSLAN, 38

⁷¹ M. İZZET ve H. TAHSİN, *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî: Sülüs, Nesih, Rık'a, Dîvânî ve Ta'lik ve Celî Dîvânî ve Hatt-ı İcâzetten İbâret Meşk Mecmuasıdır*, 11

⁷² Bkz. (44), DERE, 62

1.9.2 Hafız Osman (Osman İbn-i Ali) (1642–1698)

Osmanlı hat sanatı tarihinde iki *Hafız Osman* ismine rastlanılmaktadır. Her iki hattat arasında iki asır olmasına rağmen Nesih yazılarıyla istinsah ettikleri mushafalarının tıpkıbasımları yüzünden zaman zaman karışıklıklar yaşanmıştır.⁷³ 18. yüzyılda Müstakimzade'nin hattatların biyografisini kaleme aldığı *Tuhfe-i Hattatin*'de Hafız Osman (Osman İbn-i Ali) için “Şeyh-i sâni” sıfatı kullanılmıştır.⁷⁴ “İkinci Şeyh Hamdullah” anlamındaki “Şeyh-i sâni” sıfatı, Şeyh gibi yazan ve onun gibi kendisinden sonra gelen hattatların üslubunu belirleyen hattat manasında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. On sekiz yaşında Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbî'den icazet aldıktan sonra 1679 yılına kadar Şeyh Hamdullah'ın yazılarının inceliklerini öğrenerek onun üslubuna vakıf olmuştur.⁷⁵ Bu tarihten sonra üslubunda birtakım yeniliklere giderek kendisinden sonra gelecek nesillerin Nesih ve Sülüs ekolünü belirlemiştir.

Şekil 1. 35 Hafız Osman tarafından yazılmış Kıt'a'nın Sülüs başlığı ve dört satır Nesih yazısı. (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084).⁷⁶

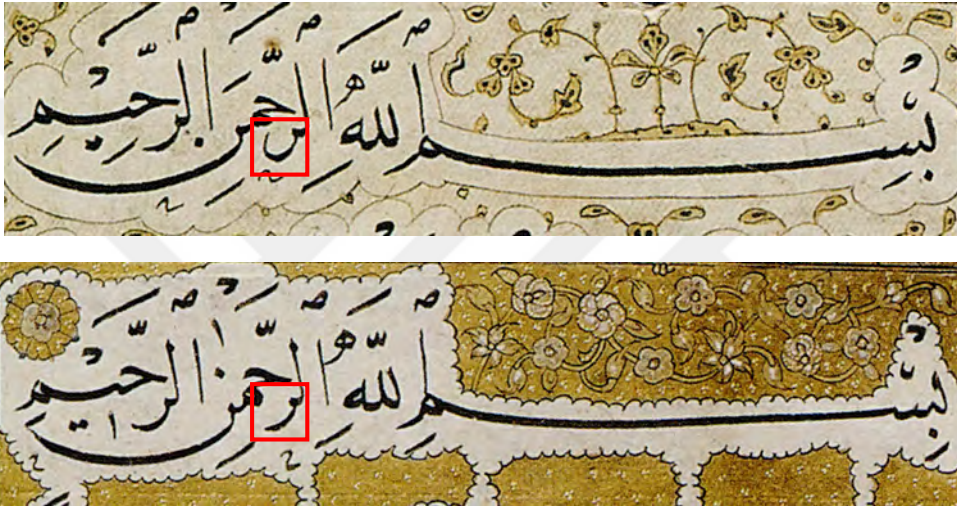
⁷³ Bkz. (15), RADO, 115

⁷⁴ Mustafa KOÇ, *Tuhfe-i Hattatin*, 276

⁷⁵ Bkz. (21), ALPARSLAN, 64

⁷⁶ Bkz. (44), DERE, 126

Ömer Faruk Dere, Hafız Osman hakkında yapmış olduğu çalışmada Şeyh Hamdullah ekolüyle olan ince üslup farkını incelemiştir. Bu incelemeye göre Nesih hattında Hafız Osman, Şeyh Hamdullah'ın bir takım tutarsız görünen *lam* (ل) ve *elif* (ا) meyillerini bir karara bağladığı görülmektedir.⁷⁷ Hafız yazılarında *lam elif*'in (لا) iki çeşidini kullanmakla birlikte daha ziyade dar kollu şeklini tercih ettiği görülmektedir (Şekil 1.37). Hafız Osman'dan sonra gelen hattatların da aynı şekli tercih ettiği görülmektedir.

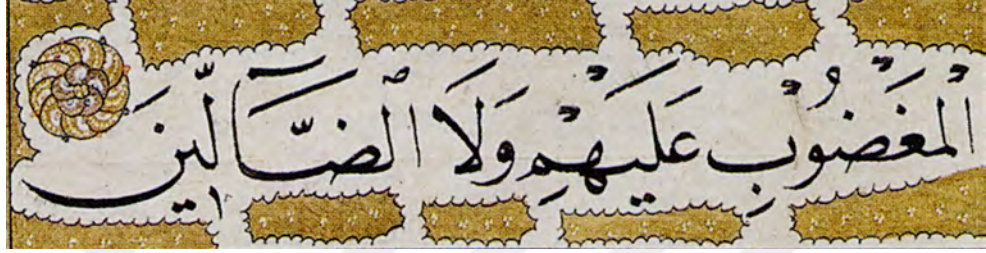
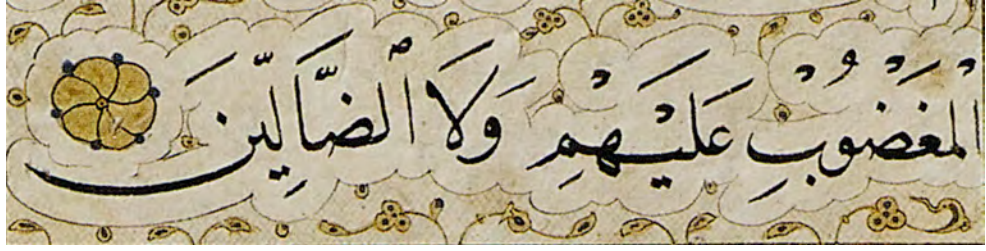
Şekil 1. 36 Üstte: Şeyh Hamdullah'ın Nesih besmele yazısı. Altta: Hafız Osman'ın Nesih besmele yazısı. (TİEM, 0405 v. 1b-2a), nr. 2084).⁷⁸

Şeyh Hamdullah'ta görülen *re* (ر) ve *vav* (و) kuyruklarının kısaltılarak yukarı kıvrılma eğilimi Hafız Osman ile ortadan kalkmıştır.⁷⁹ Şeyh Hamdullah'ın başta yazılan *lam* (ل) harfleri zülfesiz iken Hafız Osman'da baştaki *lam* (ل) tutarlı bir şekilde zülfelidir. Kendisinden sonra kaynaşmayan *vav* (و) ve *elif*'in (ا), Şeyh Hamdullah'ın yazılarında bir sonraki harfe ilişerek bittiği görülmektedir. Bu durum, Hafız Osman'da ortadan kalkmış ve harf kaideleri keskinleşmiştir.

⁷⁷ A.g.k., 57

⁷⁸ Bkz. (44), DERE, 61

⁷⁹ A.g.k., 57

Şekil 1. 37 Üstte: Şeyh Hamdullah'ın Nesih hattıyla yazdığı Mushaf'tan detay görünüm. Altta: Hafız Osman'ın Nesih hattıyla yazdığı Mushaf'tan detay görünüm. (TİEM, 0405 v. 1b-2a), nr. 2084). (Dere 2009: 61)

1.9.3 Kâdıasker Mustafa İzzet (1801–1876)

Kastamonu'dan İstanbul'a eğitim görmek amacıyla gelen Mustafa İzzet, İstanbul'da ürettiği eserlerle döneminin Şeyh Hamdullah'ı ve Hafız Osman'ı olarak kabul edilmiştir.⁸⁰ Hat sanatında olduğu kadar dinî ve din dışı mûsikide ve şiir yazımında da yüksek seviyelere ulaşmış bir sanatçıdır. Sülüs ve Nesih yazılarında icazetini Çömez Mustafa Efendi'den almıştır. Ta'lik hattını ise Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'den meşk etmiştir. Çeşitli dönemlerde, Selanik, Mekke, İstanbul ve 1849'da Anadolu Kadı askerliği görevleri yapmıştır.⁸¹ Bu sebeple Kâdıasker ya da Kâdıasker olarak anılmıştır. Mustafa İzzet'in Nesih hattında Hafız Osman'ın etkisi net biçimde görülmektedir. Nesih yazısında başlıca özellikleri arasında *lam* (ل) ve *elif* in (ل) tutarlı bir meyile sahip olması yer almaktadır. Baştaki *lam* (ل) zülfelidir.

⁸⁰ Bkz. (22), SERİN, 203

⁸¹ İbnülemin Mahmud Kemal İNAL, *Son Hattatlar*, 163

Mim (م) harfi Hafız Osman'da olduğu gibi kısadır. *Vav* (و) harfi ise net biçimde keskin ve düz bitişe sahiptir. İki çeşit *lam elif*'ten (لا) dar kol ve bacaklı şekli benimsenmiştir.

Şekil 1. 38 Kâdıasker Mustafa İzzet'in üstte Sülüs başlığı ve altta üç satır Nesih hattıyla yazdığı hat. (Mehmed Özçay Koleksiyonu).⁸²

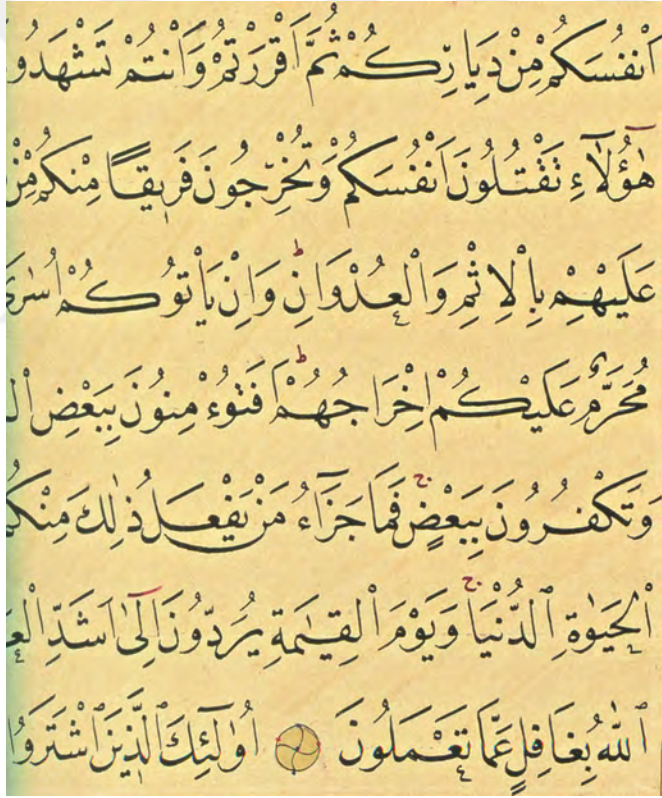
Osmanlı tipografi uygulamaları bağlamında Kâdıasker, diğer meşhur hattatlardan farklı bir öneme sahiptir. Hakkâk Ohannes Mühendisyan, 1866'da 24 punto Nesih yazı karakterini Mustafa İzzet'in Nesih yazısını model alarak ürettiğini, bastığı arzuhalde dile getirmiştir.⁸³ Mühendisyan bu yazı karakteri ile bastığı çeşitli kitapların ön sözlerinde sıkça bu konuya yer vermiştir. Mühendisyan'ın yazı karakterlerini takip edecek diğer kuşak hakkâklar da onun modelini benimsemiştir. Dolayısıyla 1866'tan başlayarak harf devrimine kadar Osmanlı Nesih yazı karakterlerinde Kâdıasker üslubunun tesiri görülmektedir.

⁸² <https://ketebe.org/sanatkar/Kadiasker-mustafa-izzet-efendi-491>, Erişim Tarihi: 13 Aralık, 2019

⁸³ Uğur Derman. (1979) Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri, **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı**, 105

1.9.4 Kayışzade Hafız Osman (?–1894)

Aslen Burdurlu olan hattat, Burdurî Kayışzade Hafız Osman Nuri olarak da tanınır. Doğum tarihi belli değildir. Gençliğinde İstanbul'a gelip Kâdiasker Mustafa İzzet'ten Nesih ve Sülüs hattını meşk ederek icazetini almıştır.⁸⁴ Kâdiasker ekolünün önde gelen temsilcilerinden olan Kayışzade özellikle "Kur'an yazma sanatında ve Nesih yazının güzelleşmesinde büyük hüner göstermiştir".⁸⁵

Şekil 1. 39 Kayışzade Hafız Osman'ın Nesih yazıyla istinsah ettiği Mushaf-1 Şeriften detay. (Ann Arbour, Abdulhamid II collection nr. 173).⁸⁶

⁸⁴ Bkz. (81), İNAL, 252

⁸⁵ Bkz. (22), SERİN, 218

⁸⁶ A.g.k., 218

Genel itibariyle Kayışzade'nin Nesih yazısı Kâdiasker ekolünü yansıtmaktadır. *Elif* (ا) ve *lam* (ل) meyilleri Büyük Hafız Osman ve Kâdiasker'de olduğu kadar belirgin değildir. *Lam* başlangıçları zülfeli olup kelime arasındaki boşluklarda sıklıkla istife başvurulmuştur. *Vav* (و) Kâdiasker'de olduğu gibi düz ve keskin bitişe sahiptir. Yalnız başına ya da sondaki *mim* (م) Büyük Hafız Osman ve Kâdiasker'e oranla daha uzundur. Kayışzade Nesih hatla 106 mushaf istinsah etmiştir. Kayışzade'nin mushafları, döneminde litografi (taşbaskı) tekniği ile birçok defa basılıp çoğaltılmıştır.⁸⁷ Kayışzade'nin mushaflarının günümüzde bilgisayar ortamında hâlâ tıpkıbasımları yapılarak çoğaltılmaktadır. Bu tez çalışmasının el yazması Nesih analizi için belirlemiş olduğu tıpkıbasım mushaf, Kayışzade'ye ait olup, Baytan Yayınevi tarafından bilgisayar teknolojisiyle üretilmiştir.

Şekil 1. 40 Baytan Yayınevi tarafından bilgisayar teknolojisi kullanılarak kopyalanmış Kayışzade Hafız Osman tarafından yazılmış Mushaf'ın tıpkıbasımının 38. surenin 62.–83. ayetlerinin bulunduğu sayfa. (Baytan Yayınevi, 2010, 458. sayfa)

⁸⁷ Bkz. (15), RADO, 115

1.10 Osmanlı Matbaacılığında önce Avrupa’da Arap Harfli Tipografi Uygulamalarının Genel Değerlendirmesi (1514–1756)

Bu bölüm, Osmanlı’dan 214 sene önce Avrupa’da başlamış ve gelişim göstermiş Arap harfli yazı karakterlerine genel bakış içermektedir. Geoffrey Roper’ın *Early Arabic Printing in Europe* (Avrupa’da Erken Dönem Matbaacılık) adlı kitap bölümünde sunmuş olduğu bir takım şarkiyatçı matbaacılar, yayıncılar ve hakkâklar temel alınarak bir özet sunulmuştur.⁸⁸

Arap harfli ilk matbaa uygulamaları tahta baskı kalıbı şeklinde, 1486–1505 yılları arasında İtalyan yarımadasındaki kitaplarda gerçekleşmiştir.⁸⁹ Bu harfler tek sefere mahsus tahta kalıplara klişe şeklinde oyularak basıldığından tipografik faaliyet olarak kabul edilmemektedir.⁹⁰ Bu sebeple ilk Arapça kurşun hurufat ile tipografik baskı Venedikli Gregorio de Gregorii’nin 1514’te Fano’da bastığı *Kitâb salât as-sawaî* olarak kabul edilmektedir.⁹¹ Cambridge Üniversitesi İslam Bibliyografya bölümünün eski yöneticisi Geoffrey Roper, bu Arapça hurufat için “dengesiz ve zarif olmayan” ifadesi kullanmıştır.⁹² Bu yazı karakteri genel itibarıyla Nesih yazısı şeklinde üretilip basılmıştır. Ancak el yazmasından oldukça uzak olan geometrik çizgi ve harf şekilleri yazı karakterinin tanımlanması konusunda belirsizlik yaratmaktadır.

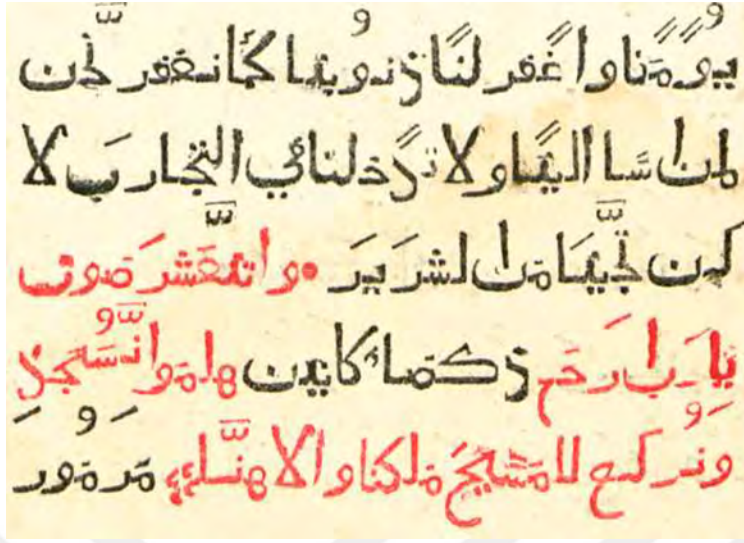
⁸⁸ Bkz. (1), ROPER, 131

⁸⁹ A.g.k., 129

⁹⁰ Yahya ERDEM, *Avrupa’da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar*, 177

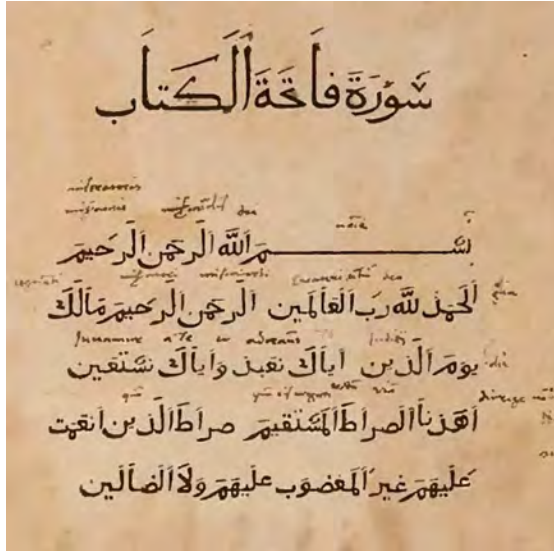
⁹¹ Miroslav KREK, *The Enigma of the First Arabic Book Printed From Movable Type*, 203-212

⁹² Bkz. (1), ROPER, 131

Şekil 1. 41 Gregorii'nin 1514 yılında bastığı ilk müteharrik Arap harfli "Kitâb salât as-sawâi"den detay görünüm. (Bayerische StaatsBibliothek: urn:nbn:de:bvb: 12-bsb00089768-8)

Gregorii'nin kitabını takip eden en önemli erken dönem İtalya baskılarından biri olarak Alessandro Paganino'nun 1537'de bastığı ilk Kur'an nüshası gösterilmektedir.⁹³

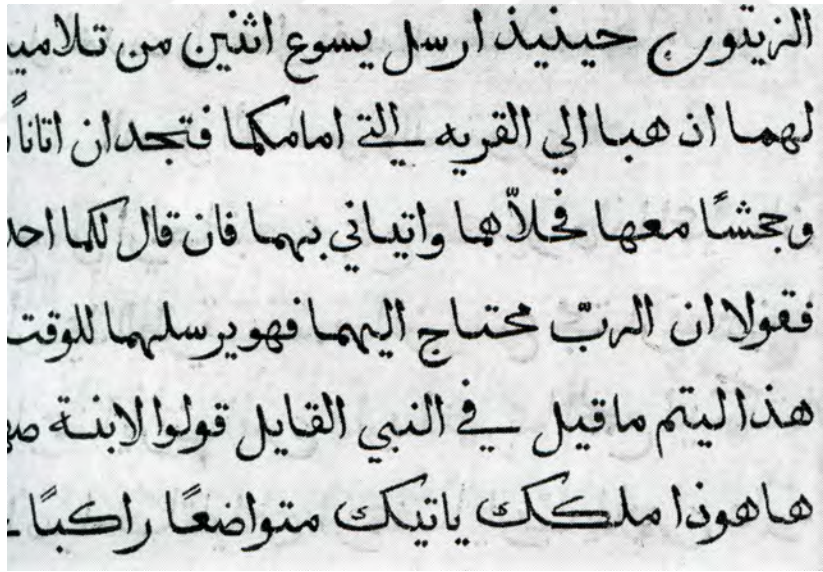

Şekil 1. 42 Alessandro Paganino'nun 1537'de Venedik'te bastığı Kur'an. Tarihte basılmış ilk Kur'an olması bibliyografi açısından ayrıca önem taşımaktadır. (Schnurrer, C.F. von. Bibliotheca Arabica, 367 Vercellin, G. Venedik, İtalya).

⁹³ Bkz. (1), ROPER, 133

Paganino'nun bastığı Kur'an nüshasının yazı karakteri Reyhânî ve Nesih yazılarının özelliklerini karışık şekilde taşıdığı görülmektedir. Sondaki *mim* (م) harfi Reyhânî ve Muhakkâkta görülen uzun ve yatay şeklindedir. *Lam elif* harfinde (لا) ise Nesih şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Thomas Milo Avrupa'da üretilmiş Arap harfli yazı karakterlerinin bünyelerinde bulundurdıkları stil tutarsızlıklarını yapmış olduğu araştırmada etraflıca sunmuştur.⁹⁴ 16. yüzyılın sonuna doğru Fransız hakkâk Robert Granjon, Roma'da kurulan Medici Matbaası (Typographia Medicea) için dört farklı yazı karakteri hakk edip dökmüştür.⁹⁵ O zamana kadar eşi benzeri görülmemiş netlikte olan yazı karakteri çeşitli dini ve dindışı kitapların basımında kullanılmıştır. Baskı kalitesi ve şekilleri açısından "olağanüstü" olarak nitelendirilen 13 mm. ebatlarındaki yazı karakteri ilk defa 1590-91 yılları arasında İncil-i Mukaddes'in basımında kullanılmıştır.⁹⁶

Şekil 1. 43 Robert Granjon'un 13 mm Arapça yazı karakteri ile bastığı İncil-i Mukaddes kitabının 72. sayfasından detay görünüm. (Niedersächsische Staats-und Universitätsbibliothek Göttingen).⁹⁷

⁹⁴ Thomas MILO. (2013) Bodoni's Arabic, Some Observations, **Compulsive Bodoni and the Parmigiano Typographic System**, 95-103

⁹⁵ Hendrik D. L. VERVLIET, **Cyrillic & Oriental Typography in Rome at the end of the Sixteenth Century**, 29

⁹⁶ Bkz. (1), ROPER, 138

⁹⁷ A.g.k., 138

Granjon'un yazı karakteri kendisinden öncekilere göre daha net ve dengeli çizgi ilişkileri barındırmaktadır. Ancak daha detaylı bir inceleme altında Thomas Milo'nun tespit ettiği karışık hat çeşitlerinin harmanlandığı görülmektedir.⁹⁸ *Kef* in (ك) üst kolunun Sülüsteki zülfesi bulunurken, *nun* (ن) harfinde hem Nesih hem de İran menşei hat çeşidi olan Nesta'lık biçimlerinin mevcut olduğu görülmektedir (Şekil 1.43). Nesih kaidesinin zülfesiz *elif* (ا) harfi Granjon'da Sülüste olduğu gibi zülfeli şekilde kullanılmıştır. *Re* (ر) harfinde Rehyânî ve Muhakkâkta görülen dik açılı ve uzun şeklin kullanıldığı görülmektedir. *He* (ه) harfinde ise Sülüste görülen şekli kullanılmıştır. Ayrıca *vav* (و), *fe* (ف) ve *kaf* (ق) harflerinin başlarının dolu oluşu bunun Nesta'lık ve Divânî yazılarında görülen bir yaklaşım olması itibariyle bu yazı karakterinin stil konusundaki tutarsızlığına işaret etmektedir.

Şekil 1. 44 M. Esad Yesari'nin İran menşei Nasta'lık yazısı. Solda: *Nun* (ن) şekli. Sağda: *Vav* (و) şekli. Bu hat çeşidinin birtakım harflerinin Avrupa'da üretilmiş yazı karakterlerinde model olarak alındığı görülmektedir (TSM, GY 201/9a).⁹⁹

1595 yılında matbaacı Franciscus Raphelengius, Granjon'un yazı karakterini model alıp, Leiden şehrinden miras aldığı Plantin matbaası için yeni bir yazı karakteri hazırlatmıştır.¹⁰⁰ Raphelengius'un yazı karakterinde Granjon'da görülen Nesta'lık stili *nun* (ن), başı dolu *vav* (و) ve Sülüs yazısının *he* (ه) şekillerinin alternatif harf biçimi olarak eklendiği görülmektedir.

⁹⁸ Bkz. (94), MILO, 97

⁹⁹ Bkz. (21), ALPARSLAN, 167

¹⁰⁰ Bkz. (1), ROPER, 142

Şekil 1. 45 Raphelengius tarafından 1613 yılında Leyden’de basılmış *Grammatica Arabica* (Arapça Dilbilgisi) kitabının harf tablosu sayfasından detay görünüm. Granjon temelli yazı karakteri Nesih, Nesta’lık ve Sülüs stillerinin harf biçimlerini barındırmaktadır ve dizgide karışık bir şekilde kullanılmaktadır.¹⁰¹

Leiden Üniversitesi Arap Dili kürsüsünde eğitimlik yapan şarkiyatçı Thomas Erpenius, bu yazı karakteriyle 1613’te *Grammatica Arabica* (Arapça Dilbilgisi) kitabını basmıştır. Bu baskıdan sonra Erpenius, Granjon temelli yazı karakterini revize ettirerek kendi yayınları için kullanacağı şeklini hazırlatmıştır. Osman Fevzi, Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Arap harfli matbaacılık tarihine dair yazılmış ilk Türkçe eser olan *Tarihçe-i Tıbaat* isimli kitabında Erpenius’un yazı karakteri için şu ifadeleri kullanmıştır.¹⁰²

“Erpeniyus (Erpenius) ismindeki müsteşrikin Fârisî, ‘Arabî hurûf ile eser tab’ettiği matba’ayı da satın almıştı. Bu matba’ada mevcut olan hurufat-ı ‘Arabîye kadar Avrupanın hiçbir memleketinde o derece nefis ‘Arabî yazı hakk edilmemiştir.”

¹⁰¹ https://archive.org/details/bub_gb_PMNs4AxSgO8C/page/n4, Erişim: 13 Aralık, 2019.

¹⁰² Güçlü, S. ve Odabaş, H. (2007). Tıbâ’atın Memâlik-i Sâ’irede Şuyû’u, **Osmanlı Metinler: Matbaacılık, Osmanlı Kütüphaneleri ve Şehirleri**, 68

misericordis miseratoris DEI nomine In
 بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 miseratori .creaturarum domino Deo Laus
 الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ الرَّحْمٰنِ
 te .judicij diei regi ,miser cordā
 الرَّحِیْمِ مَلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ اِیَّاكَ
 viam in nos Dirige .invocamus te & colimus
 قَعْبُدْ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْبُ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ
 sine ,eos erga es gratiosus qui eorū viam ,rectam
 الْمُسْتَقِیْمِ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَیْرِ
 .A M E N .errantium non & ,eos aduersus ira
 الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّیْنَ اٰمِیْن

Şekil 1. 46 Thomas Erpenius'un 1617 yılında yayınladığı *Historia Josephi Patriarchae ex Alcorano* kitabından detay görünüm. (Bayerische Staatsbibliothek: 4 A.or. 414, Münih, Almanya)

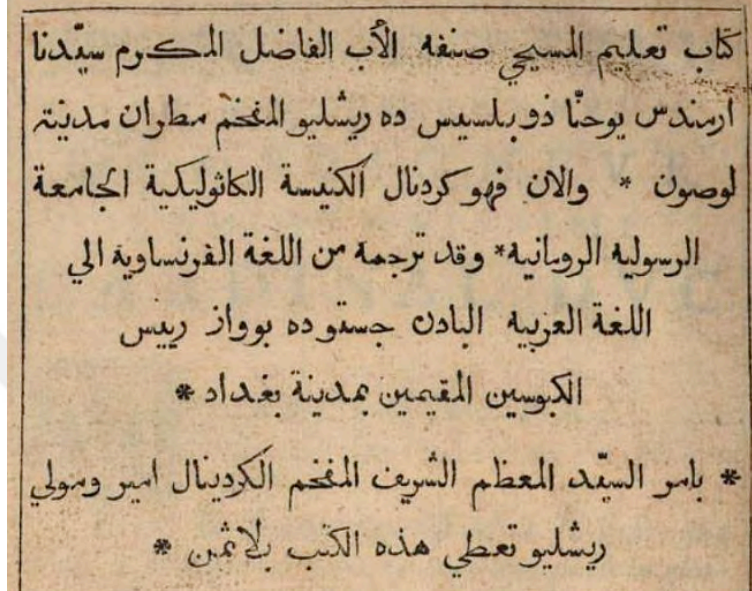
Erpenius'un yazı karakterinde de Thomas Milo'nun gözlemlediği gibi, tutarsız hat stillerinin harmanlandığı görülmektedir. Genelinde Nesih yazısını temel alan yazı karakteri, *nun* (ن) ve *vav* (و) harflerinde Nesta'lik, yalnız başına olan *he* (ه) harfinde ise Sülüs hattının şeklini barındırmaktadır.¹⁰³

Medici Matbaası'nın (Typographia Medicea) son bulmasının ardından Roma'nın Fransa elçisi Savary de Brèves bu matbaayı Roma ve Paris'te tekrar hayata geçirmiştir. Brèves'in bu yeni girişimi için hazırladığı yeni yazı karakteri, Granjon, Raphelengius ve Erpenius'un yazı karakterlerinden oldukça farklıdır. Brèves'in, bu yeni yazı karakterini İstanbul'da elçilik yaptığı dönemde en iyi hat numunelerini baz alarak İstanbul'da imal ettirdiği düşünülmektedir.¹⁰⁴ Yahya Erdem, Brèves'in yazı karakterinin nerede imal edildiği konusunda çelişen bilgileri yapmış

¹⁰³ Bkz. (94), MILO, 97

¹⁰⁴ Bkz. (1), ROPER, 144

olduğu araştırmada etraflıca sunmuştur. Erdem'e göre, çelişen bilgilere rağmen Breves'in Nesih yazı karakterinin İstanbul'da döküldüğü görüşü hakimdir.¹⁰⁵

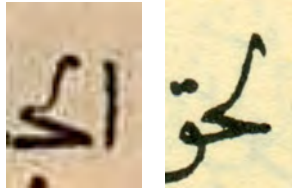

Şekil 1. 47 Savary de Brèves'in 1640 yılında Paris'te bastığı *Kitâb Ta'lim El-Mesihî*. Avusturya Ulusal Kütüphanesi.

Brèves'in hazırlamış olduğu bu yazı karakterinin seleflerine göre tutarlı bir şekilde Nesih stilini temel aldığı görülmektedir. *Vav* (و) başının Nesih'te görüldüğü gibi boş olması, *re* (ر) ve *he* (ه) ligatürlerinin eklenmesi, *Kef* (ك) kolunun uzayarak içine *lam* (ل) harfini alabilecek istif yapısına sahip olması, yazı karakterinin öne çıkan birtakım özelliklerindedir. Ayrıca *lam*'ın (ل) *cim*'e (ج) bağlantısındaki yukarıdan bitişen yapısı Osmanlı Nesih üslubunu bir hayli yansıtmaktadır (Şekil 1.46). Genel itibariyle Osmanlı Nesih hattını yansıttığı görülen bu yazı karakteri sonraki kuşaklar boyunca “harika” şeklinde anılmıştır.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Bkz. (90), ERDEM, 196

¹⁰⁶ A.g.k., 199

Şekil 1. 48 Solda: Brèves'in yazı karakterinin lam (ل) ve cim (ج) bağlantısı. Sağda: Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması Kur'an-ı Kerim nüshasındaki şekli.

Avrupa şarkiyatçılığının gelişmeye devam ettiği dönemde, Türkçe odaklı şarkiyatçı ve sözlükbilimci François à Mesgnien Meninski önce 1680, sonra 1687 yıllarında Viyana'da Latince Türkçe sözlükler yayınlamıştır.¹⁰⁷ Meninski'nin Türkçe dilbilgisi kitabı ise vefatından sonra 1756 yılında, yine Viyana'daki şarkiyatçılık matbaasında basılmıştır. Bu kitaplarda kullanılan Erpenius temelli Nesih yazı karakterinin Meninski'nin Osmanlı yazı kültürüne dair donanımıyla daha tutarlı hale getirildiği görülmektedir. Kitabın üçüncü ve dördüncü sayfalarında Meninski Nesih yazısında alternatif olarak kullanılacak birtakım harflerle birlikte Arap harflerinin dört farklı şeklini sunmuştur (Şekil 1.48). Kitabın otuz birinci sayfasının altıncı bölümünün başında Latince verdiği şu ifade hat çeşitlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini vurgular niteliktedir.

ض	<i>Z quafi duplicarum.</i>	ضاد <i>zād</i>	Zad	ض	ض	ض	ض	18
ط	<i>T ex gutture q. th.</i>	طا <i>tbā, tā</i>	Ty, thy	ط	ط	ط	ط	19
ظ	<i>Z q. geminarum.</i>	ظا <i>zā</i>	Zy	ظ	ظ	ظ	ظ	20
ع	<i>A y o gutture prolar. *</i>	عين <i>ājn</i>	Ajn	ع	ع	ع	ع	21
غ	<i>Gh Anglicum, gh.</i>	غين <i>ghæjn</i>	Ghajn	غ	غ	غ	غ	22
ف	<i>F Ital.</i>	فا <i>fā</i>	Fe	ف	ف	ف	ف	23

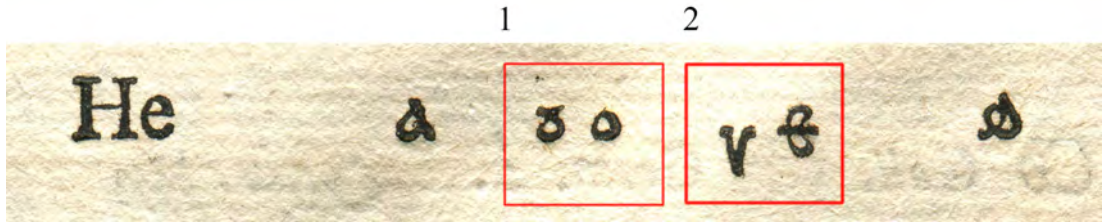
Şekil 1. 49 Meninski'nin 1756'da Viyana'da basılan Türkçe dilbilgisi kitabının hurufat şemasının bulunduğu sayfadan detay görünüm. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu)

¹⁰⁷ Bkz. (90), ERDEM, 214

De scribendi varietate, seu de variis scripturae Turcicae generibus, aliisque ad orthographiam pertinentibus.

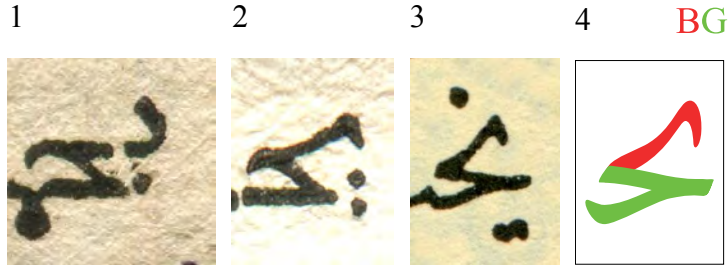
“Farklı türde yazmak ya da Türkçe yazmanın çeşitli türleri, imlaya ve diğer şeylere bağıntılıdır.”

Meninski bu bölümde Türklerin uzun metinlerde Nesih hattını daha çok tercih ettiğini ancak farklı yazı stillerinin çeşitli amaçlarla, farklı kullanımlarının olduğuna değinmiştir¹⁰⁸ Erpenius'ta görülen Nasta'lik stili *nun* (ن) harfinin düşürülmesi Nesih kaidelerine daha çok yakınlaştırmıştır. Ancak, *he* (ه) harfinin Sülüs şeklinin alternatif olarak eklenmesi, *vav* (و) harfinin dolu olması ve BG üstharfbirimlerinde kaide dışı şeklin alternatif olarak kullanılması Nesih el yazmasını tam anlamıyla yansıtmaktan uzak olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. 50 1: Meninski'nin Sülüs ve Nesih stillerinde bulunan, yalnız başına olan *he* (ه) şekilleri. 2: Meninski'nin Nesih stilinin ortada bulunan alternatif iki *he* (ه) şekli.

¹⁰⁸ François à Mesgnien MENINSKI, *Institutiones Linguae Turcicae cum Rudimentis Parallelis Linguarum Arabicae & Persicae*, 33

Şekil 1. 51 1: Meninski'nin Nesih kaidesinin dışında olan BG yapısı. 2: Meninski'nin aynı yazı karakterinde alternatif el yazması kaidesindeki BG yapısı. 3: Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması Kur'an-ı Kerim nüshasındaki BG şekli. 4: Decotype Naskh ile sayısal ortamda renkli BG ayrıştırması.

Meninski döneminin ardından 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın hemen hemen tüm merkezlerinde şarkiyatçılık üzerine yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Çeşitli matbaalarda Nesih hattını andıran çeşitli yazı karakterleri üretilip kullanılmıştır. Fransa Ulusal Matbaası'nın (Imprimerie Nationale) 1963 tarihli hurufat kataloğunda Arap harfli on dört adet yazı karakteri numunesi sunulmuştur. Bu yazı karakterleri çeşitli puntolarda ve hat çeşitlerinde hazırlanmıştır.¹⁰⁹ Fransa Ulusal Matbaası (Imprimerie Nationale) 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da üretilmiş ve ün kazanmış yazı karakterlerini kataloğuna eklemiştir. Granjon'un bastığı Öklid'in *Geometri* kitabında kullandığı yazı karakteri bu katalogta *Arabe D'Euclide* adı altında birtakım yenilemelerle tekrar basılmıştır. Katalogda Brèves'in İstanbul'da üretildiği düşünülen yazı karakterinin birtakım yenilemelerle *Arabe Moyen* adı altında sunulduğu görülmektedir. Böylelikle 1640 yılında Brèves'in kullandığı yazı karakterinin genel yapısı temel alınarak 20. yüzyılın ortasında hâlâ yeniden üretilip kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁹ Daniel GIBELIN, *Le Cabinet des poinçons de l'Imprimerie nationale*, Hurufat Kataloğu, 1963

¹¹⁰ A.g.k.

لَكِنَّهُ لَا يَفِي حَاجَةَ الزَّرَاعَةِ وَأَمَّا دِمْيَاطُ وَالْإِسْكَندَرِيَّةُ وَمَا دَانَاهُمَا
فَهِيَ غَزِيرَةُ الْمَطَرِ وَمِنْهُ يَشْرَبُونَ وَلَيْسَ بِأَرْضٍ بِمَضْرَعَيْنِ وَلَا نَهْرٍ سَوَى
نَيْلِهَا وَمِنْهَا أَنَّ أَرْضَهَا رَمَلِيَّةٌ لَا تَصْلُحُ لِلزَّرَاعَةِ لَكِنَّهُ يَأْتِيهَا طِينٌ
أَسْوَدٌ عَلَيْكَ فِيهِ دُسُومَةٌ كَثِيرَةٌ يُسَمَّى الْإِبْلِيْزُ يَأْتِيهَا مِنْ بِلَادِ السُّودَانَ
فُحْتَلِطًا بِمَاءِ النَّيْلِ عِنْدَ مَكِّ فَيَسْتَقِرُّ الطِّينُ وَيَنْضَبُ الْمَاءُ فَيُحْرَثُ
وَيُزْرَعُ وَكُلُّ سَنَةٍ يَأْتِيهَا طِينٌ جَدِيدٌ وَهَذَا يُزْرَعُ جَمِيعُ أَرْضِيهَا وَلَا
يَرَاخُ شَيْءٌ مِنْهَا كَمَا يُفْعَلُ فِي الْعِرَاقِ وَالشَّامِ لَكِنَّهَا تُخَالِفُ عَلَيْهَا

Şekil 1. 52 Savary de Brèves'in 1640 yılında kullandığı yazı karakterinin Fransa Ulusal Matbaası'nda (Imprimerie Nationale) *Arabe Moyen* adı altında yeniden üretilmiş şeklinin sunulduğu numuneden bir detay.¹¹¹

¹¹¹ A.g.k.

2. İNCELEME

2.1 Osmanlı Nesih Yazı Karakterleri ve Tipografik Uygulamaları

İstanbul'da ilk Arap metal harf kullanımı Müteferrika matbaasının 1729'da bastığı *Vankulu Lugatı* ile başlamıştır. Müteferrika matbaasının öncesinde İstanbul'da çeşitli azınlık milletlerinin kendi alfabelerini kullanarak baskı yaptıkları bilinmektedir.¹¹² İstanbul'daki azınlık matbaaları sırasıyla 1493'te Musevî, 1567'de Ermeni ve 1627'de Rum matbaacılığı olarak faaliyete geçmiştir.¹¹³

İnceleme kapsamında, 1729 – 1928 tarihleri arasında İstanbul'da üretilip kullanılmış on altı Nesih yazı karakteri tespit edilmiştir. Bu yazı karakterleri çeşitli dönemlerde, çeşitli hakkâklar tarafından üretilip Osmanlı matbaacılığında temel görsel ve yazılı iletişim aracı olarak kullanılmıştır (Çizelge 2.1).

Tez çalışmasında tespit edilen yazı karakterleri ayırt edilebilmeleri için hakkâkları ve punto ölçüleriyle isimlendirilmiştir. Tarihsel kaynaklar çerçevesinde hakkâkı konusunda kesin bilgilere ulaşamayan Müteferrika ve Fransa Elçilik Matbaaları'nın yazı karakterlerine kullanıldıkları matbaanın adı verilmiştir. Yazı karakterinin hurufat ölçüleri için fiziksel gövdelerinin ölçülmesi gerektiğinden, punto birimleri konusunda kesin bilgiler sunulmayıp, tarihsel kaynaklarda geçtiği gibi kullanılmıştır. Çizelge 2.1'de *18 Punto Mühendisyan*, tez kapsamında örnek uygulama için seçilen yazı karakteri olması sebebiyle kırmızı ile işaretlenmiştir. Bazı hakkâkların bazı yazı karakterlerinin harekeli veya sadeleştirilmiş versiyonlarını da

¹¹² Bkz. (15), RADO, 19

¹¹³ Şinasi ACAR, *Osmanlı'dan Bugüne Gözümüzden Kaçanlar*, 114

ayrıca ürettikleri tespit edilmiştir. Bu değiştirilmiş versiyonlar ayrı bir yazı karakteri şeklinde sunulmayıp ana yazı karakterinin içinde açıklanmıştır.

Çizelge 2. 1 İstanbul’da imal edilip kullanılmış 16 Nesih yazı karakteri, hakkâkları ve üreticileri. Kırmızı renkle işaretlenmiş yazı karakteri tez kapsamında örnek uygulama olarak seçilmiştir.

1729	Müteferrika	c. 18 Punto
1787	Fransa Elçilik Matbaası	c. 24 Punto
1797	Arabyan	16 Punto
1866-1888	Mühendisyan	24 Punto (1866) 18 Punto (1882) 6 Punto (1888)
c. 1879	İstavraki	12 Punto
c. 1880	Hafız Efendi	8 Punto
c. 1882-1912	Kevorkyan	12 Punto (c. 1882) 24 Punto Siyah (c. 1899) 16 Punto Siyah (c. 1899) 36 Punto (c. 1910)
c. 1910	Mehmed Ali	8 Punto 12 Punto 16 Punto 24 Punto

2.2 İbrahim Müteferrika Matbaası ve Nesih Yazı Karakteri

2.2.1 İbrahim Müteferrika Matbaası

İbrahim Müteferrika'nın Transilvanya'nın (Erdel) Kolozsvár şehrinde 1670-71 yılları arasında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Hristiyanlığın unitarian mezhebine mensup olduğu bilinmektedir.¹¹⁴ 1710 yılında kaleme aldığı *Risale-i İslamiye*'ye göre 1690-91 yılları arasında Osmanlı hizmetine girmiştir.¹¹⁵ Müteferrika'nın 1719 yılından itibaren matbaayı kurma girişiminde olduğu ve 1724 yılında Sait Efendi ile birlikte çalıştığı görülmektedir.¹¹⁶ Bu girişim sonucunda, 1727 yılında III. Ahmed'in fermanıyla birlikte ilk Osmanlı matbaası resmi olarak kurulmuştur. İlk kitap 1729 yılında *Vankulu Lugatı* olarak bilinen Arapça Türkçe sözlük şeklinde basılmıştır. Bu kitabın ilk cildine *Vesiletü't Tıbâ'a* adında matbaacılığın önemi ve gerekliliğini vurgulayan bir layiha eklenmiştir.¹¹⁷ *Vesiletü't Tıbâ'a*'da matbaanın kurulmasındaki motivasyonlardan birkaçı “Avrupa’da basılan Arap harfli yazı karakterlerinin Mağrip (Kuzey Batı Afrika İslam Bölgesi) oluşu ve güzel olmaması” şeklinde belirtilmiştir.¹¹⁸ Buradan yola çıkarak Müteferrika'nın kendi matbaasında kullanacağı yazı karakterinin bu durumu iyileştireceği ve dolayısıyla daha “güzel” niteliklerde olacağını vaat ettiği çıkarımı yapılabilir.

Müteferrika Matbaası'nda kullanılmış Nesih hurufatının fiziksel nevelerinin günümüze kadar muhafaza edilememesinden dolayı yazı karakterinin punto boyu konusunda net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Selim Nüzhet Gerçek “16 puntodan

¹¹⁴ Fikret SARICAOĞLU, Coşkun YILMAZ *Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, 32

¹¹⁵ Niyazi BERKES, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Bellekten*, Cilt 26, No. 104, 1998, 735

¹¹⁶ Osman ERSOY, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, 31

¹¹⁷ Bkz. (114), SARICAOĞLU, YILMAZ, 83

¹¹⁸ Bkz. (116), ERSOY, 33

biraz daha kalınca ve 18 punto derecesinde” görüldüğü görüşündedir.¹¹⁹ Yazı karakterinin hakkâkı konusunda da günümüzde tam anlamıyla netlik kazanmış bir belge bulunmamaktadır. Orlin Sabev’in yakın dönemde Müteferrika’nın tereke defterleri üzerine yaptığı detaylı araştırmasında Yona adlı hüner sahibi bir Yahudi matbaacının elindeki donatılmış alet edevatla yardım ettiği ve bunun karşılığında da ücret aldığı öğrenilmiştir.¹²⁰ Ancak Yona’nın bahsi geçen yardımı Müteferrika hurufatının hakkâkı olup olmadığı bilinmemektedir.

Müteferrika’nın 1747 yılındaki ölümünün ardından matbaa fermanı halefi Kadı İbrahim Efendi ve Kadı Ahmet Efendi’ye verilmesine rağmen matbaa 1756’ya kadar faaliyet gösterememiştir.¹²¹ Ardından 1757 yılında *Vankulu Lugatı* tekrar basılmış, sonrasında matbaa yeniden metruk bırakılmıştır. 1783 yılında Mehmed Râşid Efendi ve Ahmed Vâsıf Efendi bireysel girişimleriyle matbaanın alet edevatını satın alıp, matbaa imtiyaz beratını almışlardır.¹²² Sonradan Raşid Efendi Matbaası olarak anılacak bu matbaada I. Abdülhamid’in de isteğiyle tarih, coğrafya ve dilbilgisi kitapları basılmıştır. Bu kitapların baskısını gerçekleştirmek için Müteferrika Matbaası’nın hurufat kalıpları kullanılarak yeniden hurufat dökülmüştür.¹²³ Müteferrika’nın Nesih yazı karakteri son olarak Raşid Efendi Matbaası’nda basılan kitaplarda kullanılmıştır.¹²⁴

¹¹⁹ Selim N. GERÇEK, *Türk Matbaacılığı*, 60

¹²⁰ Orlin SABEV, *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serüveni*, 175

¹²¹ Bkz. (119), GERÇEK, 92

¹²² Kemal BEYDİLLİ, “Raşid Efendi Matbaası”, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rasid-efendi-matbaasi>, Erişim Tarihi 13 Aralık 2019

¹²³ Bkz. (119), GERÇEK, 97

¹²⁴ Bkz. (121), BEYDİLLİ

2.2.2 Müteferrika Matbaası'nın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi

Bu bölümde Müteferrika'nın bastığı on üçüncü kitap olan *Târîh-i Na'îmâ*¹²⁵ incelenerek yazı karakteri incelenmiştir. Müteferrika'nın yazı karakterinin Osmanlı el yazması Nesihte görülen birtakım görsel özellikleri yansıtacak şekilde oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bazen Hurufatın tahribatı sonucu kullanılan mürekkebin kusması nedeniyle yazı karakteri baskıda genel itibariyle net olmayan görüntüler oluşturmaktadır. Avrupa'daki seleflerine nazaran Müteferrika'nın yazı karakteri tutarlı bir şekilde Osmanlı Nesih hattını yansıtmaktadır. Hem hat üslubu hem de nevi yapısı itibariyle ve Avrupa'daki Nesih yazı karakterlerinden farklı olması ve Osmanlı Nesih yapısını yansıtmaması sebebiyle yazı karakterinin İstanbul'da bir hat numunesi üzerinden üretildiği tarafımızdan düşünülmektedir.

Şekil 2.1 *Târîh-i Na'îmâ* kitabının birinci cildinin ilk sayfası. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

¹²⁵Vakanüvis Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'îmâ* (Birinci cilt), 1734, İstanbul Müteferrika Matbaası.

Müteferrika Matbaası'nın Nesih yazı karakterinin kimin tarafından nerede hakk edilip üretildiği yönünde çeşitli görüşler mevcuttur. Birtakım Avrupalı matbaacılar bunun Viyana'dan ya da Fransa'dan geldiğini iddia etmektedir.¹²⁶ 19. yüzyıl Osmanlı'nın önde gelen yazar, gazeteci ve matbaacısı Ebüzziya Tevfik konuya şu ifadeyle not düşmektedir.¹²⁷

“Sultan Ahmed-i Sâlis (III. Ahmed) zamanında ihtidâ eden (iman eden) Macarlı İbrahim Efendi lisân-ı Osmanîyi tahsilden sonra, bu emr-i hayra (hayırlı işe) teşebbüs ederek Hurûf-ı Osmâniye'nin ittisal ve infisal eden (birleşen ve ayrılan) uzuvlarını bir kalem ve bir siyak u surette (usul ve biçimde) bir hattata tahrîr ettirdikten sonra kuyumcu kalem-kârlarından (nakkaşlarından) san'atında maharetle meşhur Zenbak isminde bir Ermeni'ye çeliklerini hakk ve kalıplarını imal ettirdi. Ve Viyana'dan celp eylediği (getirttiği) tezgâh vesâir edevât-i tab'iyeyi tanzîm ederek (düzenleyerek) matbaayı tesîs ve küşâd eyledi (açtı) ki târih Hicretin 1135 senesinde dir.”

Ancak Selim Nüzhet Gerçek, Müteferrika'nın Vankulu ruhsatını almak için verdiği dilekçesinin yazısı ile matbaanın yazı karakterini karşılaştırarak bunun aynı hattat tarafından yazılarak İstanbul'da üretildiği görüşünü savunmaktadır.¹²⁸ Ayrıca 1780'lerde İstanbul'a gelip Türklerin yazılı edebiyatı üzerine birtakım gözlemler yapmış olan Giambattista Toderini de çelişen bilgiler sonucunda hurufatın şekli ve üzerinde uygulanan güzel harf kuralları yüzünden İstanbul'da üretildiğini düşünmektedir.¹²⁹

Müteferrika tarafından 1710 yılında kaleme alınan *Risale-i İslâmiye* eserinin Süleymaniye El Yazmaları Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshasındaki Nesih hattının

¹²⁶ Bkz. (119), GERÇEK, 92

¹²⁷ Ebüzziya TEVFIK, “İhtira'at-ı Bedi'a, Tıba'at”, **Muharrir**, Cilt 1, No. 3, 1876, 70-74

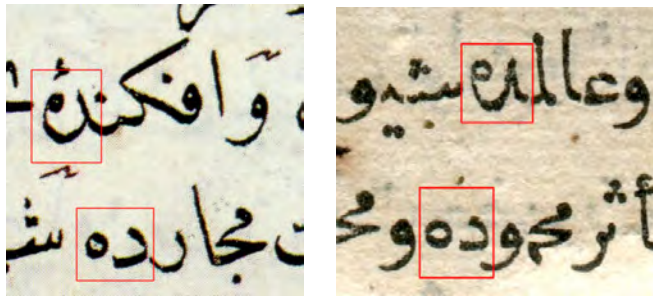
¹²⁸ Bkz. (119), GERÇEK, 60

¹²⁹ Giambattista TODERINI, **Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)**, Çev. Ali Berktaş, 248

Müteferrika'nın yazı karakteri ile bir hayli benzer görsel özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Müteferrika tarafından kaleme alınmış bu nüshayı istinsah eden müstensih eserin sonuna ketebe bilgisini (hattatın imzası) eklememiştir. Ketebesiz bu el yazması eserin hat üslubunun Müteferrika'nın yazı karakterinde birtakım yansımaları olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.

• • د (DH) Ligatürü

Müstensihlerin istinsah ettikleri sanatsal kaygı taşımayan el yazmalarında *dal he* (• د) harflerinin kaynaşabildiği görülmektedir. Bu el yazması etkinin aynı şekilde yazı karakterine yansımaları Müteferrika'nın Osmanlı İmparatorluğundaki istinsah uygulamalarına ne derece hâkim olduğuna işaret etmektedir. Bu benzerlik Müteferrika'nın temel olarak hangi hat üslubunu model aldığına işaret eder niteliktedir. Buradan yola çıkarak Müteferrika'nın ayrı birer nevi şeklinde bu iki ligatürü hurufat kahasına alternatif kullanım şeklinde eklediği anlaşılmaktadır. (Şekil 2.3). *Târîh-i Na'îmâ* kitabının özelinde Müteferrika'nın *dal he* (• د) ligatür nevisinin tutarlı olarak Türkçedeki bulunma eki olan *Da* (• د) için kullanıldığı görülmektedir. Özel isimlerde ise bu ligatürün tercih edilmemesi bunun bir sistem dahilinde oluşturulduğuna işaret etmektedir.

Şekil 2.2 Solda: Müteferrika'nın *Risale-i İslamiye* eserinin el yazması nüshasından detay görünüm. (SYEK, Esad Efendi no: 1187) Sağda: Müteferrika'nın Nesih yazı karakteri ile benzerlikleri.

• ر ه (RH) Ligatürü

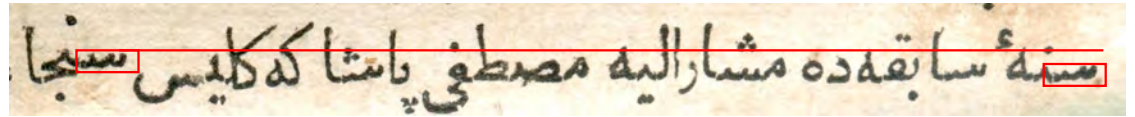
Müteferrika'nın yazı karakterinde ayrıca *re he* (ر ه) ligatürünün sadece yalnız başına olan şekli tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, kendisinden önce başka bir harf ile bağlanmadığı durumlarda *re he* (ر ه) ligatürünün devreye sokulduğu görülmektedir. Ligatürsüz standart *re he* (ر ه) ilişkisinde ise *re*'nin kendisinden önce başka bir harfle bağlı olduğu durumlarda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 2.3 Solda: *üzere/üzre* kelimesindeki *re he* (ر ه) ligatürü. Sağda: *sonra* kelimesindeki ligatürsüz kullanımı.

• Yüksek Harf Yapısı

Müteferrika'nın yazı karakterinde Nesih yazısında görülen yüksek harf yapısını barındırdığı görülmektedir. Aşağıdaki örnekte başta bulunan *sin* (س) harfinin hem yüksek hem de düşük irtifalarda kullanılan iki nevisi sunulmuştur.

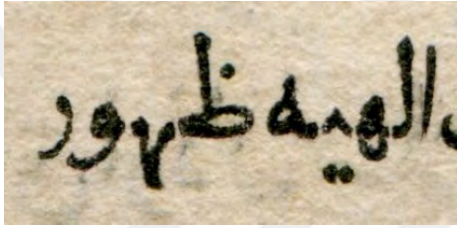
Şekil 2.4 Müteferrika'nın yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi.

Sin (س) dışında G ve M üstharfbirimlerine üstten bağlanmayı gerektiren harflerde de yüksek harf sisteminin kullanıldığı tespit edilmiştir.

•• (H) ve ك (K) Üstharfbiriminin Alternatif Şekilleri

Tercümân-ı Hutûl-ı Osmânî kitabında da belirtildiği üzere Nesih hattında ortada bulunan *he* (ه) iki farklı şekil alabilmektedir.¹³⁰ Müteferrika'nın yazı karakterinde de aynı alternatif kullanım şeklinin mevcut olduğu görülmüştür. Buradan el yazmalarında görülen çeşitliliğin yansıtılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

ALHBH THWR

ALHBH THWR

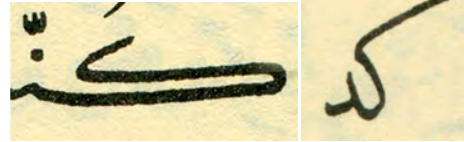

Şekil 2.5 Solda: Müteferrika'nın yazı karakterinin alternatif H (ه) şekillerinin kullanımı. Sağda: Renkli Elifba yöntemi ile sayısal ortamda türetilmiş örneği.

Müteferrika

Nesih El Yazması

Şekil 2.6 Solda: Müteferrika'nın yazı karakterinde görülen baştaki alternatif K (ك) şekillerinin kullanımı. Sağda: Kayışzade Hafız Osman'da görülen karşılığı.

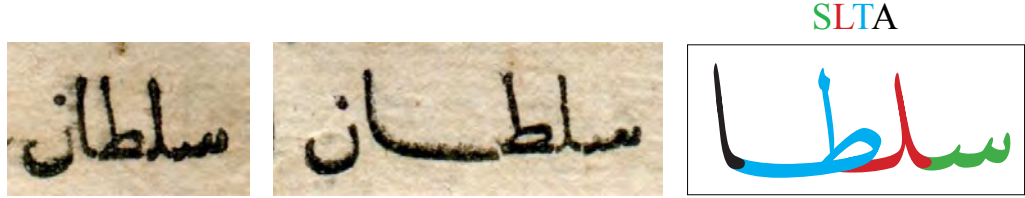
• Keşideli Harf Şekilleri

El yazmalarında elverişli birtakım harflerin özünden itibaren yatay düzlemde uzayabilmesine *keşide* denmektedir.¹³¹ Müteferrika'nın yazı karakterinde *elif* (ل) ve *lam* (ل) harflerinde alternatif keşide neveleri tespit edilmiştir. Bu keşidelerin el

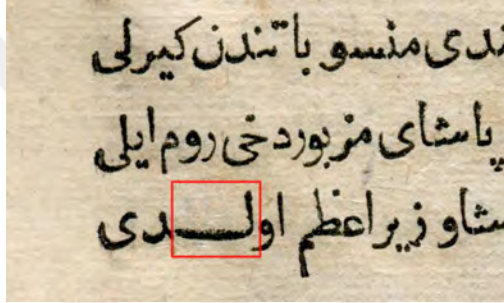
¹³⁰ Bkz. (71), İZZET, TAHSİN, 11

¹³¹ Hasan ÖZÖNDER, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, 108

yazmalarında olduğu gibi tipografi uygulamalarında yazı bloğunun düzenli hizalanabilmesi için kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

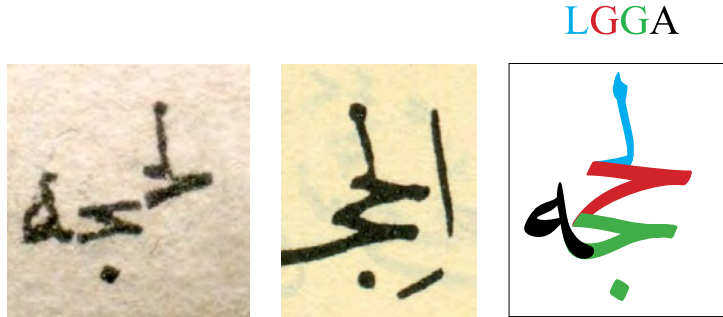
Şekil 2.7 *Sultan* sözcüğünün aynı harf grubu içinde elif (ل) harfine bağlanan keşideli ve keşidesiz kullanım şekilleri.

Şekil 2.8 *Oldu* sözcüğündeki lam (ل) keşidesinin satır sonunu hizalamak için olan kullanımı.

• ل ح (LG) Şekilleri

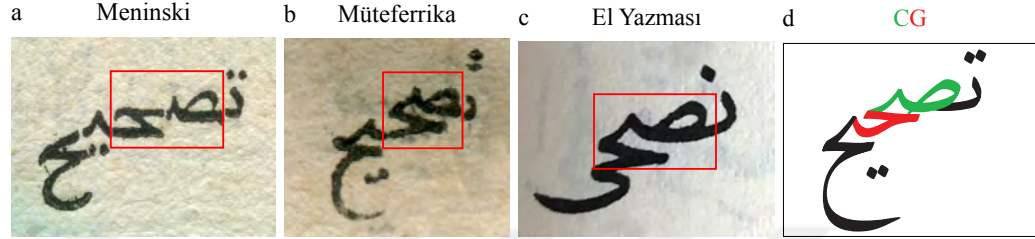
Müteferrika'nın yüksek harf sistemini desteklemek için kullandığı özel LG (ل ح) nevisi el yazmalarında görülen bağlanmayı yansıtmaktadır. Ayrıca Müteferrika'nın örneğinde görülen *lam*'ın (ل) zülfesinin el yazmasındaki şekline olan benzerliği dikkat çekmektedir.

Şekil 2.9 Solda: Müteferrika yazı karakterinde görülen özel LG üstharfbirimi. Sağda: aynı üstharfbirimiyle Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması nüshasındaki karşılığı.

• ص ح (CG) Üstharfbiriminin Şekilleri

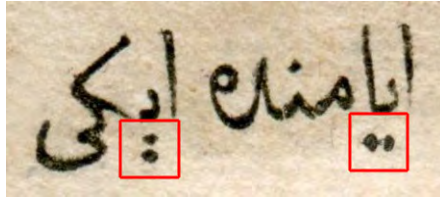
Müteferrika'nın yüksek harf sistemini desteklemek için kullandığı özel CG (ح ص) nevisi el yazmalarındaki bağlanma şeklini oldukça yansıtmaktadır.

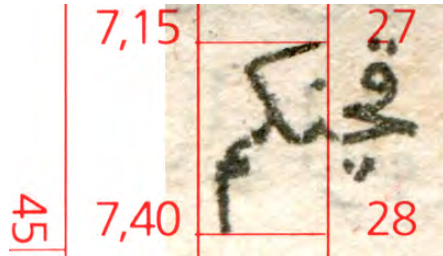
Şekil 2.10 a: Meninski'nin 1756'da Viyana'da basılan Türkçe Dilbilgisi kitabında görülen CG (ص ح) sistemindeki ayırık modüler yapı. b: Müteferrika'nın yekpare oluşturduğu CG nevi sistemi. c: Kayışzade'nin CG üstharfbirimlerinin el yazmasındaki karşılığı. d: Renkli Elifba ile CG ayrıştırması.

• ب (B) Üstharfbiriminin Alternatif Nokta Şekilleri

El yazmalarında görülen dikey ve yatay nokta kullanımını Müteferrika'nın yazı karakterinde seçkisiz bir şekilde kullandığı tespit edilmiştir. Bunun yanında yatay nokta kullanımının dikey kullanımdan daha fazla kullanıldığı görülmüştür.

Şekil 2.11 Ye (ي) harfinin dikey ve yatay şekillerde kullanıldığı nokta örnekleri

Şekil 2.12 Müteferrika'nın kef (ك) ve sondaki mim (م) yüksekliği 7,40 mm (20.9 punto) olarak ölçülmüştür.

2.3 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası'nın Nesih Yazı Karakteri

2.3.1 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası

İbrahim Müteferrika'nın halefi Kadı İbrahim'in 1777 yılında ölümünün ardından Müteferrika Matbaası'nın alet ve edevatı tekrar metruk halde kalmıştır.¹³² 1783 yılında İstanbul'da bulunan Fransız Elçiliği, Müteferrika'dan kalan matbaa araç gereçlerini satın alma girişiminde bulunmuştur.¹³³ Buna istinaden, I. Abdülhamid matbaanın Raşid Efendi ve Vasıf Efendi'ye tahsis edilmesini uygun görmüştür.¹³⁴ Bu durum elçiliğin matbaacılık girişimini durdurmamış ve 1785 yılında Fransa'dan getirtilen alet ve edevatla matbaa İstanbul'da kurulmuştur.¹³⁵ Fransa ile birlikte askerî eğitim ilişkilerinin geliştiği bu dönemde elçilik matbaası I. Abdülhamid'e "teşekkür" mahiyetinde üç adet Arap harfli Türkçe kitap yayınlamıştır.¹³⁶ Bunlardan ikisi askerî eğitim içerikli olup, üçüncüsü ise İstanbul'da yaşayan Fransız subay ve misyonerlerin Türkçe öğrenimi için basılmış Türkçe dilbilgisi kitabıdır.¹³⁷ Askerî öğrenciler için basılan ilk iki kitap; 1786 tarihli *Usûlü'l-ma'ârif fi tertîbi'l-ordu* ve 1787 tarihli *Usûlü'l-ma'ârif fi vechi tasfî-i sefâ'in-i donanma*'dır. Türkçe dilbilgisi kitabı ise 1790 yılında *Éléments de la Langue Turque* (Türk Dilinin Unsurları) adıyla basılmıştır. Çeşitli Fransızca yayınların yapıldığı matbaada aynı zamanda 1796 yılında Türkiye'de çıkan ilk gazete mahiyetinde olan Fransızca *Bulletin de Nouvelles* (Haber Bülteni) ve *Gazette Française de Constantinople* (Fransız Konstantinopolis Gazetesi) de yayınlanmıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesinin ardından İstanbul

¹³² Kemal BEYDİLLİ, *İki İbrahim, Müteferrika ve Halefi*, 51

¹³³ Bkz. (119), GERÇEK, 102

¹³⁴ Alpay KABACALI, *Türk Kitap Tarihi*, 65

¹³⁵ A.g.k., 66

¹³⁶ Bkz. (119), GERÇEK, 99

¹³⁷ A.g.k., 100

Fransa Elçiliği personeli tutuklanmış ve 1798’de matbaanın faaliyeti tamamen durdurulmuştur.¹³⁸

2.3.2 İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası’nın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi

Bu bölümde elçilik matbaasında basılmış *Usûlü’l-ma’ârif fi tertîbi’l-ordu*¹³⁹ ve *Éléments de la langue Turque*¹⁴⁰ kitapları incelenerek, yazı karakterinde tespit edilen görsel özellikler sunulmuştur. Elçiliğin yazı karakterinin harf bünyeleri incelendiğinde İstanbul’daki selefi olan Müteferrika’nın yazı karakterinden hat üslubu bakımından oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır. Yazı karakterinin *kef* (ك) *mim* (م) ölçüsüyle Müteferrika’nınkinden daha iri bir yazı karakteri olduğu belli olmaktadır. Osmanlı hat geleneğinin tutarlı stil kullanımından ziyade Avrupa’da üretilmiş yazı karakterlerine benzeyen özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu özelliklerin en başında birden fazla hat çeşidinin özelliklerinin harmanlaması yer almaktadır. Buna göre elçiliğin yazı karakterinin harf bünyelerinde Nesta’lîk, Sülüs, Reyhânî, Rikâ’ ve Nesih yazılarının karışımından oluşan özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Bu tutarsız hat kullanımının İstanbul menşeli el yazmalarında karşılığının olmaması, Sait Maden’in “İstanbul’da yazılıp dökülmüş *kırık Nesih türü*” söylemini oldukça ihtimal dışı kılmaktadır. Ayrıca Brèves’in tutarlı Nesih stilindeki yazı karakterinin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda (Bkz. Şekil 1.46) Gérald Duverdier’in “Brèves’in yazı karakterini *andırıyor*” söyleminin de oldukça zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla matbaanın Fransa’dan getirilen alet ve edevatın bir parçası olarak hurufat malzemesinin de yine Fransa’dan getirilmiş olma

¹³⁸ Bkz. (134), KABACALI, 69

¹³⁹ Lafitte-Clavé, JEAN, *Usûlü’l-ma’ârif fi tertîbi’l-ordu*, 1786, İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası. (Online Bayerische Staatsbibliothek, Münih, Almanya Koleksiyonu.

¹⁴⁰ Viguiier, Pierre FRANÇOIS, *Éléments de la langue Turque*, 1790, İstanbul Fransa Elçiliği Matbaası. (Online Bayerische Staatsbibliothek, Münih, Almanya Koleksiyonu.

ihtimalini arttırdığı görülmektedir. Ayrıca, hurufatın babaları Fransa'dan getirtilerek İstanbul'da hakk edilip dökülmüş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır. Ancak yazı karakterinin selefi Müteferrika'dan ve Osmanlı Nesih el yazısından olan ciddi farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda yazı karakterinin İstanbul menşeli bir hat numunesi üstünden oluşturulmadığı anlaşılmaktadır.

Fransa Elçiliği Matbaası'nın yazı karakteri hakkında kesin bilgiler içeren belgeler mevcut değildir. Bu konu hakkında Sait Maden'in "İstanbul'da yazılıp dökülmüş kırık Nesih türü" ibaresi¹⁴¹ ve Gérald Duverdier'in "Elçiliğin yazı karakteri Savary de Brèves'in 17. yüzyıl başında İstanbul'da üretildiği düşünülen yazı karakterini *andırıyor*" ibaresinin¹⁴² dışında tarihsel bir belge veya bilgiye ulaşamamıştır. Maden'in bu sonuca nereden ulaştığı bilinmemekle birlikte görsel numune üzerinden bir varsayım niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Bu yazı karakterinin meçhul olan üretim yeri ve hat üslubu hakkındaki bilgiler bu çalışmada yapılan görsel değerlendirmelerle ortaya konulmuştur.

¹⁴¹ Sait MADEN, "Türk Grafik Sanatı 4", *Çevre*, No. 4, 1979, 90

¹⁴² Gérald DUVERDIER, "Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika: Deux Drogmans Culturels à l'origine de l'imprimerie Turque", *Bulletin du Bibliophile*, No. 3, 1987, 353

Şekil 2.13 *Usûlü'l-ma'ârif fi tertibi'l-ordu* kitabının mukaddime (önsöz) sayfası.

• د ه (DH) ve ر ه (RH) Ligatürleri

Elçiliğin yazı karakterinde de Müteferrika'da görülen *dal he* (د ه) ve *re he* (ر ه) ligatürlerinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Buna göre elçiliğin bu iki ligatür sisteminde hem yalnız başına hem de kendilerinden önce bağlanan harfler olarak iki türlü şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 2.14 1a: *önünde* sözcüğünün kendisinden önce bitişen *dal he* (د ه) ligatürü. 1b: *bâlâda* sözcüğünün yalnız başına bulunan *dal he* (د ه) ligatürü. 1c: *bâlâda* sözcüğünün ligatürsüz kullanımı.

Şekil 2.15 2a: *askere* sözcüğündeki kendisinden önce bitişen *re he* (ر ه) ligatürü. 2b: *üzere/üzre* sözcüğündeki *re he* (ر ه) ligatürü. 2c: *üzere/üzre* sözcüğündeki ligatürsüz *re he* (ر ه) kullanım şekli.

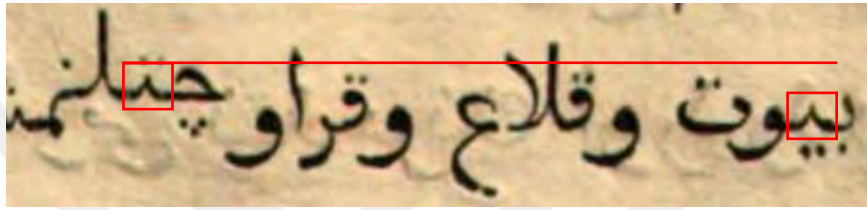
Müteferrika'da sadece Şekil 2.14'te 1a numaralı ligatür bulunurken, elçiliğin yazı karakterinde bu çeşitliliğin 1a ve 1b'de görülen iki türlü kullanımla arttırıldığı anlaşılmaktadır. Yalnız başına bulunan *dal he* (د ه) ve *re he* (ر ه) ligatürleri benzer gibi görünse de ince farklılıklar barındırmaktadır. Böylelikle birbirlerinden eser miktarlarda ayırt edici unsurlar taşıyan iki farklı nevi şeklinde oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Şekil 2.16 Solda: *re he* (ر ه) ligatür nevisi. Sağda: *dal he* (د ه) ligatür nevisi

• Yüksek Harf Yapısı

Elçilik matbaasının yazı karakterinin yüksek harf yapısında oluşturulduğu görülmektedir. Aşağıdaki örnekte ortada bulunan B üstharfbirimlerinden *te* ve *ye* 'nin (ت ی) yüksek ve düşük irtifalarda olan kullanımı görülmektedir (Şekil 2.17). Ayrıca G ve M üstharfbirimlerine üstten bitişen harflerin de yüksek irtifada nevelerinin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2.17 Solda: *re he* (ه ر) ligatür nevisi. Sağda: *dal he* (ه د) ligatür nevisi

• Nun (ن) harfinin Nesih yazısının kaidesi dışında olan şekli

Elçiliğin yazı karakterinin Nesta'lık, Reyhânî, Sülüs ve Nesih hat çeşitlerinin unsurlarını barındırdığı görülmektedir. Nesta'lık hat stiline *nun* (ن) harfinde görülen çizgi modülasyonu, noktanın çanağın içine konuşu ve yan açılarının daha yatay oluşunun elçiliğin yazı karakterinde de mevcut olduğu görülmektedir. Buna göre selefi Müteferrika'nın *nun* (ن) nevisi incelendiğinde harfin çizgi modülasyonu ve biçiminin net bir şekilde elçiliğin yazı karakterinden ayrıldığı görülmektedir.

Nesta'lık El Yazması

Elçilik Matbaası

Müteferrika

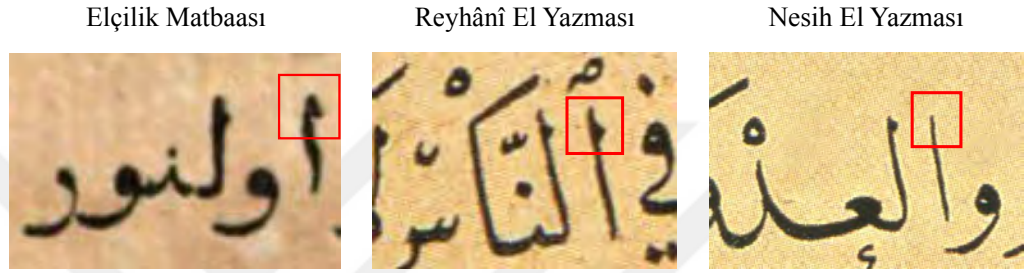
Nesih El Yazması

Şekil 2.18 Elçiliğin yazı karakterinin *nun* (ن) harfinde görülen Nesta'lık eğimi. Müteferrika da ise bu net bir biçimde Nesih stili şeklinde oluşturulmuştur. Nesta'lık El yazması: M. Esad Yesari. Kayışzade Hafız Osman'ın Nesih hattıyla el yazması Kur'an-ı Kerim nüshası.

• **Elif (ا) harfinin Nesih yazısının kaidesi dışında olan şekli**

Tez çalışmasının Aklâm-ı Sitte hat çeşitlerinin sunulduğu 1.9'uncu bölümünde Reyhânî hattında Nesih'ten farklı olarak görülen *elif* (ا) harfindeki zülfeye işaret edilmiştir (Şekil 2.19). Elçiliğin yazı karakterinde de *elif* (ا) harfinin Reyhânî hattındaki gibi zülfeli olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2.19 Elçiliğin *elif* (ا) harfinde bulunan zülfe Reyhânî hattında görülen bir özellik olup Nesih yazısında bulunmamaktadır.

• **VAV (و) harfinin Nesih yazısının kaidesi dışında olan şekli**

Elçiliğin yazı karakterinde bir diğer karışık hat kullanımı *vav* (و) harfinde görülmektedir. *Vav* (و) gözünün dolu olarak yazıldığı Rikâ' hattında görüldüğü üzere gözü dolu bir şekilde bulunmaktadır.

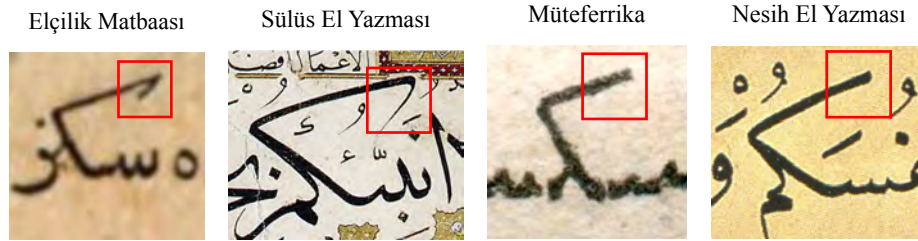
Şekil 2.20 Elçiliğin *vav* (و) harfi Rikâ' hattında görüldüğü gibi içi doludur. Rikâ' yazısı: Şeyh Hamdullah. Nesih yazısı: Kayışzade Hafız Osman.

• **Kef (ك) harfinin Nesih yazısının kaidesi dışında olan şekli**

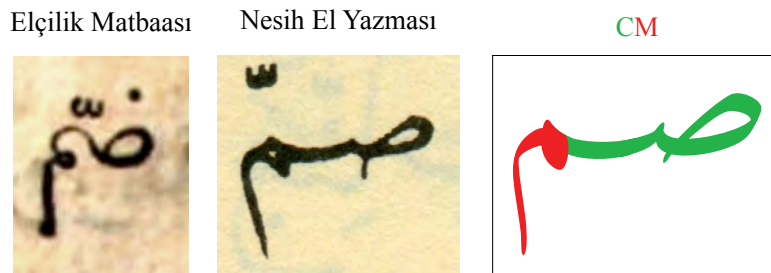
Sondaki *kef* (ك) şeklinin ise Nesta'lik ve Nesih stillerinde Avrupa'da sıkça görülen karışık şekilde kullanıldığı görülmektedir. Müteferrika'da ise bu durum tutarlı olacak şekilde sadece Nesih stilinde kullanılmıştır. Ayrıca *kef* (ك) harfinin ortada bulunan şekli ise Sülüs hattında görülen çizgi kolunun züfeli olduğu görülmektedir. Bu özellikler Osmanlı Nesih ekolünde bulunmamaktadır.

Şekil 2.21 Elçiliğin *kef* (ك) harfinin Nesta'lik yazısında görülen meyilli şekli. Bu durum Müteferrika'da sadece Nesih şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Nesta'lik yazı: Şah Mahmud. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman.

Şekil 2.22 Elçiliğin ortada bulunan *kef* (ك) harfinin Sülüs hattında görülen züfeli şekli. Bu durumun Müteferrika'da Nesihte görülen züfesziz şekilde olduğu görülmektedir. Sülüs yazı: Şeyh Hamdullah. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman.

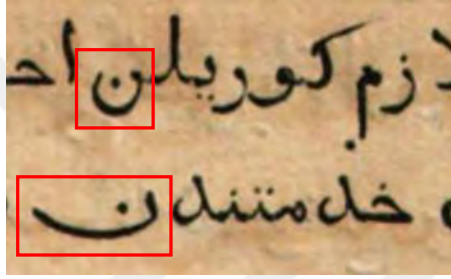

Şekil 2.23 CM üstharfbirimlerinde elçiliğin yazı karakterinin Osmanlı Nesih yazısından ziyade Mağrip hat şeklini andıran biçimleri. Nesih yazı: Kayışzade Hafız Osman.

• Nun (ن) harfinin Alternatif Uzatılmış Şekli

Elçiliğin yazı karakterinde Nesih yazısında görülen *nun* (ن) harfinin alternatif uzun şeklinin mevcut olduğu görülmüştür. Bu alternatif şeklin B üstharfbirimleri içerisinde sadece *nun* (ن) için kullanıldığı tespit edilmiştir. *Nun* (ن) noktasının Nesta'lik'te olan orta çanak içerisindeki kullanımıyla Osmanlı Nesih stilinden ayrılmaktadır.

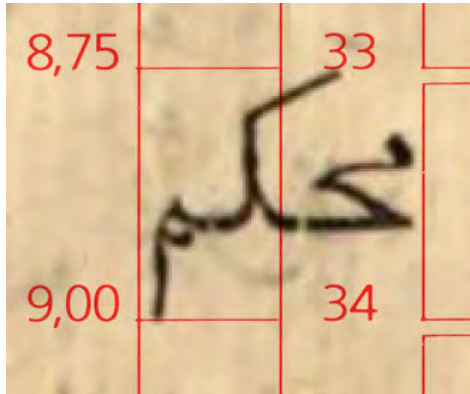
Elçilik Matbaası

Nesih El Yazması

Şekil 2.24 Üstte: görülen sözcüğünde bulunan standart *nun* (ن) şekli. Altta: *hidmetinden* sözcüğünde kullanılan alternatif *nun* (ن) şekli. Sağda: Şeyh Hamdullah'ın Nesih hattından görülen uzamış *nun* (ن) şekli.

Şekil 2.25 Elçiliğin yazı karakterinde *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği 9 mm (25.5 punto) olarak ölçülmüştür.

2.4 Devlet Matbaalarının Nesih Yazı Karakteri

2.4.1 Devlet Matbaaları (Mühendishâne Matbaası, Üsküdar Matbaası ve Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire)

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda Rus ve Avusturya cephelerinde aldığı ağır mağlubiyeteler Avrupa tarzında düzenli orduya geçmeye ve teknik askeri eğitim sistemi kurmaya itmiştir.¹⁴³ Bunun sonucunda 1795 yılında III. Selim döneminde *Mühendishâne-i Berrî* açılmıştır. Teknik askeri eğitim mahiyetinde olan bu okulun bünyesinde basılacak kitaplar için bir de matbaa kurulması öngörülmüştür. Raşid Efendi'nin Müteferrika matbaasından aldığı aletler, sonradan 1797'de Hasköy'de kurulan Mühendishâne matbaasının eğitmeni Abdurrahman Efendi'ye satılmıştır.¹⁴⁴ İlk devlet matbaası niteliğindeki Mühendishâne matbaası, 1802 yılında Hasköy'den Üsküdar'a, ardından 1831 yılında Beyazıt'a taşınmıştır. Geçirdiği üç dönemde sırasıyla *Mühendishâne*, *Üsküdar* ve *Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire* olarak çeşitli isimlerle anılmıştır.¹⁴⁵ Üç farklı konumda faaliyet göstermiş devlet matbaalarının bastıkları malzemelerde kullanılan Nesih yazı karakterinin aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple bu üç matbaa, *Devlet Matbaaları* adıyla tek bir çatı altında toplu olarak incelenmiştir.

Devlet matbaalarının ilk kitabı 1797 yılında basılan *Mehâh-ı miyâh*'dir. (Su Risâlesi). Bu kitapta kullanılan Nesih yazı karakterinin Raşid Efendi matbaasında 1794'te basılan son kitaplarda (*Usûl-i Harbiyye* ve *Fenn-i Lagım*) kullanılan Müteferrika yazı karakterinden farklı olduğu görülmektedir. Bu yeni yazı

¹⁴³ Kemal BEYDİLLİ, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, 23

¹⁴⁴ A.g.k., 321

¹⁴⁵ Bkz. (134), KABACALI, 76

karacterinin hakkâkının 1792 yılından itibaren hurufat imalatında çalışan Bogos Arabyan olduğu gör÷lmektedir.¹⁴⁶

Bogos Arabyan 1742’de Eğin’de (Erzincan, Kemaliye) doğmuş, sonra III. Selim döneminde (1789–1807) İstanbul’a gelip matbaacı babası Asdvadzadur ile birlikte çalışmıştır.¹⁴⁷ Yeni açılan devlet matbaalarında kullanılmak üzere yeni bir hurufat döküm işini gerçekleştiren Bogos Arabyan (Arapoğlu Bogos), iki oğlu Asvador ve Kalust ile birlikte çalışmıştır.¹⁴⁸ Hakk edip döktüğü yeni Nesih yazı karakterinin dışında ilk Ta’lik yazı karakterinin de imalatını gerçekleştirmiştir. Bu Ta’lik yazı karakteri sadece 1824 tarihli *Mir’ât-ı alem* adlı kitapta kullanılmıştır.¹⁴⁹ Bogos Arabyan 1816 yılında devlet matbaasının müdürü tayin edilmiş ve ardından II. Mahmud tarafından matbuat nişanı verilmiştir.¹⁵⁰ Bogos Arabyan’ın 1835’teki ölümünün ardından Arabyan ailesi Ermeni ve Arap harfli matbaacılık faaliyetlerine devam etmişlerdir.¹⁵¹

2.4.2 Bogos Arabyan’ın Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi

Bu bölümde devlet matbaalarının üç farklı konum ve dönemde basılmış üç kitabı incelenmiştir. Bu kitaplar kronolojik olarak, *Mehâh-ı miyâh*¹⁵², *Mir’âtü’l-ebdân fi teşrih-i azâi’l-insân*¹⁵³ ve *Tercüme-i İthafü’l-üdeba*’dır.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Bkz. (143), BEYDİLLİ, 321

¹⁴⁷ Teotig LAPÇİNCİYAN, *Baskı ve Harf, Ermeni Matbaacılık Tarihi*, Çev. S. Malhasyan, A. İncidüzen, 87

¹⁴⁸ Bkz. (143), BEYDİLLİ, 321

¹⁴⁹ Kemal BEYDİLLİ, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, 23

¹⁵⁰ Kevork PAMUKCİYAN, *Biyografileriyle Ermeniler*, 33

¹⁵¹ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 90

¹⁵² Âşirefendizâde Derviş Mehmed Hafid, *Mehâ-ı Miyâh*, 1797, Mühendishâne Matbaası. (Online Bayerische Staatsbibliothek, Münih, Almanya Koleksiyonu)

¹⁵³ Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi, *Mir’âtü’l-ebdân fi teşrih-i azâi’l-insân*, 1820, Üsküdar Matbaası. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu)

¹⁵⁴ Hoca Hamdan b. Osman, *Tercüme-i İthafü’l-üdeba*, 1838, Dârü’t-Tıbaatü’l-Âmire. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

Müteferrika'nın yazı karakterinden daha ufak olarak ölçülen Arabyan'ın yazı karakterinin yaklaşık 16 punto civarlarında olduğu görülmektedir. İlk devlet matbaalarında kullanılan bu yazı karakterinin Nesih hattının stilini tutarlı olarak yansıttığı ve kitap basımının dışında devlet tarafından çıkarılan ilk Türkçe gazete olan *Takvîm-i Vekâyi*''de de kullanıldığı tespit edilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ardından 1840 itibariyle devlet matbaasında devlet dışı özel kitap basımının da başladığı görülmektedir¹⁵⁵. 1860'a gelindiğinde kitle iletişim aracı olarak özel gazetelerin ortaya çıktığı, dolayısıyla da hurufat kullanımının arttığı bilinmektedir¹⁵⁶. Bu süreli yayınların getirdiği baskı dolaşımı sebebiyle Arabyan'ın yazı karakterinin defalarca yeniden üretilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu süreli yayınların başında *Cerîde-i Havâdis*, *Tercümân-ı Ahvâl* ve *Tasvîr-i Efkâr* gazeteleri yer almaktadır. Arabyan'ın yazı karakterinde seleflerine nazaran daha modüler görülen yapısının zaman içinde artan basın faaliyetlerine de cevap verebildiği görülmektedir. Ancak *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda 1870'te basılan *Dîvân-ı Şinâsi* ve *Terceme-i Manzûme* adlı eserlerde yüksek harf sisteminin ortadan kaldırılma denemesi, tipografi uygulamalarında daha ekonomik çözümlerin arandığına işaret etmektedir. Yazı karakterinin bu sürümünün *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda basılan iki kitapta ve Esad Efendi Matbaası'nda basılan 1881 tarihli *Kavâid-i Farsiye* dışında bir kullanımına rastlanmamıştır. Dolayısıyla Arabyan'ın yazı karakterinde uygulanan bu değişikliğin kabul görmediği anlaşılmaktadır.

Tarafımızdan yapılan incelemede devlet matbaalarının üç döneminde kullanılan Nesih yazı karakterinin görsel tasarımının değişmediği, yalnızca yeniden imal edilerek tekrarlarının üretildiği tespit edilmiştir. Ahmed Rasim'e göre Mühendisyan'ın 1882 yılında hakk edip ürettiği 16 punto Nesih yazı karakterinden sonra battal (metruk, kullanılmaz) kalmıştır.¹⁵⁷ Ancak, Kasbar matbaasının 1900 tarihli *Hûlâsatü'l-itibar* kitabında Arabyan'ın yazı karakterinin kullanılması bazı matbaalarda hâlâ kullanıma hazır bir şekilde mevcut olduğunu göstermektedir. Yazı karakterinin 1870'te *Tasvir-i Efkâr* matbaasında basılan

¹⁵⁵ Server İSKİT, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, 34

¹⁵⁶ Server İSKİT, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümaniahval" Agâh Efendi*, 11

¹⁵⁷ Reşat Ekrem KOÇU, *Arab Asıllı Türk Harfleri*, 1948, *İstanbul Ansiklopedisi*, 925

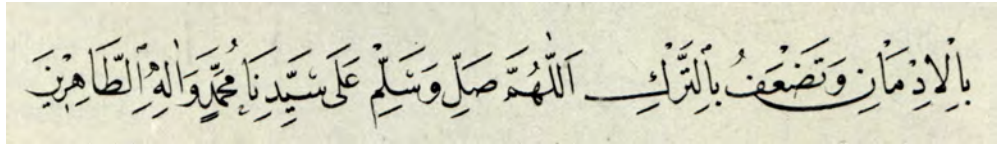

Dîvân-ı Şinâsî ve Terceme-i Manzûme adlı eserlerde birtakım yapısal değişikliğe uğradığı da görülmektedir. Bu iki yayın dışında yazı karakterinin 1797 ve 1900 tarihleri arasında yapısal bir değişikliğe uğramadığı açıktır.

Arabyan'ın yazı karakterinin hat üslubu hakkında verilen ilk bilginin Ebüzziya Tevfik tarafından şu şekilde sunulduğu görülmektedir.¹⁵⁸

“...Selim-i Salis devrinde hattat-ı meşhur Deli Osman'ın maharet-i kalemi ve Ermeni milletinden oymacılıkta asrının feridi – Arapoğlu'nun – eser-i hakkı olmak üzere el-yevm kullanmakta bulunduğumuz şu harfler vücuda getirilmiştir ki padişah-ı müşarünileyh hazretlerinin teşebbüs ettiği islahat-ı bedianın en büyüğü ve hele en bakisi budur”.

Ebüzziya'ya göre Arabyan'ın yazı karakterinin çağdaşı *Deli* lakaplı hattat Seyyid Osman Efendi'nin Nesih hattı üzerine hakk edip ürettiği düşünülmektedir. Özellikle küçük Nesih yazılarıyla anılan Hattat Deli Osman'ın yazdığı küçük Nesih yazılar hüsn-i uzmanlarının da dikkatini çekmiştir.¹⁵⁹ Bu bağlamda Arabyan'ın kendisinden öncekilere nazaran oldukça küçük görünen Nesih yazı karakteriyle aralarında bir paralellik olduğu düşünülmektedir.

Şekil 2.26 Hattat Deli Osman'ın Şeyh Hamdullah stilindeki Nesih yazısı.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Bkz. (127), TEVFİK, 3

¹⁵⁹ Bkz. (62), DERMAN, 104

¹⁶⁰ Bkz. (15), RADO, 185

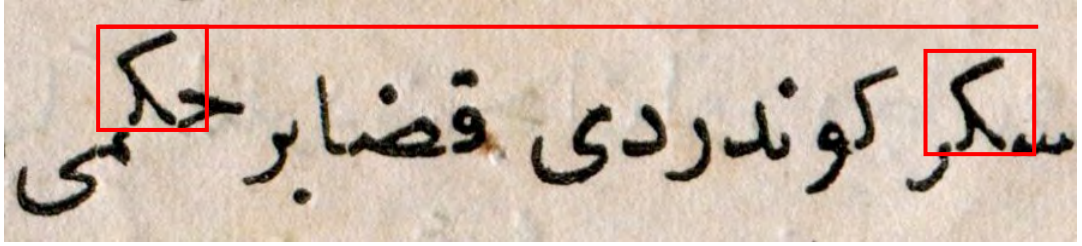
Şekil 2.27 Arabyan'ın 16 puntoluk Nesih yazı karakteri ile basılmış giriş sayfası. *Mir'âtü'l-ebdân fî teşrih-i azâi'l-insân*, 1820, Üsküdar Matbaası. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu)

Arabyan'ın yazı karakterinin punto ölçüsünün, ilk defa Ahmed Rasim'in 1924 tarihli gazete yazısında 16 punto olarak zikredildiği görülmektedir.¹⁶¹ Aynı makalede hakkâk Haçık Kevorkyan'a verilen referansta yine 16 punto olarak geçmektedir.

• Yüksek Harf Yapısı

Arabyan'ın yazı karakteri Müteferrika ve elçilik matbaalarında olduğu gibi Nesih yazı karakterinin yüksek harf yapısını barındırmaktadır. Aşağıdaki örnekte ortada bulunan *kef* (ك) harfinin hem yüksek hem de düşük irtifalarda kullanılan iki nevisi görülmektedir. *Kef* (ك) dışında G üstharfbirimlerine üstten bağlanmayı gerektiren harflerde de yüksek harf sistemi kullanılmıştır.

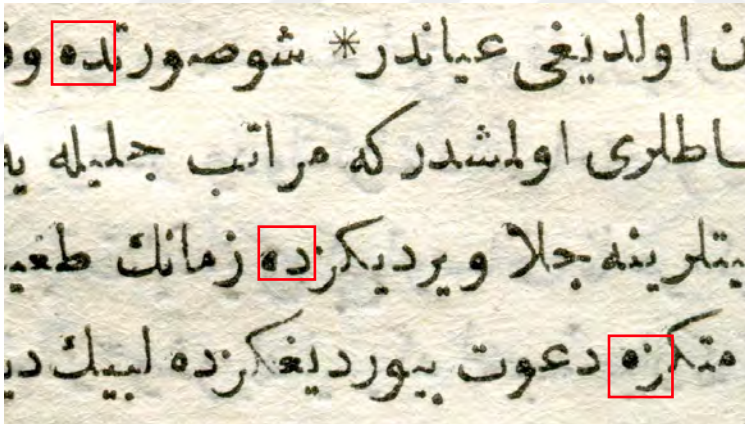
¹⁶¹ Ahmet RASİM, “Yeni Yirmi Dört Punto”, 1924, *İkdam*, 13 Ağustos, 4

Şekil 2.28 Arabyan'ın yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi.

• د ه (DH) ve ر ه (RH) Ligatür Nevilerinin Arındırılması

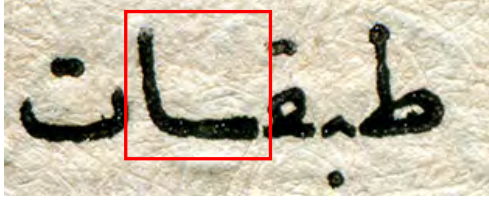
Arabyan'ın yazı karakterinin Müteferrika ve Fransa Elçilik Matbaasında görülen *dal he* (د ه) ve *re he* (ر ه) ligatür nevirlerinden arındırıldığı görülmektedir. Bu sayede yazı karakterinin daha sade ve tekrar eden mekanik bir görüntü oluşturduğu açıktır.

Şekil 2.29 Arabyan'ın yazı karakterinin ligatürsüz *dal he* (د ه) ve *re he* (ر ه) uygulaması.

• ا (A) Keşidesi

Müteferrika'nın yazı karakterinde görülen *elif* (ا) keşidesinin daha kısa şeklinin Arabyan'ın yazı karakterinde kullanıldığı görülmektedir. Bu da düzenli hizalama için kullanılan keşide sisteminin Arabyan'ın yazı karakterinde de devam ettiğini göstermektedir.

Şekil 2.30 Arabyan'ın elif (ا) harfine bağlanan keşidesi.

• Düz Keşide Nevisi

Elif (ا) keşidesine ek olarak Arabyan'ın yazı karakterinde diğer uzayabilen harfler için de kullanılmak üzere boş bir keşide nevisi oluşturulduğu görülmektedir.

Şekil 2.31 Arabyan'ın *Ali* 'ye sözcüğündeki *ye* (ي) harfinden uzayarak *he* (ه) harfine bağlanabilen keşide yapısını desteklemek için oluşturduğu boş keşide nevisi.

• ك (K) ح (G) Ayrık Nevi Sistemi

Müteferrika'nın yazı karakterinde bitişik şekilde görülen *kef* (ك) *ha* (ح) bağlantısının Arabyan'da ayrık nevi şeklinde oluşturulduğu görülmektedir. Buradan Arabyan'ın yazı karakterinden daha modüler bir yapı elde edildiği tespit edilmiştir.

Şekil 2.32 Arabyan'ın *kef* (ك) *ha* (ح) bağlantısı Müteferrika'dan farklı olarak ayrık neviler şeklinde oluşturulmuştur.

• ن (N) Nokta Hizalaması

Osmanlı Nesih el yazısının kuralında tutarlı olarak *nun* (ن) harfindeki noktanın sağ aksta olduğu görülmektedir. Müteferrika'da bu kural uygulanırken, Arabyan'da bunun Avrupa'daki selefleri gibi ortalandığı tespit edilmiştir.

Şekil 2.33 Arabyan'ın *nun* (ن) harfinin çanak ortasında bulunan noktası

• • (H) ح (G) Ayrıık Nevi Yapısı

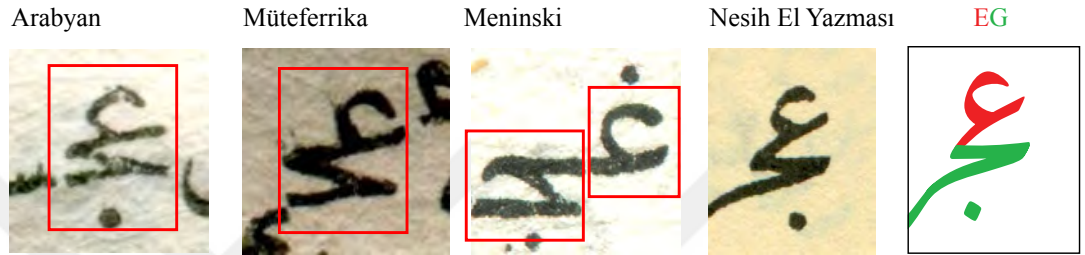
Arabyan'ın *he* (ه) *cim* (ح) yapısının Müteferrika'nın sisteminde görülen şekilde ayrıık neviler şeklinde oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 2.34 Arabyan'ın ortada bulunan *cim* (ح) harfinin baştaki *he* (ه) harfine bağlanabilmesi için ayrıık şekilde oluşturulmuş nevi yapısı. Aynı yapı Müteferrika'da bulunurken elçilik matbaasında ortadaki *cim* (ح) şekli yerine baştaki *cim* (ح) şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

• ع (E) ج (G) Bitişik Nevi Yapısı

Arabyan'ın *ayın* (ع) *cim* (ج) bağlantısının Müteferrika'nın sisteminde olduğu gibi bitişik nevi şeklinde oluşturulduğu görülmektedir. Bunun başlıca sebebinin *ayın* (ع) harfinin el yazmalarında görüldüğü üzere yukardan bağlanan şeklini yansıtmak olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 2.35 Arabyan'ın başta bulunan *ayın* (ع) harfinin ortadaki *cim* (ج) harfine olan bağlantısındaki yekpare nevi yapısı. El yazması: Kayışzade Hafız Osman.

• ت (B) ح (G) Bitişik Nevi Yapısı

Osmanlı el yazması Nesih hattında başta bulunan B üsthafbiriminin G'ye olan bağlantısında aşağıya doğru eğik bir kanca şeklinin olduğu görülmektedir. Bu şeklin Arabyan ve Müteferrika'da el yazısını yansıtmak amacıyla bitişik nevi şeklinde oluşturulduğu düşünülmektedir.

Şekil 2.36 Arabyan ve Müteferrika'da görülen BG üsthafbirimi yapısında bitişik nevi sistemi görülmektedir.

• Ortada bulunan Yüksek ب (B) ح (G) Nevi Yapısı

Osmanlı el yazması Nesih hattında orta konumda bulunan BG üstharfbirimleri yukarıdan düşerek bağlanmaktadır. Bu el yazması kuralı yansıtmak için Arabyan'ın Müteferrika'da olduğu gibi özel bir BG nevisi oluşturduğu anlaşılmaktadır.

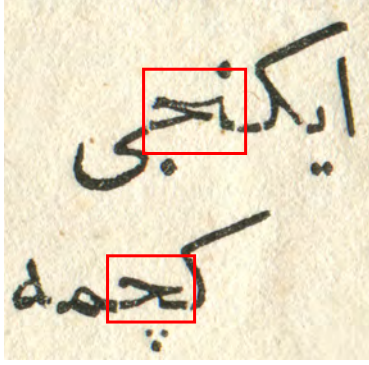

Şekil 2.37 Arabyan ve Müteferrika'da görülen ortada bulunan BG üstharfbirimi yapısında kullanılan bitişik nevi sistemi.

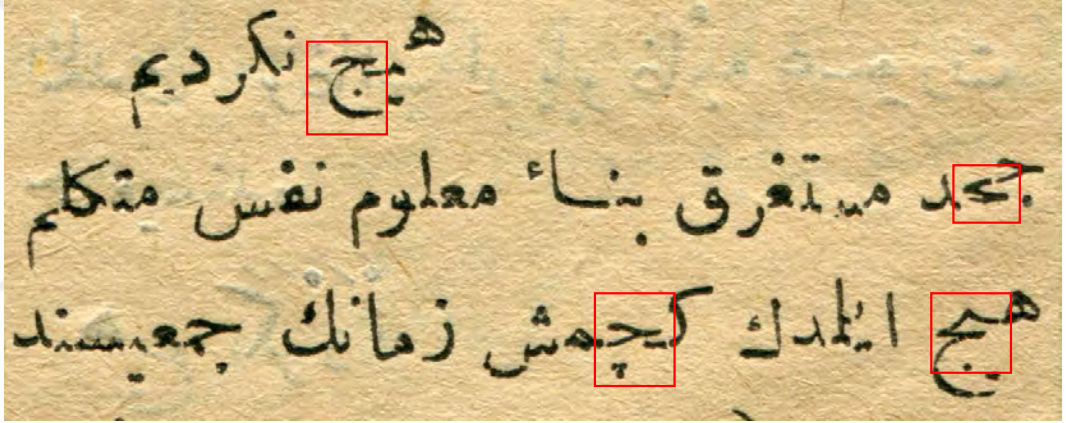
• ح (G) Lineer Nevi Yapısı

Arabyan'ın yazı karakterinin 1870 yılında Tasfir-i Efkâr Matbaası'nda basılan *Dîvân-ı Şinâsî ve Terceme-i Manzûme* adlı eserlerde G üstharfbiriminin birtakım yapısal değişikliğe uğrayarak nevi sisteminin yüksekliğinin düşürüldüğü görülmektedir.¹⁶² Bu eserlerde iki çeşit G üstharfbirimi nevisinin kullanıldığı görülmektedir (Şekil 2.38). Bir tanesi içinde GB üstharfbirimlerini barındırırken diğeri ise yatay düzlemde sadece G üstharfbirimini temsil etmektedir. Görülen bu yapısal değişikliğin Tasfir-i Efkâr Matbaası'nın bastığı iki kitap dışında 1881 yılında Esad Efendi Matbaası ve Kütüphanesi'nin yayınladığı *Kavâid-i Farsiye* kitabında az miktarda karışık bir şekilde lineer G nevisinin kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 2.39).

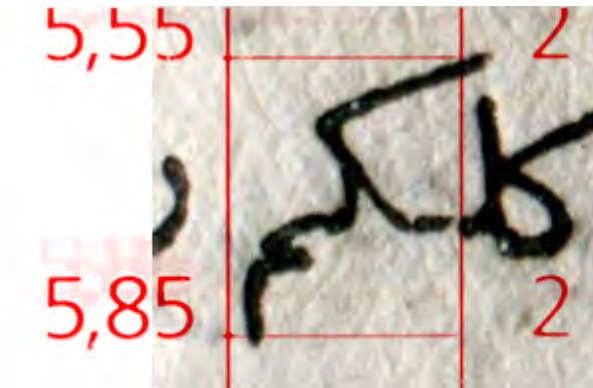
¹⁶² Bkz. (19), Özlem ÖZKAL, Onur YAZICIGİL

Şekil 2.38 *Terceme-i Manzûme* kitabından detay görünüm. Üstte: *İkinci* sözcüğünün BG üstharfbiriminin bitişik nevi yapısı. Altta: *Geçme* sözcüğünün lineer kullanımı destekleyen G üstharfbiriminin nevi yapısı.

Şekil 2.39 Esad Efendi Matbaası'nda 1881'de basılan *Kavâid-i Farsiye* kitabında hem yüksek hem de lineer biçimde görülen G üstharfbiriminin kullanıldığı saptanmıştır.

Şekil 2.40 Arabyan'ın *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 5,85 mm (16.5 punto) olarak ölçülmüştür.

2.5 Ohannes Mühendisyan'ın Nesih Yazı Karakterleri

2.5.1 Ohannes Mühendisyan Matbaası

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun eğitmenlerinden Mühendis Kevork'un oğlu olan Ohannes Mühendisyan 1810'da İstanbul Samatya'da doğmuştur.¹⁶³ Semt okulundan on beş yaşında mezun olduktan sonra kuyumculuk işine başlamıştır. Kuyumculukta gösterdiği üst düzey oymacılıktan sonra 8 punto Ermeni harfli yazı karakterini hakk edip üretmiştir.¹⁶⁴ Arap harfli matbaacılık imtiyazının sadece Arabyan ailesinde bulunduğu 1839 yılında, Mühendisyan'ın Ermeni harfli matbaacılık faaliyetine başladığı görülmektedir.¹⁶⁵ Mühendisyan 1843 yılında Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire için hattat Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin Ta'lik yazısı üzerine 18 puntoluk yazı karakterini hakk edip üretmiştir. Ardından, 1848 yılında Racih Efendi'nin İran üslubundaki Ta'lik yazısının 24 puntoluk yazı karakterini üretmiştir.¹⁶⁶

Rafayel Kazancıyan'ın Osmanlı Darphanesi için bastığı ilk kaymelerin (kâğıt para) taklitlerinin kolay yapılabilmesi sebebiyle 1844'te Mühendisyan'dan çeşitli meblağlarda kayme kalıbı üretmesi istenmiştir.¹⁶⁷ Ardından Amerika'dan üç adet metal baskı ve beş adet taş baskı makinesi getirtmiştir. Kâğıt paraların tedavülden

¹⁶³ Bkz. (150), PAMUKCİYAN, 314

¹⁶⁴ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 99

¹⁶⁵ Hagop BARONYAN, *Azkayin Choher*, 189-197

¹⁶⁶ Bkz. (83), DERMAN, 100-101

¹⁶⁷ Bkz. (150), PAMUKCİYAN, 314

kalkmasının ardından 1860 itibariyle Mühendisyan yurt dışından ithal ettiği makineleri kullanılmayıp maddi zorluklar çekmiştir.¹⁶⁸

Ürettiği Ta'lik yazı karakterlerinden sonra Nesih hattıyla ilk temasının 1852'de taş baskı tekniğiyle bastığı *İlm-i Tedbîr-i Menzil*¹⁶⁹ olduğu görülmektedir. Hattatı belirtilmemiş Nesih el yazısının taş baskı tekniğiyle hazırlanan tıpkı basımının, transfer edilerek basıldığı kitabın künyesinde *Ohannes Mühendisoglu Tab'hanesi* ifadesi yer almaktadır. Bastığı kitaplarda matbaanın adını bazen *Mühendisoglu* bazen de *Mühendisyan* olarak kullandığı görülmektedir. Ancak 1870'ten sonra sıkça *Mühendisyan* adını kullanması sebebiyle bu çalışmada *Mühendisyan* ismi tercih edilmiştir. Mühendisyan matbaasının 1849–1897¹⁷⁰ arasında toplam 76 eser bastığı görülmektedir. Bu eserler, Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Yunanca, Arapça, Farsça ve Arap harfli Türkçe şeklindedir.¹⁷¹ Çeşitli dillerde bastığı kitapların ardından, 1867'de ilk Nesih yazı karakterini hakk edip üretmiştir. 1867'den sonra bastığı Türkçe kitaplarda tutarlı olarak bu Nesih yazı karakterini kullandığı tespit edilmiştir. Kitap ve risalelerin yanı sıra, 1879'da üç sayı yayımlayabildiği resimli *Musavver Meşâhir-i Âlem* mecmuasını çıkarmıştır. Kısa ömürlü bu süreli yayının ardından 1882'de önce 18 punto, ardından 1888'de 6 punto boyutlarındaki Nesih yazı karakterlerini hakk edip üretmiştir. 1888 yılında o döneme kadar hakk edip ürettiği iki Ta'lik, üç Nesih ve bir harekeli Nesih yazı karakterinin bulunduğu hurufat kataloğunu Celaleddin Paşa'nın eliyle II. Abdülhamit'e sunmuştur. Ardından II. Abdülhamit tarafından dördüncü sınıf Mecidi Nişanı ve Sanayi-i Nesifes Madalyasıyla ödüllendirilmiştir.¹⁷² Mühendisyan'ın vefatından hemen önce Servet-i Fünun gazetesinde yayınlanan *Mühendisoglu* başlıklı makaleden o dönem üzerinde çalıştığı *Rik'a* hat stilindeki yazı karakterinin kalıplarını hakk etmekle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Teotig'in *Dib u Dar* kitabında yayınlanan Mühendisyan biyografisinde bahsi geçen rika yazı karakterini ürettiği ve diğer Nesih yazı

¹⁶⁸ Bkz. (147), LAPÇINCIYAN, 101

¹⁶⁹ Jean Baptiste SAY, 1852, Çev. Sahak Abru, *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, Mühendisoglu Tabhanesi

¹⁷⁰ Mühendisyan'ın 1891'de ölümünün ardından matbaanın 1897'e kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

¹⁷¹ Günil Özlem Ayaydın CEBE, **19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik**, 301

¹⁷² Bkz. (150), PAMUKCİYAN, 315

karakterleriyle birlikte sunduğu görülmektedir¹⁷³. Teotig'in bu örnek yazı karakteri sunumuna ayrıca 12 puntoluk bir Nesih yazı karakteri eklendiği görülmektedir (Şekil 2.42). Ancak bu yazı karakterinin Haçik Kevorkyan'ın biyografisinin bulunduğu 88'inci sayfada da aynı şekilde kullanıldığı tespit edilerek Teotig'in hatalı bir giriş yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Baronyan'ın Mühendisyan için söylediği “Yıllar onun üretkenliğini hiç kısıtlamamış, bugün dünden daha iyi hakk eder yarın da bugünden daha iyi hak edecek” sözleri hakkâkın hayatının geç dönemlerindeki üretkenliğini göstermektedir.¹⁷⁵ Mühendisyan 17 Kasım 1891'de Pera'daki evinde hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁶

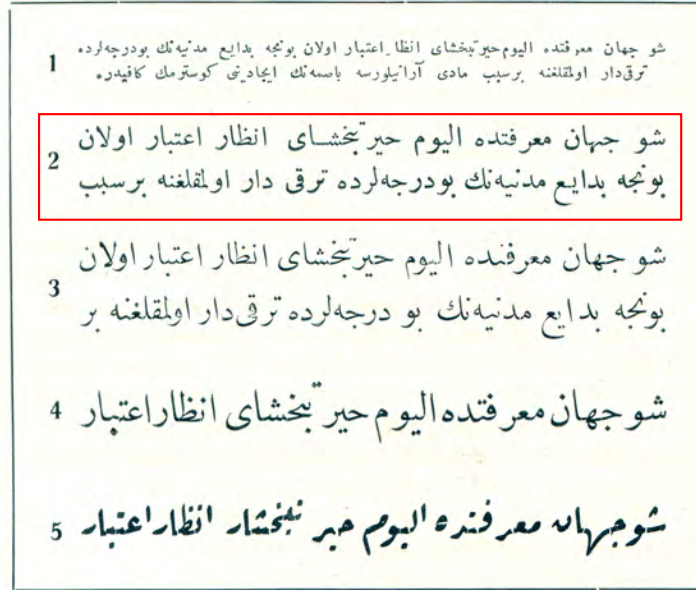
Şekil 2.41 Solda: 1912'de *Dib u Dar* kitabında yayınlanan Mühendisyan fotoğrafı. Sağda: 1891'de *Servet-i Fünun*'da yayınlanan Mühendisyan portresi. Bu portrede Mühendisyan'ın Mecidi Nişanı ve Sanayi-i Nefise Madalyalarını da taşıdığı görülmektedir.

¹⁷³ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 101

¹⁷⁴ Ayrıca tarihsel belgelerde 12 puntoluk yazı karakteri sadece Haçik Kevorkyan ile anıldığının bilgisi 2.8'inci bölümde anlatılmıştır.

¹⁷⁵ Bkz. (165), BARONYAN, 189

¹⁷⁶ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 104

Şekil 2.42 *Dîb u Dar* kitabında yayımlanan Mühendisyan'ın hakk edip ürettiği sırasıyla 6, 12, 16, 24 punto Nesih ve en sonda 24 punto Rik'a yazı karakterleri. Kırmızı çerçeve içerisinde belirtilen 12 puntoluk yazı karakteri Teotig'in yanlış eklediği görülen Kevorkyan'a ait 12 punto yazı karakteri.

2.5.2 Ohannes Mühendisyan'ın Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi

2.5.2.1 Yirmi Dört Punto Nesih Yazı Karakteri (1867)

Bu bölümde Mühendisyan Matbaası'nda basılmış *Tarîk-i Servet ve Girit Tarihi* kitaplarında kullanılan 24 Punto yazı karakteri incelenmektedir. Mühendisyan'ın *Hurûf-ı cedide* (yeni harfler) olarak andığı bu yazı karakterinin ilk defa 1867'de Sultan Abdülaziz'e ithaf ettiği arzuhalde¹⁷⁷ ve Şair Safvet Efendi tarafından kaleme

¹⁷⁷ Bkz. (20), MILO, 8

alınan Manzûmenin basımında kullanıldığı görülmektedir.¹⁷⁸ Mühendisyan'ın ilk Nesih stilinde hakk ve imal ettiği 24 punto *Hurûf-ı cedide* yazı karakterinin Müteferrika ve Arabyan'inkilerden oldukça iri olduğu görülmektedir. Fransa Elçilik Matbaası'nın 9 mm ölçülen *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliğinin Mühendisyan'da da aynı olduğu anlaşılmaktadır. Kendinden önceki yazı karakterleriyle kıyaslandığında en belirgin özelliğinin çizgi modülasyonunda daha önce görülmemiş netlikte olması yer almaktadır. Ayrıca Nesih hat stilinin kurallarının ayrıntılı bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin kendi matbaası dışında başka matbaalarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1870'lerde matbaaların Arabyan'ın yazı karakterini metin fontu olarak kullanmaya devam ettiği dönemde Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin başlık fontu olarak Arabyan'ın Nesihiyle eşleştirildiği görülmektedir. Bu örnekler içerisinde Ebüzziya Tevfik'in ilk yıllığı (takvim) olan 1873 tarihli *Salname-i Hadika*'da başlık fontu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin ilk gazete uygulamasının 1874'te Musavver Medeniyet gazetesinde metin fontu olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁷⁹ Mühendisyan bu yazı karakteriyle büyük övgüler almasına rağmen 1867'de Muhbir gazetesinde yayınlanan bir yazıda eleştirildiği de görülmektedir. Bu yazıya göre Mühendisyan'ın bu yeni icadının üretilip kullanılmasının bir hayli masraflı olacağı ve bu yüzden çok tercih edilmeyeceğinden bahsederek bu yeni icadın tam anlamıyla kusursuz olmadığı belirtilmektedir.¹⁸⁰ Arabyan'ın Nesih yazı karakterinden yaklaşık 70 yıl sonra üretilen bu yazı karakterinin, tipografik çeşitliliğinin artmaya başlayacağı yeni bir dönemin ilk örneğini oluşturduğu düşünülmektedir.

Uğur Derman'ın tespit ettiği Safvet Efendi Manzûmesinde belirtilmemiş tarihten ötürü yazı karakterinin Şairin 1866'taki ölümü hesabıyla 1866'da üretilmiş olabileceği tahmin edilmiştir.¹⁸¹ Ancak Thomas Milo'nun tespit ettiği Sultan Abdülaziz arzuhalinin sonuna "Mühendisioğlu Ohannes Efendi, Fi 18 Zilhicce sene

¹⁷⁸ Bkz. (83), DERMAN, 104

¹⁷⁹ Bkz. (157), KOÇU, 926

¹⁸⁰ Fevziye A. TANSEL, Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri, **Bellefen XVII**, no. 66, (1953): 230.

¹⁸¹ A.g.k., 104

1283” tarihi düştüğü tespit edilmiştir. Buradan yazı karakterinin 23 Nisan 1867 dolaylarında üretilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 2.43 1866’da Sultan Abdülaziz’e ithaf edilmiş arzuhal (Thomas Milo Koleksiyonu)

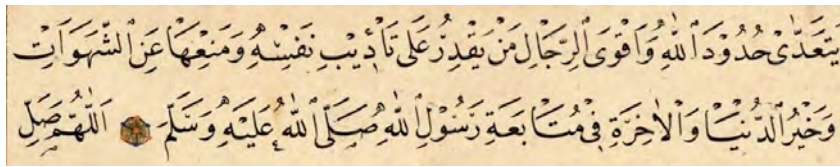
Mühendisyan tarafından basılmış belgelerde bu yazı karakterinin punto ölçüsüne istinaden bir bilgiye rastlanmamıştır. Mühendisyan bastığı çeşitli belgelerde yazı karakterinin hat üslubu hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, *Sultan Abdülaziz Arzuhalı* (1866), *Safvet Efendi Manzûmesi* (1866), *Risâle-i Ahlâkiye* (1869), *Tarîk-i Servet* (1869) ve *II. Abdülhamit Hurufât Albümünde*, (1888) Hattat Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi’nin Nesih hattını baz alarak yazı karakterini oluşturduğuna değinmiştir. Sultan Abdülaziz arzuhalinde kendi imzasını taşıyan metinde şu sözlerle yazı karakteri hakkında bilgi vermektedir:¹⁸²

Nam-ı hilafet-i irtisam-ı cenab-ı şehenşahilerini levha-i pulad-i iştihara ziyen-tiraz eden teşvikat-ı seniyye ve teşvikat-ı celile-i mülukaneleri sayesinde herkes

¹⁸² Ohannes MÜHENDİSYAN, 1867, *Sultan Abdülaziz’e Arzuhal*, 1

sunuf-ı maarifin mensup olduğu cihetinde bir eser-i terakki ibrazına bezl-i gayret etmekde olduğu gibi abd-ı kemineleri dahi kadimden beri ma'luf olduğum matbuat sanatına bir yadigar bırakmak hevesine düşerek ulema-yı kiram-ı saltanat-ı seniyyelerinin makam-ı riyasetinde bulunan şeyhü'l-hattatin semahatlü Mustafa İzzet Efendi dailerinin eser-i hame-i himmeti olan birtakım hurufatın şekil ve suretine asla halel terettüb etmeksizin kalıpları çelik üzerine hakk edilmiş ve işbu iki arzuhal-i ubudiyet-me'al-ı ahkaranem zikr olunan kalıplara tevfiken isaga edilen Hurûf-ı cedide ile tab edilerek min gayr-ı haddin hak-pây-ı şevket-ihativa-yı cenab-ı zıllullahilerine takdim kılınmıştır.

Bu metin günümüz Türkçesinde özetlendiğinde, “Büyük padişahın resmi çizilen halifelik namını meşhur çelik levhaya süsleyen (işleyen) ve padişahlara yakışır suretteki büyük ve yüksek teşvikleri sayesinde herkes ilim sınıflarının mensubu olduğu kolunda bir ilerleme eseri ortaya koymaya çok gayret sarf etmekte olduğu gibi bu hakir kulları da eskiden beri alışık olduğu matbuat sanatına bir yadigar bırakmak hevesine düşerek yüce saltanatın büyük alimlerinin başkanlık makamında bulunan hattatların şeyhi cömertlik sahibi Mustafa İzzet Efendi kullarının himmet kaleminin eseri olan birtakım hurufatın şekil ve görünüşüne asla zarar vermeksizin kalıpları çelik üzerine hakk edilmiş ve değersiz kulluğumun ifadesi olan işte bu iki arzuhal de bahsedilen kalıplara uygun olarak dökülen yeni harfler ile tab edilerek haddim olmayarak Allah’ın yeryüzündeki gölgesi (olan padişahın) kudretli ayağının topağına sunulmuştur.” ifadesi çıkmaktadır.

Şekil 2.44 Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi'nin Nesih hattıyla yazdığı Hadis-i Şerif.¹⁸³

Yazı Karakterinin Puntosu Konusunda Çelişen Tarihsel Kaynaklar

¹⁸³ <https://www.ketebe.org/eser/4607?ref=artworks>, Erişim Tarihi: 13 Aralık, 2019

İnceleme kapsamında elde edilen tarihsel belgelerde, Mühendisyan'ın bu yazı karakterinin punto bilgisine ilişkin ilk bilginin Ahmed İhsan'ın 1891'de yayınlanan *Mühendisöğlü* adlı yazısında 22 punto şeklinde verildiği görülmektedir¹⁸⁴. Ayrıca 1890'da Osmanlı vilayeti Beyrut'ta basılan bir hurufat albümünün *Type de Constantinople* bölümünde de aynı boyuttaki yazı karakterinin 22 punto olarak geçtiği dikkat çekmektedir (Bkz. Ek 2).¹⁸⁵ Ardından 1904'te Mahmud Bey Matbaası'nın bastığı hurufat kataloğunda aynı boyuttaki Nesih yazı karakteri 24 punto olarak belirtilmektedir (Bkz. Ek 3).¹⁸⁶ Ebüzziya Tefvik'in 1909'da basılan *Ne Edât-ı Nefyî Hakkında Tettebbuât*¹⁸⁷ kitabında yine 22 punto şeklinde referans verdiği görülmektedir¹⁸⁸. Bunu takiben Tefvik'in 1912'de yayınlanan başka bir makalesinde bu sefer 24 punto olarak referans verdiği görülmektedir.¹⁸⁹ Tez çalışmasının incelediği en son hakkâk, Mehmet Ali ise yaklaşık 1910 tarihlerinde bastığı hurufat kataloğunda yine 24 punto olarak geçmektedir. Bu tarihten sonra, Ahmed Rasim'in 1922¹⁹⁰ ve 1924¹⁹¹ yıllarında İkdâm gazetesinde yayınladığı yazılarda Mühendisyan'ın yazı karakterine 24 punto şeklinde referans verdiği görülmektedir. Tarih kaynaklarında Mühendisyan'ın yazı karakteriyle aynı boyutlarda basılmış Mahmud Bey Matbaası'nın ve Mehmed Ali'nin hurufat kataloglarındaki yazı karakterinin 24 punto şeklinde geçmesinden ötürü bu tez çalışmasında da 24 punto olarak referans verilmektedir.

• Yüksek Harf Yapısı

Mühendisyan'ın 24 punto *Hurûf-ı cedide* yazı karakterinin Nesih hattında görülen yüksek harf bitişmesini sağladığı görülmektedir. Aşağıda bulunan örnekte

¹⁸⁴ Ahmet İHSAN, Mühendisöğlü, 1891, *Servet-i Fünun*, no.5, sene.1

¹⁸⁵ Imprimerie Catholique, *Orientalia, Catalogue Spécial et Spéciments Des Caractères de Imprimerie Catholique Beyrouth*, 46

¹⁸⁶ Mahmud Bey Matbaası, *Mahmud Bey Matbaası Mürettibhanesinde mevcut hurufat, çizgi, çiçek ve kablarn birer numunesi, muhtevi kataloğu*, 23

¹⁸⁷ Ebüzziya TEVFİK, *Ne Edât-ı Nefyî Hakkında Tettebbuât*, 40

¹⁸⁸ Gamze MUTLU, *Ebüzziya Tefvik'in Ne Edatı İsimli Eseri ve Ne Edatı Üzerine Tartışmalar*, 94

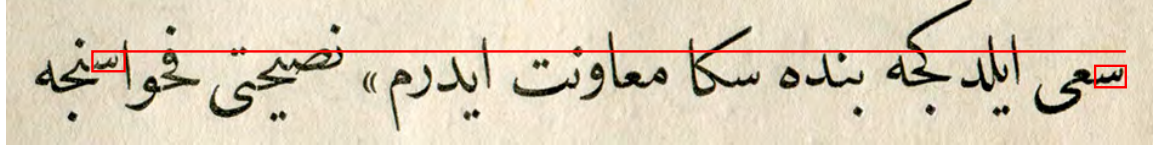
¹⁸⁹ Ebüzziya TEVFİK, *36 Punto Huruf ve Haçik Kevorkyan Efendi*, 1912, *Mecmua-i Ebüzziya*, Ocak, 368-373

¹⁹⁰ Ahmet RASİM, *Hatt-ı Kûfî – Haçik Kevorkyan*, 1922, *İkdâm*, 18 Ağustos

¹⁹¹ Bkz. (161), RASİM

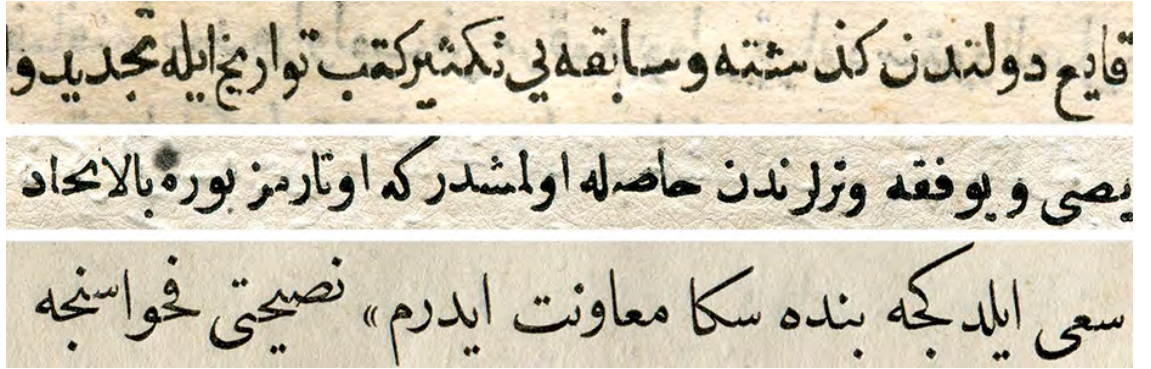
baştaki *sin* (س) harfinin hem yüksek hem de düşük irtifalarda iki nevi şeklinin olduğu görülmektedir.

Şekil 2.45 Mühendisyan'ın 24 punto yazı karakterinde uygulanan yüksek harf sistemi.

• Çizgi Modülasyonu

Mühendisyan'ın hakk ettiği hurufatın baskıda oluşturduğu çizgi modülasyonunun Müteferrika ve Arabyan'ınkilere göre çok daha net ve keskin bir kalitede olduğu görülmektedir. Buradan Mühendisyan'ın hurufat dökümcülüğünde kullanılan bir takım madenî alaşımları baskıda daha dirayetli olacak şekilde oluşturduğu anlaşılmaktadır. ABD'den getirttiği özel matbaa araçlarının¹⁹² Mühendisyan'ın seleflerine nazaran daha kaliteli hurufat dökümcülüğü yapmasına olanak sağlamış olabileceği de düşünülmektedir.

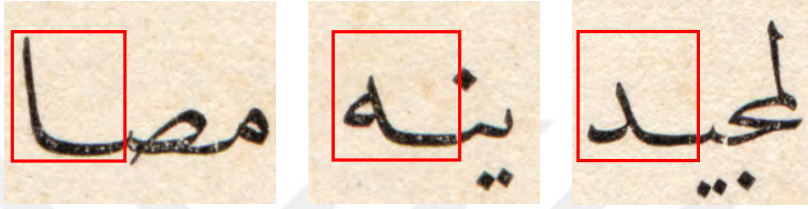

Şekil 2.46 Üstte: Müteferrika'nın Nesih yazı karakteri. Ortada: Arabyan'ın Nesih yazı karakteri. Altta: Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteri.

¹⁹² Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 102

• ا (A), ه (H), د (D), Keşideleri

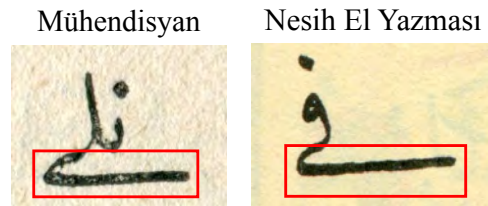
Mühendisyan'ın yazı karakterinde *elif* (ا) *he* (ه) ve *dal* (د) keşidelerinin olduğu görülmektedir. Müteferrika ve Arabyan'dan sonra keşide sayıları arttırılarak daha kontrollü ve düzenli hizalama sisteminde kullanıldığı görülmektedir. Bu ek keşide nevileriyle Mühendisyan'ın yazı karakterinde nevi sayısının arttığı anlaşılmaktadır.

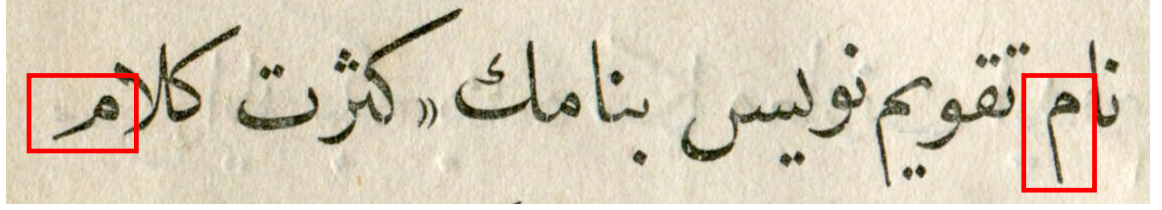
Şekil 2.47 Solda: *elif* (ا) keşidesi. Ortada: *he* (ه) keşidesi. Sağda: *dal* (د) keşidesi

• ی (Y) ve م (M) Alternatif Nevi Şekilleri

Mühendisyan'ın hurufat nevileri arasında Müteferrika ve Arabyan'da görülmeyen sonda ve yalnız başına bulunan *ye* (ی) ve *mim* (م) harflerinin alternatif şekillerinin eklendiği görülmektedir. Buna göre yazı karakterinin nevi sayısını arttıran bir çeşitlilik olduğu gözlemlenmektedir. Bu iki alternatif harfin daha seyrek bir şekilde erken dönem baskılarında kullandığı tespit edilmiştir.

Şekil 2.48 Mühendisyan'ın sonda bulunan *ye* (ی) harfinin alternatif şekli. Nesih Yazı: Kayışzade Hafız Osman.

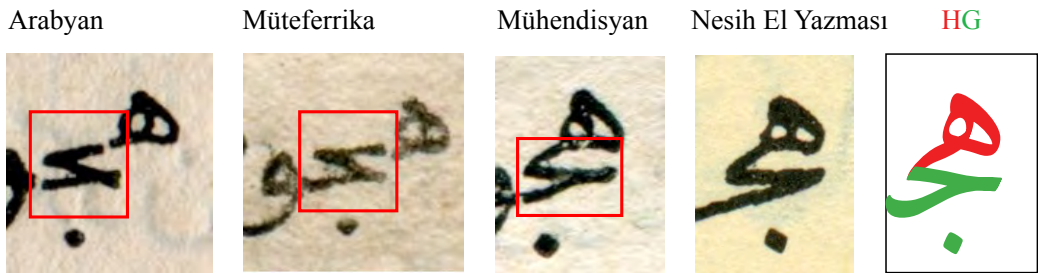
Şekil 2.49 Solda: Mühendisyan'ın daha seyrek kullandığı yalnız *mim* (م) şekli. Sağda: Mühendisyan'ın genel itibarıyla tercih ettiği dikey *mim* (م) şekli.

• ج (G) Üstharfbiriminin Ayrık Nevi Yapısı

Mühendisyan'ın yazı karakterinde Müteferrika ve Arabyan'dan farklı olarak GG üstharfbirimlerinin bitişmesinde ayrık nevi sistemi kullandığı görülmektedir. Mühendisyan'ın ortada bulunan G nevisinin kendinden önce gelen ve üstten bitişen diğer üstharfbirimlerini de desteklediği tespit edilmiştir. (Şekil 2.50)

Şekil 2.50 Mühendisyan'ın yazı karakterinde ayrık GG nevi sisteminin daha modüler bir sistem oluşturmasına rağmen kendinden önceki yazı karakterlerinden el yazması Nesih hattını daha iyi yansıttığı görülmektedir.

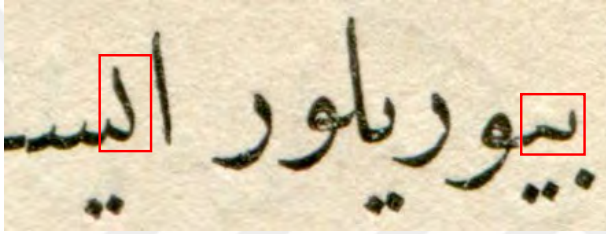

Şekil 2.51 Mühendisyan'ın HG üstharfbiriminin Nesih el yazısında görülen daha yüksekte bitişen şekli.

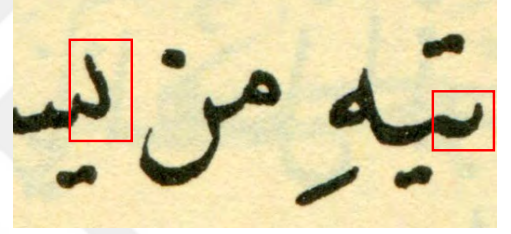
• ب (B) Üstharfbiriminin Yapısı

Thomas Milo'nun Mühendisyan'ın 24 punto yazı karakterinin yazı imlası (Script Grammar) üzerine yaptığı çalışmalarda B üstharfbirimlerinde yazı imlasını destekleyen ek nevi yapılarının olduğunu tespit etmiştir.¹⁹³ Nesih hattının kurallarına uygun olarak biri olan *sin* (س) harfinden önce gelen B üstharfbirimlerinin uzun dişli şeklinin kullanıldığı görülmektedir (Şekil 2.52). Milo'nun tespit ettiği bu B yapısının Arabyan'da da uygulandığı ancak Müteferrika'da görülmediği tarafımızdan tespit edilmiştir.

Mühendisyan

El Yazması Nesih

Şekil 2.52 Sunulan iki örnekte uzun ve kısa dişli B üstharfbirimleri görülmektedir. Mühendisyan'ın yazı karakterinde Nesih el yazısının kaidesi olan *sin*'den (س) önce gelen baştaki B üstharfbirimlerinin uzun dişli olan şeklinin 24 punto yazı karakterinde uyguladığı görülmektedir. Nesih El Yazması: Kayışzade Hafız Osman.

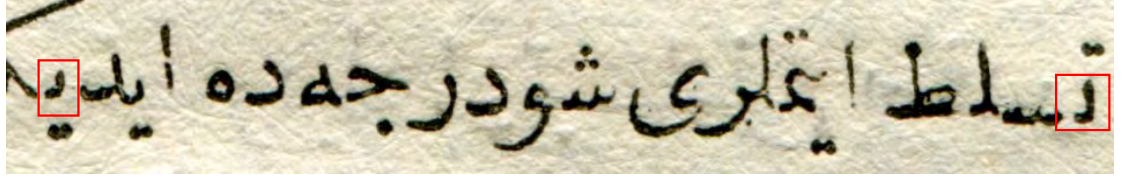
Müteferrika

Şekil 2.53 Müteferrika'da mevcut olmayan uzun dişli B nevisi yerine genel kullanım için üretilmiş tek B nevisi olduğu görülmektedir.

¹⁹³ Bkz. (20), MILO, 12

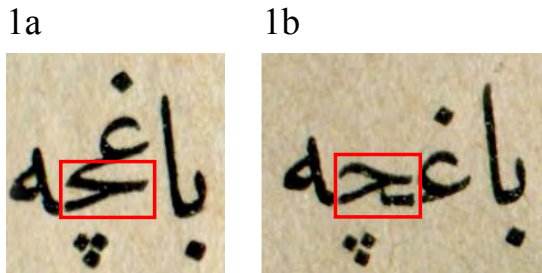
Arabyan

Şekil 2.54 Arabyan’da da Mühendisyan’da olduğu gibi uzun ve kısa dişli B nevilerinin oluşturulduğu görülmektedir.

• ح (G) Lineer Nevi Yapısı

Mühendisyan’ın 24 punto yazı karakterinin de Arabyan’da olduğu gibi 1870 yılında Tasfir-i Efkâr Matbaası’nda basılan *Divân-ı Şinâsî* adlı eserde ortada bulunan G üstharfbiriminin birtakım yapısal değişikliklere uğradığı ve nevi sisteminin yüksekliğinin düşürüldüğü tespit edilmiştir. Bu durumda, ortada bulunan G üstharfbiriminin kendinden önce gelen harflerle yatay düzlemde bitiştiği görülmektedir. Mühendisyan’ın 1871’den sonra bastığı kitaplarda sıklıkla lineer G sürümünün kullanıldığı bazı kitaplarda her iki sistemin birden tercih edildiği tespit edilmiştir.¹⁹⁴ Aşağıdaki örnekte 1895 tarihli Mozi Fresko’nun *Jermopo Usulü Elifba*¹⁹⁵ kitabında her iki yapının kullanıldığı görülmektedir. Bu iki farklı sistemin satır üstünde farklı genişlikler sağladığı görülmektedir. Bu iki örneğin de satır sonunda uygulanmasının mürettip (dizgici) için bir hizalama yöntemi olarak kullanılabileceğine işaret etmektedir.

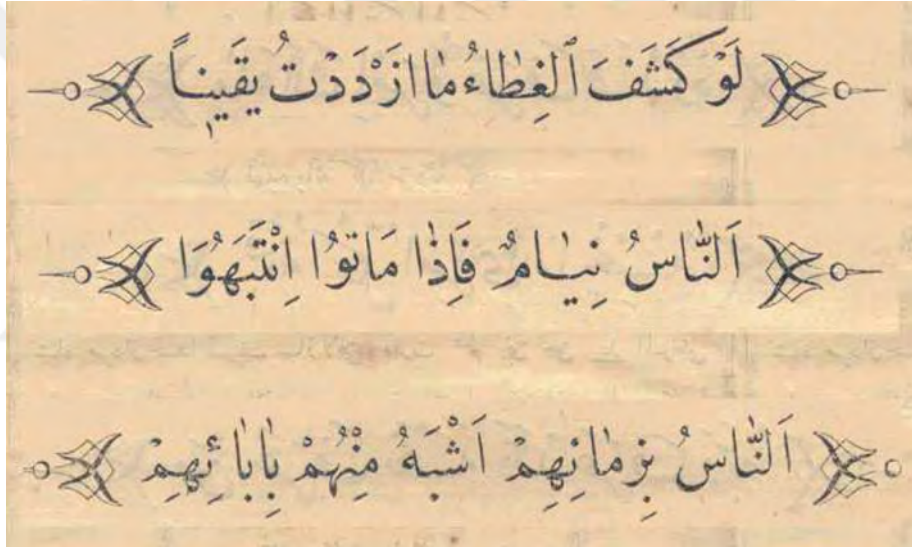
Şekil 2.55 1a: Mühendisyan’ın 24 punto yazı karakteriyle dizilen *bagçe* (bahçe) sözcüğünün yüksek harfli şekli. 1b: Aynı kitapta aynı sözcüğün Mühendisyan’ın 24 punto yazı karakteriyle lineer harfli şekli.

¹⁹⁴ Bkz. (19), Özlem ÖZKAL, Onur YAZICIGİL

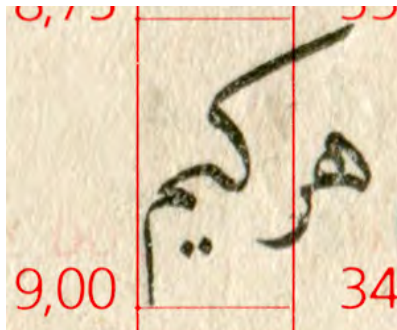
¹⁹⁵ Moiz FRESKO, *Jermopo Usulü Elifba*, 17, 21

• 24 Punto Harekeli Sürümü

Mühendisyan'ın 24 puntoluk yazı karakterinin harekeli sürümünü de imal ettiği görülmektedir. Üstharfbirimlerinin aynı olduğu bu versiyonda harekeleme sisteminin eklendiği anlaşılmaktadır. Thomas Milo çalışmasında Mühendisyan'ın 1869'da bastığı *Sad Kelime-i Hazret-i Ali* kitabında kullanılan harekeli sürümünü incelemiştir¹⁹⁶. Milo, bu incelemede Mühendisyan'ın Arapça kelimelerde hatasız harekeleme sistemi uyguladığını tespit etmiştir. Harekeli 24 punto yazı karakterinin aynı zamanda Mühendisyan'ın II. Abdülhamit için hazırladığı hurufat albümünün son sayfasında da sunulduğu görülmektedir.¹⁹⁷

Şekil 2.56 Thomas Milo'nun makalesinde Mühendisyan'ın 24 punto harekeli sürümünü incelediği sayfadan detay görünüm.

Şekil 2.57 Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 9 mm (25.5 punto) olarak ölçülmüştür.

¹⁹⁶ Bkz. (20), MILO, 8

¹⁹⁷ Bkz. (83), DERMAN, 118

2.5.2.2 On Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (1882)

Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteri tez kapsamında ayrıca örnek uygulama için seçilmiş ve ayrıntılı bir şekilde 2.10. bölümde incelenmiştir. Mühendisyan'ın ikinci Nesih yazı karakteri olan 16 puntoluk fontunda 24 puntoda olduğu üzere Kâdiasker Mustafa İzzet'in Nesih üslubu görülmektedir. Yazı karakterinin küçülmesiyle birlikte bir takım görsel değişikliklerin uygulandığı da tespit edilmiştir. Ancak bu değişiklikler Nesih hat stiline üslubunda bir farklılık oluşturmamakla birlikte yazı karakterinin o ölçü özelinde hakk edip ürettiğine işaret etmektedir. 16 puntoluk bu yazı karakterinin üretiminden (1882) sonra Arabyan yazı karakterinin çeşitli matbaalarda, daha seyrek kullanıldığı görülmektedir. Buna dayanarak, Mecmua-i Ebüzziya dergisinin 1884 yılında 37. fasikülden itibaren Arabyan'ın 16 puntosunu bırakarak Mühendisyan'ın 16 puntosuyla dizgiye devam etmesini örnek olarak vermek mümkündür.

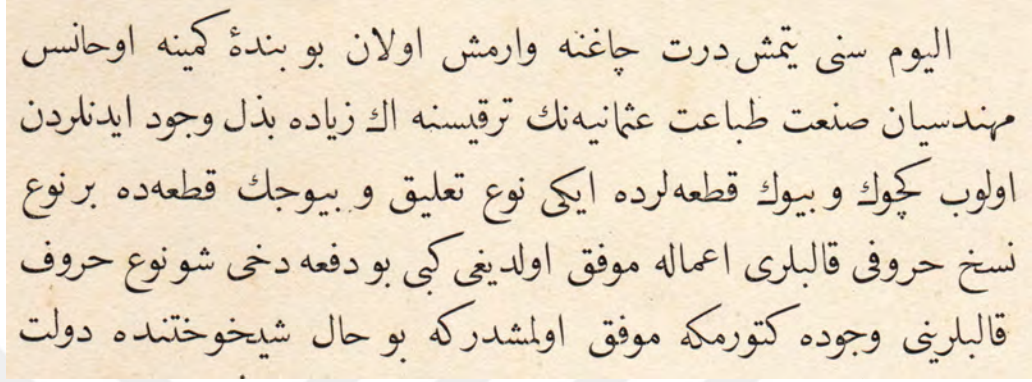
İncelenen örnekler arasında Mühendisyan'ın 1888'de Sultan II. Abdülhamit için bastığı hurufat kataloğu ile Matbaa-ı Ebüzziya'da basılmış 1885 tarihli *Rebi-i Marifet* yıllık (takvim) kitabı yer almaktadır. Osmanlı tipografi uygulamaları içerisinde aynı hakkâk tarafından ikinci bir Nesih yazı karakteri üretilmesinin Mühendisyan'ın 16 puntoluk Nesih'i ile başladığı görülmektedir.

Mühendisyan Sultan II. Abdülhamit için bastığı hurufat kataloğunda 16 punto Nesih yazı karakterini kullanarak yazı karakterini şu cümlelerle sunmuştur:¹⁹⁸

“Elyevm sinni yetmiş dört çağına varmış olan bu bende-i kemîne Ohannes Mühendisyan, san`at-i tabiat-ı Osmaniyye'nin terakkisine en ziyade bezi-i vücud edenlerden olur, küçük ve büyük Kıt`alarda iki nevi` ta`lik ve büyücek Kıt`ada

¹⁹⁸ Bkz. (83), DERMAN, 105

bir nevi' Nesih hurufu kalıpları î mâle muvaffak olduğu gibi, bu def'a dahi, şu neviî hurû vücuda getirmeğe muvaffak olmuştur ki, bu hâl-i şeyhûhutinde devlet-i...

Şekil 2.58 Mühendisyan'ın kendi cümleleriyle ifade ettiği ve dizgide kullandığı 16 punto Nesih yazı karakterinden detay görünüm. (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu: Bel_Osm_O.02645)

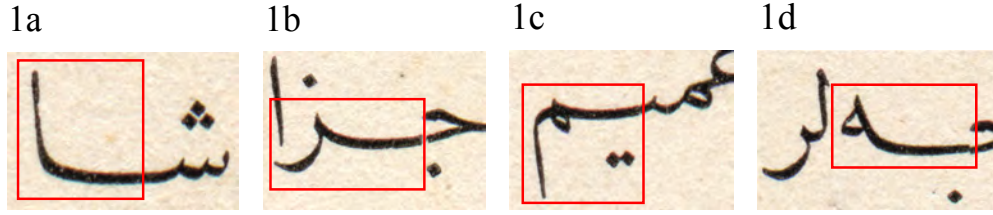
Yazı Karakterinin Punto Bilgisinde Çelişen Tarihsel Kaynaklar

Mühendisyan'ın bu yazı karakterinin punto bilgisine ilişkin tarihsel kaynaklarda çelişen bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. Mühendisyan'ın hurufat albümünde punto bilgisine değinmeden, 1300 (1882/1883) tarih bilgisinin verildiği görülmektedir. Bu sebepten, bilfill hakkâk tarafından hangi gövde boyunda hazırlandığının bilgisi mevcut değildir. Bu yazı karakterinin punto boyuna istinaden en erken bilginin 1893 tarihli *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik* kitabında sunulan hurufat şemasının başlığında geçen "18 punto" ibaresi bulunmaktadır¹⁹⁹ (Şekil 2.59). Mühendisyan'ın hurufat albümünde sunduğu orta büyüklükteki bu yazı karakteri *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik* kitabındaki hurufat şemasıyla karşılaştırıldığında ikisinin aynı yazı karakteri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1904'te Mahmud Bey Matbaası'nda basılan hurufat kataloğundaki aynı ölçü ve şekildeki yazı karakterinin 16 punto şeklinde sunulduğu görülmektedir. Mehmed Ali'nin yaklaşık 1910 tarihlerine denk gelen hurufat albümünde de aynı boyut ve şekilde olan yazı karakterini 16 punto şeklinde belirtilmektedir. Ebüzziya da 1912'de yayımladığı makalesinin dipnotlarında bu yazı

¹⁹⁹ TAHİR, *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik*, 17

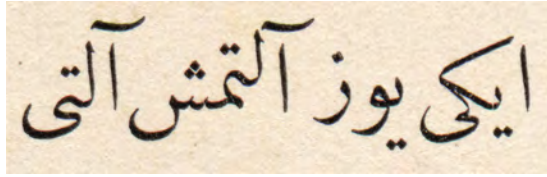

Şekil 2.60 1a: *elif* (ا) keşidesi. 1b: *ze* (ز) keşidesi. 1c: *mim* (م) keşidesi. 1d: *he* (ه) keşidesi.

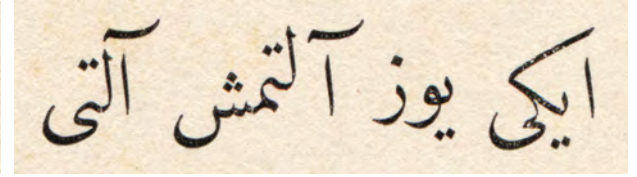
• Tasarımsal Farklılıklar

Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteri genel itibariyle, 24 puntoda olduğu gibi, Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi'nin Nesih üslubunu yansıtmaktadır. Ancak her iki yazı karakteri aynı ölçülere getirildiğinde Mühendisyan'ın 16 puntoda birtakım görsel değişiklikler uyguladığı görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde “iki yüz altmış altı” sözcüğü kıyaslanmıştır. Buna göre iki yazı karakterinin oranları çerçevesinde 16 puntoda Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) kolunun kısaldığı görülmektedir. Bunun yanında *vav* ve *ze* (و ز) harflerinin irileştiği görülmektedir. 16 puntoda sondaki *sin* ve *ye* (س ي) harflerinin çanaklarının da genişlediği saptanmıştır. Bu durum iki yazı karakterinin farklı hat örnekleri üzerinden hakk edildiğini, ancak üslup açısından herhangi bir farklılığın bulunmadığını göstermektedir.

16 Punto

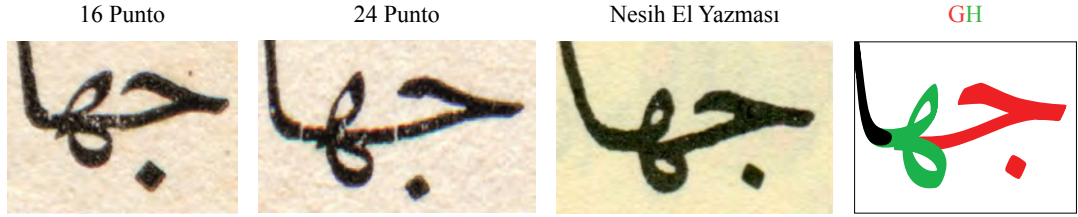

24 Punto

Şekil 2.61 Mühendisyan'ın 16 ve 24 puntolarda dizilmiş *iki yüz altmış altı* sözcüğünün karşılaştırılması.

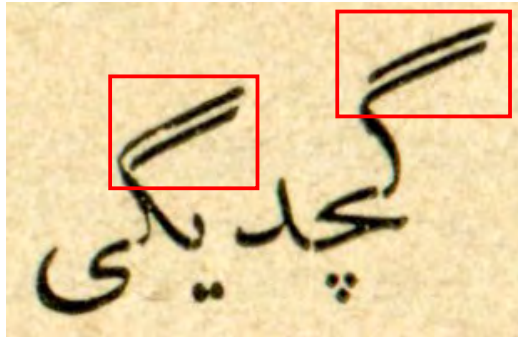
Bir diğer farklılık *cihan* sözcüğünde geçen ortadaki *he* harfinde görülmektedir. Buna göre 16 punto Nesih'in *he* (ه) oranlarının 24 puntodakine göre daha küçük ve yatay bir aksta olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2.62 Mühendisyan'ın 16 ve 24 punto yazı karakteriyle dizilmiş *cihan* sözcüğünün karşılaştırmalı analizinde görülen *he* (ه) farklılıkları.

• ك (K) Nevisinin Fonetik İşaretleri

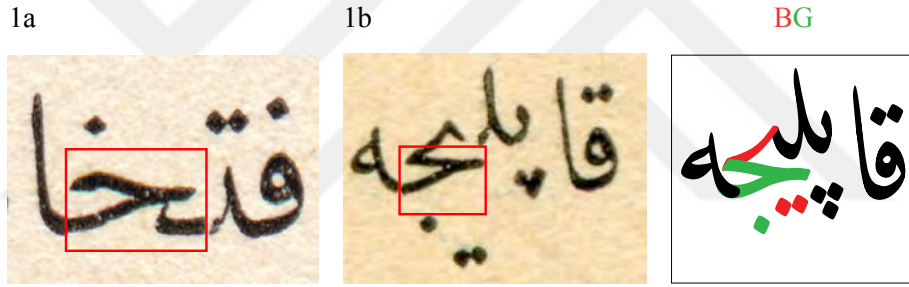
Mühendisyan'ın 16 punto yazı karakterinin kullanıldığı bazı kitaplarda, çeşitli matbaaların *kef* (ك) harfinin Türkçe ve Farsçada bulunan 'g' sesini temsil eden *Gef* (گ) harfinin üstten bir çizgi eklenmiş şeklini kullandığı tespit edilmiştir. 1.4.1'inci bölümde değinilen Türkçede bulunan 'ğ' sesinin karşılığı niteliğindeki *ğef* (گ) harfinin ilk defa Mühendisyan'ın 16 puntosunda kullanıldığı görülmektedir. Aşağıda Matbaa-ı Ebüzziya'da basılmış *geçdiği* sözcüğünde bulunan 'g' ve 'ğ' seslerinin Mühendisyan'ın 16 puntosunda iki ayrı *kef* (ك) şeklinde temsil edilebildiği görülmektedir. Ancak bu özel K üsthafbirimi nevelerinin Ebüzziya Matbaası'nın kendi yayınları için özel ürettirmiş olması ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır.

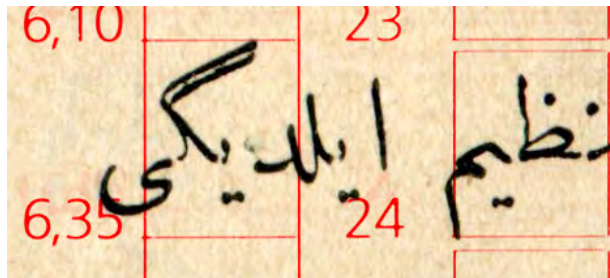
Şekil 2.63 Sol Kutu: Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteriyle dizilmiş *geçdiği* sözcüğünde bulunan *kef* (ك) kolunun altındaki Türkçeye özel *ğef* işareti. Sağ Kutu: aynı sözcük içerisinde bulun *kef* (ك) kolunun üstündeki *gef* işareti.

• ح (G) Lineer Nevi Yapısı

Mühendisyan'ın 16 punto yazı karakterini sunduğu Sultan II. Abdülhamit kataloğunda Nesih kaidesinde görülmeyen yatay düzlemde bağlanan G üstharfbiriminin kullanıldığı görülmektedir. Buna yanında, Matbaa-ı Ebüzziya'da basılmış kitaplarda 16 punto Nesihin üstten bağlanan sürümü kullanılmıştır. Mühendisyan'ın kendi bastığı katalogda lineer nevi sisteminin kullanılması harf sisteminin yüksekliğinin onun tarafından düşürüldüğüne işaret etmektedir. Bu durumda Mühendisyan'ın 16 punto Nesihinin iki sürümünün eş zamanlı olarak çeşitli matbaalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

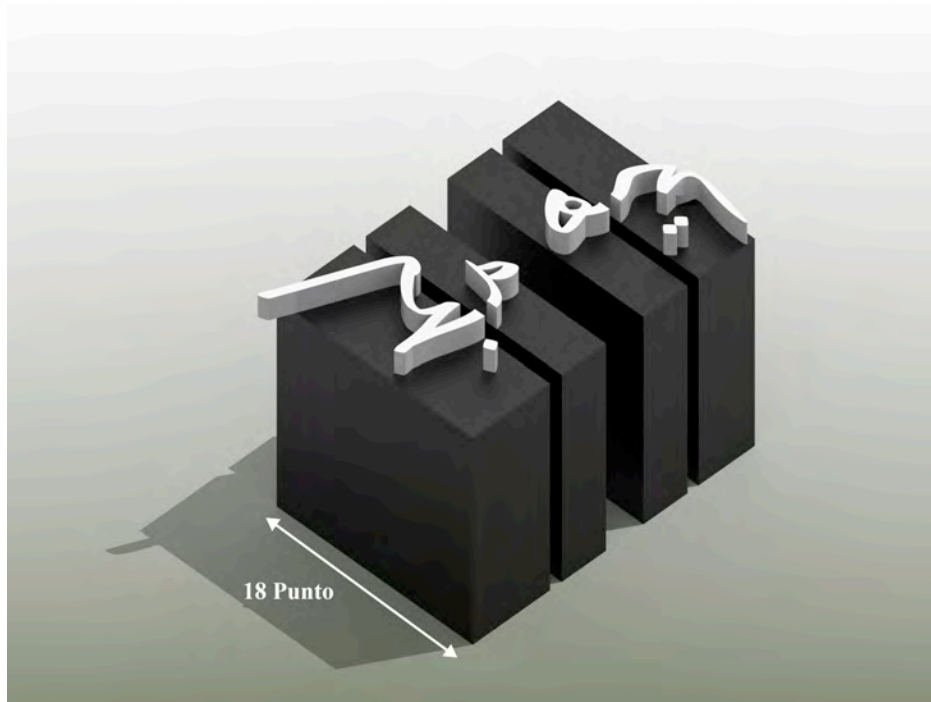
Şekil 2.64 1a: 1888 tarihli Sultan II. Abdülhamit kataloğunda görülen Mühendisyan'ın lineer yapıdaki 16 punto Nesih yazı karakteri. 1b: 1885 tarihli *Rebi-i Maarifet* yıllığında kullanılan yüksek harf sistemini destekleyen şekli.

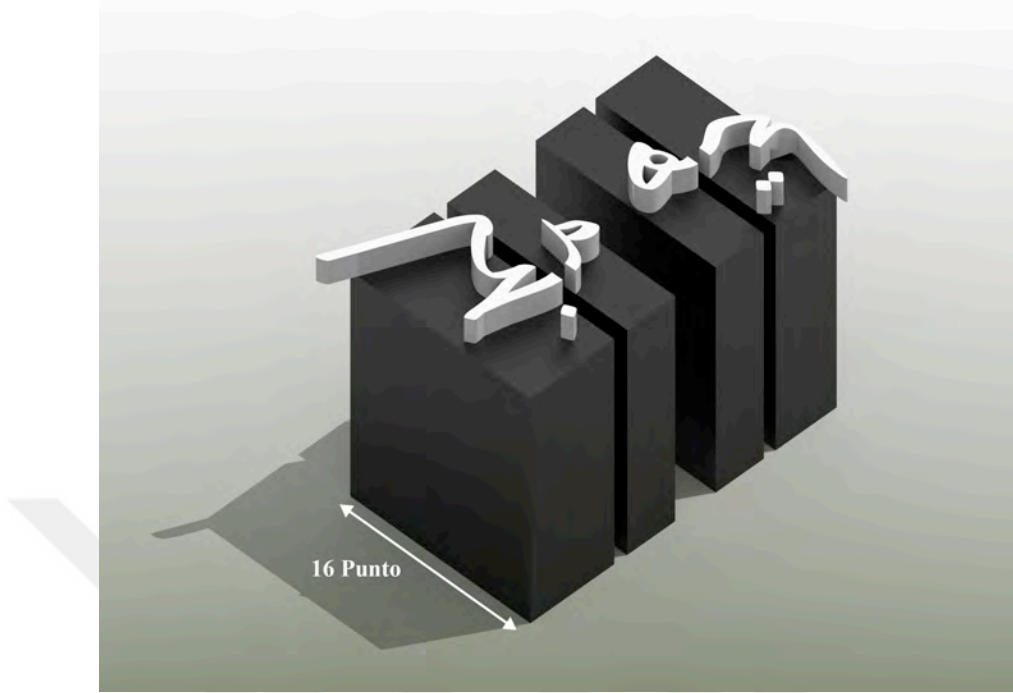
Şekil 2.65 Mühendisyan'ın 16 punto Nesihinin *ğef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 6,35 mm (18 punto) olarak ölçülmüştür.

Yazı Karakterinin *Kef* (ك) ve Sondaki *Mim* (م) Ölçüsü Üzerine 16–18 punto tartışması

1.6.3.1. bölümde hurufat gövde boyunun ölçülemediği durumlarda belirlenen *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliğinin ölçülerek yazı karakterlerinin grafik boyutları arasında bir mukayese zemininin oluşturulabileceği sunulmuştur. Mühendisyan'ın orta büyüklükteki bu yazı karakterinin 6,35 mm, yani 18 puntoya denk gelmesinin bir tesadüf olmadığı düşünülmektedir. Buna göre *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik* kitabında 18 punto şeklinde sunulması yazı karakterinde *kef* (ك) ve *mim* (م) gibi harflerde dikey espas uygulanmadan direkt 18 puntoluk gövdeye dökülmüş sürümünü sunmuş olabileceğine işaret ediyor. Buna göre 16 ya da 18 punto fark etmeksizin grafik boyu aynı olan yazı karakterinin çeşitli hurufat dökümhanelerinde 16 ya da 18 puntoluk gövdelere dökülmüş olabileceği ihtimali doğmaktadır. Buna göre, Şekil 2.66'da ve 2.67'de Mühendisyan'ın iki farklı punto gövdesinde aynı grafik boydaki yazı karakterinin nevilerinin üç boyutlu modellemesi sunulmaktadır.

Şekil 2.66 Mühendisyan'ın aynı grafik boydaki Nesih yazı karakterinin 18 punto üzerine dökülmüş sürümünün nevi sisteminin modellemesi. *Mim* (م) sonunun nevi gövdesine dahil edilmiş şekli görülebilmektedir.

Şekil 2.67 Mühendisyan'ın aynı grafik boydaki Nesih yazı karakterinin 16 punto üzerine dökülmüş sürümünün nevi sisteminin modellemesi. *Mim* (م) sonunun nevi gövdesi dışına taşan şekli görülebilmektedir.

2.5.2.3 Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (1888)

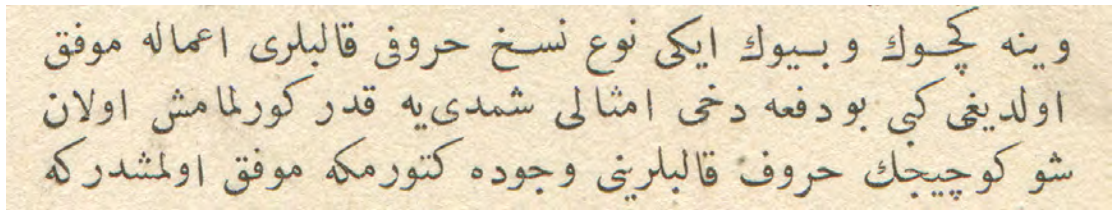
Osmanlı Nesih yazı karakterleri arasında en küçük ölçüye sahip olan Mühendisyan'ın 6 puntoluk yazı karakterinde, Nesih hat stiline kaidesinde bulunan yüksek harf yapısının uygulanmadığı görülmektedir. Yüksek harf yapısı dışında harf şekilleri tutarlı olarak Nesih hattını yansıtmaktadır. 24 ve 16 puntolara kıyasla 6 punto yazı karakterinin çizgi kontrastının oldukça azaldığı ve dikey harflerin kısalarak çanaklarının genişlediği anlaşılmaktadır. Mühendisyan'ın 6 punto Nesih yazı karakterinin herhangi bir Osmanlı matbaası yayınında kullanıldığı yönünde bir örneğe rastlanılmamasının bir tesadüf olmadığı düşünülmektedir. Yazı karakterinin

2,90 milimetrelık ölçüsüyle hem dökümü hem de mürettip tarafından kullanımının sınırlı bulunmuş olması ihtimali göz önünde bulundurulmaktadır.

1888 yılında Mühendisyan'ın 79 yaşındayken ürettiği bu görülmemiş küçüklükteki yazı karakterinin Sultan II. Abdülhamit kataloğu dışında Osmanlı matbaalarında basılmış örneğine henüz rastlanmamıştır. Teotig'in 1912'te basılan *Dib u Dar* kitabının Mühendisyan biyografisinde sunduğu yazı karakteri şemasında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Sultan II. Abdülhamit kataloğundaki sunulan örnek metnin ilk kısmının kopyası şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Teotig'in örneğinde, mürekkebin kuması sebebiyle yazı karakteri daha kalın görülmektedir.

Mühendisyan 1888'de II. Abdülhamit için bastığı hurufat kataloğunda, 6 punto Nesih yazı karakterini kullanarak oluşturduğu dizgide yazı karakterini şu cümlelerle sunmuştur:²⁰³

“Ve yine küçük ve büyük iki nevi’ Nesih hurufu kalıpları imale muvaffak olduğu gibi; bu def’a dahi emsâli şimdiye kadar görülmemiş olan şu küçücük huruf kalıplarını vücuda getirmeğe muvaffak olmuştur ki...”

Şekil 2.68 Mühendisyan'ın kendi cümleleriyle anlattığı, hakk edip ürettiği 6 punto Nesih yazı karakterinin Sultan II. Abdülhamit kataloğundan detay görünümü. (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu: Bel_Osm_O.02645)

²⁰³ Bkz. (83), DERMAN, 106

Bu bölümde bu yazı karakterinin genel özelliklerine değinilerek, Mühendisyan'ın 16 ve 24 punto Nesihlerinden öne çıkan farklılıklar sunulmuştur. 6 punto Nesih yazı karakteri II. Abdülhamit kataloğunda tek sayfada kullanıldığından sınırlı bir inceleme yapılabilmektedir.

• Yazı Karakterinin Punto Bilgisi

Mühendisyan Sultan II. Abdülhamit kataloğunda diğer yazı karakterlerinde olduğu üzere bu yazı karakterinin de punto bilgisini vermemiştir. Tarihsel kaynaklarda 6 punto Nesih yazı karakterinin ilk punto bilgisinin Ahmed İhsan'ın 1891 tarihli makalesinde geçtiği tespit edilmiştir²⁰⁴. Ebüzziya'nın 1912'de yayımlanan makalesinde de 6 punto şeklinde referans verildiği görülmektedir²⁰⁵. Teotig'in aynı yıl yayımlanan kitabında da 6 punto şeklinde geçmektedir²⁰⁶. Bunların ardından Ahmed Rasim'in 1922²⁰⁷ ve 1924²⁰⁸ yıllarında İkdam'da yayımladığı yazılarda 6 punto şeklinde belirtmektedir.

• ح ب ب (BBG) ve Üstharfbirimlerinin Nevi Yapısı ve Şekli

Mühendisyan'ın aynı Nesih stilinde ürettiği üç farklı boydaki yazı karakterleri, kendi içinde değerlendirmeyi gerektiren görsel farklılıklar sunmaktadır. Bunun ilk örneği BBG üstharfbirimlerinde açıkça görülmektedir. 6 puntoluk Nesihin yüksek harf sisteminde olmadığı BBG yapısından anlaşılmaktadır. Ancak aynı şekilde yüksek harf sistemi olmayan 16 puntoda görülen özel BBG nevisinin 6 puntoda uygulanmaması dikkat çekicidir. Buradan 6 puntoluk yazı karakterinin daha modüler bir sistemde ve daha az nevi sayısı ile üretildiği anlaşılmaktadır.

²⁰⁴ Bkz. (184), İHSAN

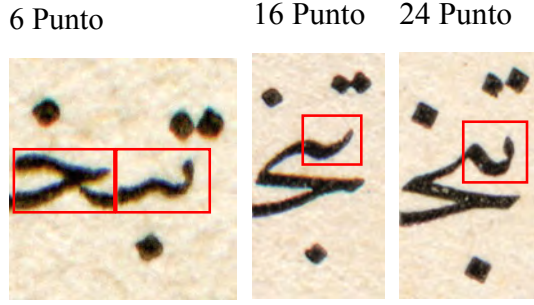
²⁰⁵ Bkz. (189), TEVFİK

²⁰⁶ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 104

²⁰⁷ Bkz. (190), RASİM

²⁰⁸ Bkz. (161), RASİM

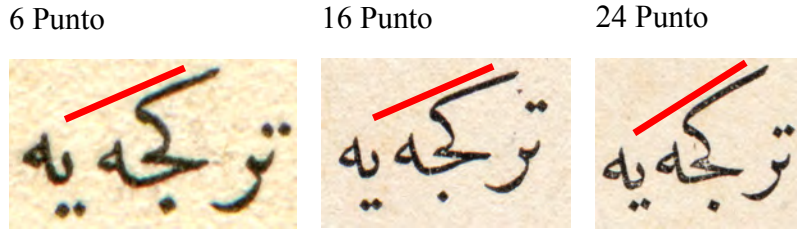

Şekil 2.69 Mühendisyan'ın üç farklı puntodaki Nesih yazı karakterinin BBG üstharfbirimi karşılaştırmasından detay görünüm.

• ك (K) Üstharfbiriminin Yapısı ve Şekli

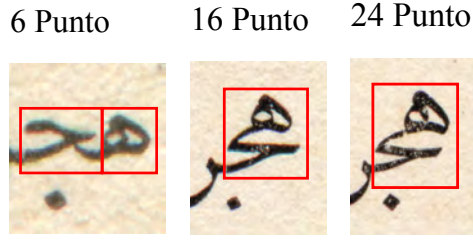
Mühendisyan'ın *kef* (ك) kolunun açısının punto birimi küçüldükçe daha yatay bir açığa dönüştüğü görülmektedir. Aşağıda *Türkçe* sözcüğünde görüldüğü üzere 24 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) kolu oldukça dik bir açığa sahipken, 6 puntoda bunun yatay bir açıda oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 2.70 Mühendisyan'ın *Türkçe* sözcüğünün 3 yazı karakterinde *kef* (ك) kolunda görülen açı farkı görülmektedir.

• • (H) ve ج (G) Üstharfbiriminin Yapısı ve Şekli

Şekil 52'de görüldüğü üzere Mühendisyan'ın *kef* (ك) ve *cim* (ج) bağlantısı için üç yazı karakterinde de bitişik özel bir nevisi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Aynı yüksek nevi sistemini destekleyen bitişik nevi yapısının 6 puntoda *he* (ه) ve *cim* (ج) için kullanılmadığı görülmektedir.

Şekil 2.71 Mühendisyan'ın *hicr* sözcüğüyle dizilmiş üç farklı puntodaki yazı karakterinde görülen *he* (ه) ve *cim* (ج) nevi sistemlerinin farkı.

• ا (A) Nevi Keşideleri

Elimizde sınırlı tek sayfada yapılan incelemede iki çeşit keşide nevisi olduğu anlaşılmaktadır. Bir *elif* (ا) ve bir de boş (–) keşide nevisi görülmektedir. Bu keşidelerin satır sonlarını hizalamada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

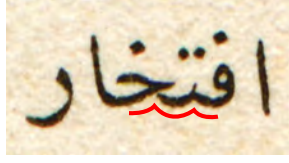

Şekil 2.72 Solda: *Hal* sözcüğünde kullanılan *elif* (ا) keşide nevisi. Sağda: *İçün* sözcüğü için uygulanan boş (–) keşide nevisi.

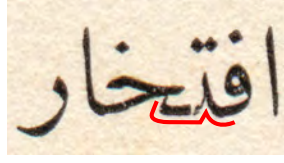
• ب (B) ve ج (G) Dalgalı Çizgi Şekli

Mühendisyan'ın yüksek harf sisteminin uygulanmadığı 6 ve 16 puntoluk yazı karakterlerinin bir takım harf şekillerinde farklılıklar görülmektedir. Aşağıdaki şekilde 6 puntoluk yazı karakterinin ortadaki *te* (ت) harfinin *cim* (ج) harfine olan bağlantısında daha yuvarlak ve dalgalı bağlanma şekilleri tespit edilmiştir.

6 Punto

16 Punto

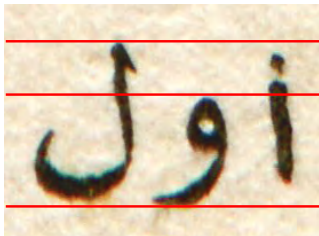

Şekil 2.73 Solda: *İftihâr* sözcüğünde kullanılan dalgalı BG bağlantısı. Sağda: *İftihâr* sözcüğünde görülen düz ve köşeli BG bağlantısı.

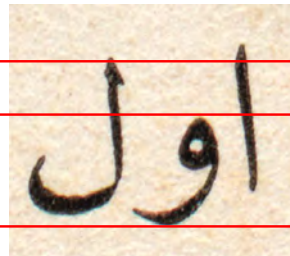
• ا (A) و (W) ل (L) Üstharfbirimlerinin Oranları ve Optik Boyut Ayarlaması

Mühendisyan'ın üç yazı karakteriyle dizilmiş *evvel* sözcüğü birbirleriyle kıyaslandığında dikey harf oranlarında ve çizgi değerlerinde değişiklik ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Buna göre 6 puntoda dikey aksta görülen *elif* (ا) ve *lam* (ل) harflerinde bir kısalma olduğu görülmektedir. 24 puntodaki harflerin çizgi modülasyonlarında daha yüksek kontrast görülürken, 6 puntoda bu kontrast azalmıştır. Burada uygulanan boyut odaklı kontrast ayarlamasını (size specific adjustment) metal harfli Latin yazı karakterlerinde de görmek mümkündür. Buna göre Latin yazı karakterlerinde boyut küçüldükçe yatay aksta bulunan kavislerin genişlediği ve çizgi kontrastının azaldığı bilinmektedir²⁰⁹. Aynı uygulamanın Mühendisyan'ın yazı karakterlerinde de mevcut olduğu saptanmıştır. Bunun yanında, yazı karakterleri küçüldükçe kontrast uygulamasının optik bir karardan ziyade kurşun hurufatın kırılma risklerinden ötürü de azaltılmış olabileceği göz önünde bulundurulmaktadır.

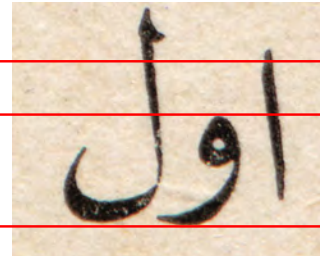
6 Punto

16 Punto

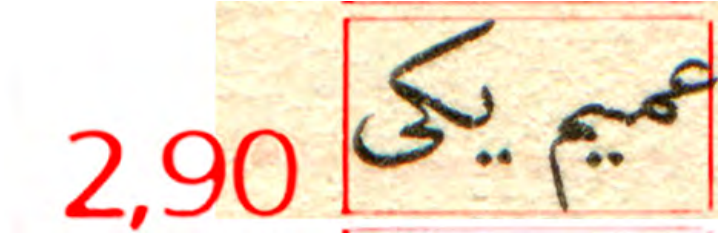

24 Punto

Şekil 2.74 Mühendisyan'ın 3 farklı puntoda uyguladığı çeşitli optik oran ve kontrastlar.

²⁰⁹ Tim Ahrens, *Size-Specific Adjustments to Type Designs*, 11

Şekil 2.75 Mühendisyan'ın 6 punto Nesihinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 2,90 mm (8.2 punto) olarak ölçülmüştür.

2.6 İstavraki'nin On İki Punto Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi (c. 1879)

İstavraki hakkında fazla belgeye ulaşılamadığından hakkâkkin hayatı ve üretimi hakkında bilgi sunulamamıştır. İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin tutarlı bir şekilde Arabyan'ın 16 puntoluk Nesihinin özelliklerini yansıttığı tespit edilmiştir. Bu yazı karakterinin Ebüzziya Tevfik'in *Mecmua-i Ebüzziya*²¹⁰, *Rebi-i Marifet*²¹¹ ve *Nevsal-i Maarifet*²¹² takvimlerinin tablo düzenlemelerinde kullanıldığı görülmektedir. Ebüzziya'nın takvimleri içerisinde İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin 1892 yılından sonra kullanılmadığı, onun yerini Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin aldığı tespit edilmiştir. Mühendisyan'ın 1879 tarihli *Meşâhîr-i Âlem* dergisinde resimlerin alt başlıklarında kullanılması, Ebüzziya'nın orta ölçekteki takvimlerinde yazının hiyerarşik düzenlenmesinde kullanılması, gelişmekte olan yayıncılığın içerisindeki yeni ihtiyaçları karşılayabildiğini göstermektedir.

Ahmed Rasim, İkdâm'da yayımlanan yazısında İstavraki'ye ilk defa şu şekilde referans vermiştir:²¹³

²¹⁰ Ebüzziya TEVFİK, 1882, *Mecmua-i Ebüzziya*, 3. Cilt, no 27

²¹¹ Ebüzziya TEVFİK, 1885, *Rebi-i Maarifet*

²¹² Ebüzziya TEVFİK, 1888, *Nevsal-i Maarifet*

Tarih-i mezkûrdan (zikredilen tarihten) üç sene sonradır ki eser-i çire-i destisi (elinin maharetli eseri) olan “12” punto yazısı ile kendisini matbuatımıza tanıttirmiştir. “12” puntodan evvel mevcut olan diğer bir “12” punto yazı ki “Araboğlu” namıyla müştehir (meşhur) diğer bir dökümcünün oğlu “Artin” namında birinin “İstavraki” ismindeki hakkâka hakk ettirdiği yazıdır. “Mühendisyan”ın o latif “16” puntosunun zuhuruyla beraber nazar-ı rağbetten külliyyen (tamamen) düşmüş, bunun üzerine “Haçik Efendi” de zamanımızda pek ziyade müstamel olan (kullanılan) “12” puntunun kalıplarını imal ederek silsile-i icadının şeh-danesini (icat silsilesinin baş incisini) meydana getirmiştir.

Buradan anlaşılacağı üzere 1883’ten önce kullanılan 12 punto Nesihin hakkâk İstavraki’ye ait olduğu görülmektedir. Ahmed Rasim’in yukardaki metinde değindiği üzere Artin Arabyan’ın bu siparişi verdiği görülmektedir. Yapılan incelemede İstavraki’nin 12 punto yazı karakterinin en erken 1879’ta Mühendisyan’ın bastığı *Musavver Meşâhir-i Âlem* süreli yayınında resim alt başlıklarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

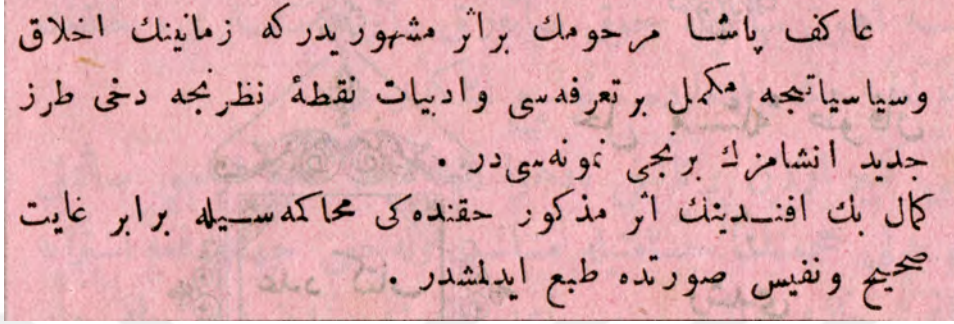

Şekil 2.76 Mühendisyan’ın ilk ve son resimli süreli yayın denemesi olan *Musavver Meşâhir-i Âlem*’de resim alt başlıklarında kullanılan İstavraki’nin 12 punto Nesih yazı karakteri.

Bu yazı karakterinin 1880’lerde Matbaa-ı Ebüzziya’nın bastığı yıllıklarda (takvim) kullanıldığı görülmektedir. İstavraki’nin 12 punto Nesihinin tutarlı bir

²¹³ Bkz. (190), RASİM

şekilde Arabyan'ın 16 punto Nesihinin biçimlerini ve nevi yapısını taşıdığı saptanmıştır (Şekil 2.76).

Şekil 2.77 Matbaa-ı Ebüzziya'da basılan ve 1885 tarihli *Rebi-i Maarifet* yıllığında kullanılan İstavrakî'nin Arabyan üslubundaki 12 punto Nesih yazı karakterinden detay görünüm.

• ن (N) Nokta Yerleştirilmesi

İstavrakî'nin 12 punto Nesihinin Arabyan'da olduğu gibi nokta yerleştirilmesi çanağında orta aksında görülmektedir. Mühendisyan'ın yazı karakterlerinde bu tutarlı olarak Nesih el yazmalarında görüldüğü gibi sağ aksta yer almaktadır.

İstavrakî 12 Pt.   Arabyan 16 Pt.   Mühendisyan 16 Pt.

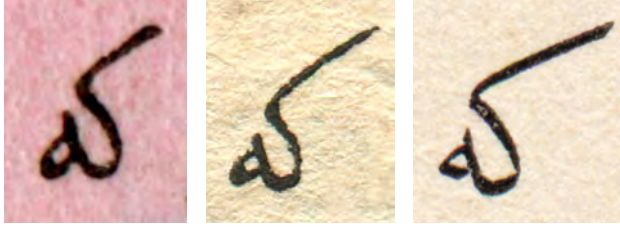

Şekil 2.78 İstavrakî'nin 12 punto Nesihinde Arabyan'da görülen orta aksta görülen *nun* (ن) noktası.

• ك (K) Kol Açısı ve Şekli

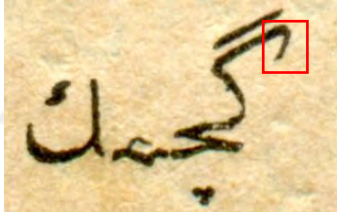
Arabyan'ın 16 punto Nesihinde ayırt edici şekillerin başında oldukça dik bir açığa sahip olan *kefhe* (ك) nevisi yer almaktadır. İstavrakî'nin 12 punto Nesihinde de aynı açının uygulandığı görülmektedir.

İstavraki 12 Pt. Arabyan 16 Pt. Mühendisyan 16

Şekil 2.79 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *kef he* (ك) nevisinin şekli.

İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin Mahmud Bey Matbaası'nda basılan *Lehce-i Osmâni*²¹⁴ kitabında olağandışı bir *kef* (ك) nevisi tespit edilmiştir. Bu sürümde Sülüs stilinde görülen *kef*'in (ك) zülfesi olduğu görülmektedir. Hiçbir Osmanlı Nesih yazı karakterinde görülmeyen bu özelliğe başka bir basılı malzemede rastlanılmamıştır.

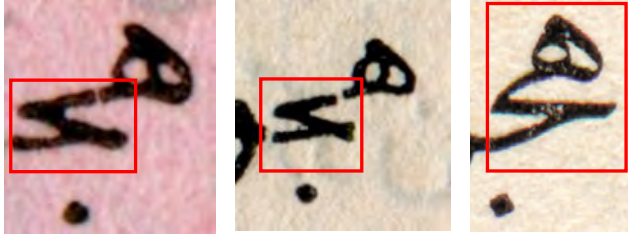
Şekil 2.80 İstavraki'nin *Lehce-i Osmâni* kitabındaki olağandışı zülfeli *kef* (ك) nevisinin şekli.

• • (H) ve ح (G) Yapıları ve Şekli

Arabyan'ın 16 punto Nesih yazı karakterinde ayırt edici bir diğer özellik *he* (ه) ve *cim* (ح) birleşiminde görülmektedir. Arabyan'ın ters 'z' şeklini andıran nevi yapısının İstavraki'nin 12 punto yazı karakterinde de uygulandığı saptanmıştır.

²¹⁴ Ahmed VEFİK, 1888, *Lehce-i Osmani*

İstavraki 12 Pt. Arabyan 16 Pt. Mühendisyan 16

Şekil 2.81 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *he cim* (ح ◦) nevelerinin şekli.

• ۱ (A) Keşidesi ve Yüksek Harf Yapısı

İstavraki'nin 12 punto Nesihinin yüksek harf yapısında oluşturulduğu görülmektedir. Aynı dönemde Mühendisyan'ın 24 puntosunun lineer nevi yapısında kullanıldığı, bu dönemde Arabyan'ın 16 puntosunun orijinal yüksek nevi yapısını koruduğu görülmektedir. İstavraki'nin 12 puntosunun da Arabyan'ın nevi sistemine sahip olduğu saptanmıştır.

Şekil 2.82 Solda: İstavraki'nin *elif* (۱) keşidesi. Sağda: Yazı karakterinin yüksek harf yapısı.

2.7 Hafız Efendi'nin Sekiz Punto Nesih Yazı Karakterinin Değerlendirilmesi (c.1882)

Ahmed Rasim'in Kevorkyan'ın yazı karakterleri hakkında detaylı bilgiler sunduğu 1922²¹⁵ ve 1924²¹⁶ tarihli yazılarında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin hakkâkının Saatçi lakaplı Hafız Efendi adında biri olduğu söylenmektedir. Hafız Efendi'nin 8 punto yazı karakterinin Nesih kuralları çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir. Bu yazı karakteri Ebüzziya Tevfik'in *Mecmua-i Ebüzziya*²¹⁷, ve *Takvim-i Ebüzziya*²¹⁸ yıllıklarının tablo düzenlemelerinde kullanılmıştır. Özellikle Ebüzziya'nın küçük ölçekteki *Takvim-i Ebüzziya* kitabında, yazının hiyerarşik düzenlemesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu yazı karakterinin 1922 yılında Agop Matyosyan matbaasında basılan *Kitâb-ı Mukaddes* kitabında metin fontu olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak 1910 civarında Mehmed Ali tarafından basılan hurufat kataloğunda bulunan 8 punto Nesih ile oldukça benzeşen özelliklerinden dolayı 1922 tarihli *Kitâb-ı Mukaddes* kitabında kullanılan 8 punto yazı karakterinin Mehmed Ali'ye mi Hafız Efendi'ye mi ait olduğunun tespiti yapılamamıştır.

Ahmed Rasim'in doğrudan Kevorkyan ile temas kurduğu bir dönemde kaleme aldığı bu makalelerde 8 puntoluk Nesihin Saatçi Hafız Efendi'ye referans gösterilip, Kevorkyan tarafından itiraz edilmemesi bu yazı karakterinin asıl hakkâkının Hafız Efendi olduğuna işaret etmektedir. Teotig'in *Dib u Dar*'ında 8 punto Nesih yazı karakteri için Kevorkyan referans gösterilmesine rağmen yukarda bahsedilen sebepten ötürü hatalı bir giriş yapıldığı düşünülmektedir. Ahmed Rasim, İkdâm'da yayımlanan yazısında Hafız Efendi'yi şu cümlelerle referans göstermektedir:²¹⁹

²¹⁵ Bkz. (190), RASİM

²¹⁶ Bkz. (161), RASİM

²¹⁷ Bkz. (210), TEVFİK

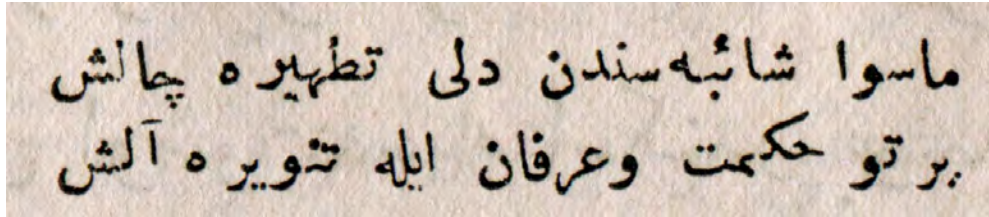
²¹⁸ Ebüzziya TEVFİK, 1892, *Takvim-i Ebüzziya*, 1. sene

²¹⁹ Bkz. (190), RASİM

“Saatçi “Hafız Efendi” namında bir sanatkârımızın hakk ettiği “8” puntoluk harfi ile müteveffa (vefat etmiş) “Mühendisyan Efendi”nin “6” ...”

Hafız Efendi hakkında başka bir belgeye ulaşılamadığından hakkâkın hayatı ve üretimi hakkında bilgi sunulamamıştır. Ahmed Rasim’in 1922 tarihli makalesinde referans verdiği hakkâkların hayatta olmayanları için *müteveffa* sözcüğünü kullandığı görülmektedir. Ahmed Rasim’in 1924 tarihli makalesinde ise 8 punto Nesih yazı karakterinin hakkâkı Hafız Efendi’den “merhum” olarak bahsetmektedir. Buna göre Hafız Efendi’nin 1922’de hayatta olduğu, ancak 1924’te vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Mahmud Bey Matbaası’nda 1905’te basılan hurufat katalogunda da sunulan 8 punto yazı karakterinin hakkâk bilgisi geçmemektedir. Hafız Efendi’ye ait olduğu düşünülen bu 8 punto yazı karakterinin oldukça küçük boyutta olmasından dolayı uzun metinlerde kullanılmadığı görülmektedir. Yazı karakterinin dipnot, alt başlıklar ve küçük notlarda sınırlı şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple araştırma kapsamında sınırlı örnek incelenebilmiştir. Bu bölümde Matbaa-ı Ebüzziya’da basılmış *Mecmua-i Ebüzziya*²²⁰ ve *Takvim-i Ebüzziya*²²¹ yıllıklarında tespit edilen örnekler incelenmiştir.

Şekil 2.85 *Mecmua-i Ebüzziya* dergisinin iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin kullanımından detay görünüm.

²²⁰ Bkz. (210), TEVFİK

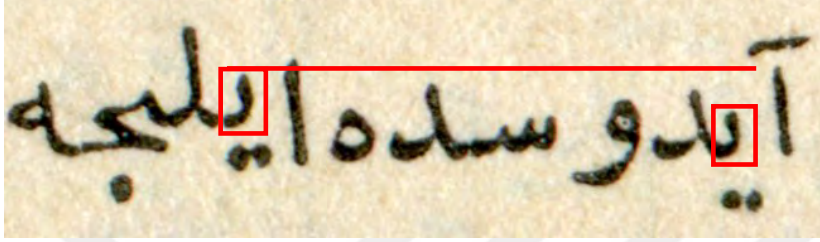
²²¹ Bkz. (218), TEVFİK

Hafız Efendi 8 Pt.	<p>ماسوا شائبه سندن دلی تطهیره چاش بر تو حکمت و عرفان ایله تئویره آتش</p>
İstavrakı 12 Pt.	<p>بحث ایدر. و هر ماه عربی ابتداسیله اون بشنده نشر اولنور بجموعه در. [۳] فی غره صفر سنه ۱۳۰۰ [نسخه سی ۳ غروش</p>
Mühendisyan 24 Pt.	<p>اسکندریه شهر یله اهالی قدامه سی</p>
Arabyan 16 Pt.	<p>ایله - مؤخرأ هر بری ممالک مفتوحه سندن برینه حکمدار بری طرفندن تأسیس ایدلمش یکر می قدر شهر واردر که بای ویرلمشدر . فقط مرور زمانله دیکر لری برر بر خراب ده یالکنز بر دانه سی مالک اولدیغی ثروت طبیعی و اهمیت گویا خلق عالمک نظر غبطه ودقتی کندیسنه جلب ایتک قدر حفظ معموریت ایشدر .</p>
İstavrakı 12 Pt.	<p>دصری استیلا ایتدکن صکره نیل طریقله (ماره اونیس) بر اینجه طوبراق ایله آیرلمش اولدیغی محله وصولنده آطه سنی مشاهده ایله اورایه کندی نامنه اوله رق بر شهر ایلمسندن خریطه سنک تنظیمی مهندس لرینه امر ایلش ایدی .</p>
İstavrakı 12 Pt.	<p>س اسکندریه لیمانی قربنده بر کوچک آطه ایدی . میلاددن ۲۸۵ سنه نک تأسیسندن ۴۷ سنه صکره جزیره مذکورہ بر ریختم واسطه سیله مش و دروننده یوکسک بر قله انشاسیله تپه سنه کیله ره نالقی ایتک فنار ایقاد ایدلمش ایدی که بناسنک جسماتی جهته عجائب سیعه باید (فاروس) فنار معناسنهدر . فقط (فاروس) لفظی بو آطه یه بو قسه بونوع فنار لره (فاروس) آطه نک اسمندن طولایمی اطلاق مشتبه فیهدر .</p>

Şekil 2.86 Mecmua-i Ebüzziya dergisinin iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin üç ayrı yazı puntodaki Nesih yazı karakteriyle birlikte kullanımı. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

• Yüksek Harf Yapısı

Hafız Efendi'nin 8 puntosunun Nesih yazısının kaidesinde bulunan yüksek harf yapısının uygulandığı tespit edilmiştir.

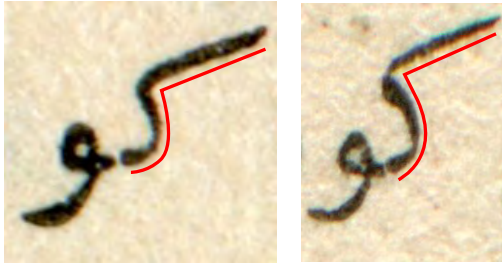
Şekil 2.87 *Mecmua-i Ebüzziya* dergisinin 3. cildinin 27. sayısının iç kapağında 8 puntoluk Nesih yazı karakterinin kullanımından.

• ك (K) Harfinin Şekli ve Çizgi Modülasyonu

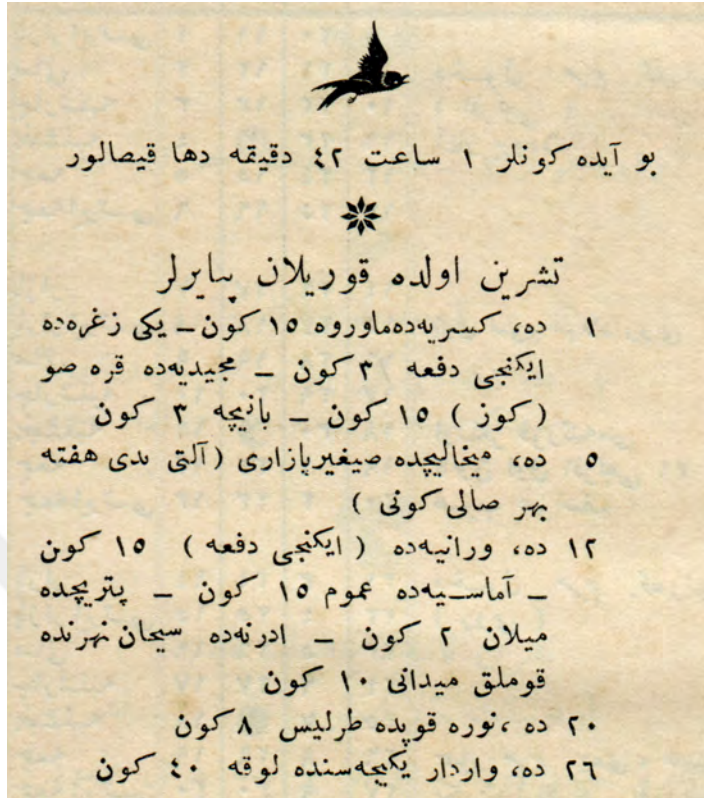
Mühendisyan'ın 6 puntosuna nazaran Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) kolunun oldukça yatay aksta olduğu görülmektedir. Hurufatın kalitesinin Mühendisyan'ın 6 puntosunda görülen netlikte basılamadığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak *kef* (ك) harfinin Mühendisyan'ın 6 puntosundaki çizgi modülasyonundan farklı olduğu görülmektedir.

Hafız 8 Pt.

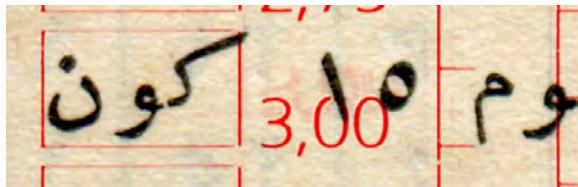
Mühendisyan 6 Pt.

Şekil 2.88 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) kolu açısının Mühendisyan'ın 6 puntosundan farklı bir açıda oluşturulduğu görülmektedir.

Şekil 2.89 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin 1892 tarihli *Takvim-i Ebüzzıya*'da Kevorkyan'ın 12 punto Nesih'i ile eşleştirildiği görülmektedir. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

Şekil 2.90 Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 3 mm (8.5 punto) olarak ölçülmüştür.

2.8 Haçik Kevorkyan'ın Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi

2.8.1 Hakkâk ve Hurufat Dökümcüsü Haçik Kevorkyan

Haçik Kevorkyan 1856'da İstanbul, Balat'ta dünya gelmiştir. İlkokul eğitimini Balat Ermeni Kilisesi'nde aldıktan sonra Vezirhan'da hurufat dökümhanesi bulunan Arslanyan Dikran Efendi'nin yanında çalışmaya başlamıştır²²². 1880 itibariyle Dikran Efendi'den satın aldığı aletlerle birlikte hurufat işinde yalnız çalışmaya devam etmiştir. Kevrokyan, Arabyan ve Mühendisyan'ın tipografiye uyarladığı Ta'lik ve Nesih yazı karakterlerinin ardından 1884 yılında ilk defa Rik'a hat stilinde yazı karakteri ürettiği görülmektedir. Teotig'e göre Kevorkyan, Mühendisyan'dan kalan Nesih yazı karakterlerini almıştır²²³. Kınarık Gorgotyan da "Kevorkyan'ın, Mühendisyan'ın ölümünden sonra mirasçılarıyla birlikte çalışmaya devam ettiğini" söylemektedir²²⁴. Dönemin en yüksek tirajlı gazetelerinden biri olan İkdam gazetesi, Kevorkyan'dan gazetenin yazı işleri ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak üzere Mühendisyan temelli 16 ve 24 punto Nesih yazı karakterlerinin kalın (bold) sürümlerini sipariş etmiştir. Kevorkyan Sultan II. Abdülhamit döneminde uygulanan sansür nedeniyle, 1895–1908 yılları arasında Sanâyi-i Nefise Mektebi içerisinde hurufat işine devam edebilmiştir.²²⁵ II. Meşrutiyet'in ilanımla birlikte Sanâyi-i Nefise Mektebi'nden çıkarak İkdam gazetesinin basıldığı Reşid Efendi Han'ında çalışmayı sürdürmüştür²²⁶. Osmanlı matbuatına olan katkılarından ötürü 1916'da üçüncü rütbeden Maarif Madalyası almıştır.²²⁷ 1917'de 36 punto Rik'a yazı karakterini hakk edip ürettikten sonra dördüncü sınıf Mecidî Nişanı ile ödüllendirilmiştir²²⁸.

²²² Bkz. (190), RASİM

²²³ Bkz. (147), LAPÇINCIYAN, 116

²²⁴ Kınarık GORGOTYAN, *İstanbul'daki Ermenice Basılı kitaplar*

²²⁵ Bkz. (190), RASİM

²²⁶ A.g.k.

²²⁷ A.g.k.

²²⁸ Bkz. (190), RASİM

Kevorkyan, seleflerine göre o döneme kadar oluşan yazı karakteri geleneğinin dışına çıkarak oldukça dekoratif Kûfi ve başlık fontu niteliğine sahip 36 punto Nesih yazı karakterlerini üretmiştir. *Dib u Dar*'da ayrıca 8 punto bir Nesih yazı karakteri ürettiği belirtilmiştir. Ancak tarihsel kaynaklarda çelişen bilgilerden ötürü bu doğrulanamamaktadır (Bkz. 2.7'inci bölüm). Farklı cinslerde 10 farklı yazı karakteri üreten Kevorkyan'ın Osmanlı tipografî uygulamaları içerisinde en çok yazı karakteri üreten hakkâk olma özelliğini taşıdığı görülmektedir. Ahmed Rasim, Kevorkyan'dan şu sözlerle bahsetmiştir: “Sanat insanı kocaltmaz, şevk ve gayretini kıramaz sözünün timsâl-i zi-hayatıdır (yaşayan örneğidir)”. Akşam gazetesinin 7 Temmuz 1932 tarihli nüshasında yayınlanan haberden Kevorkyan'ın bu tarihte hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.²²⁹

Şekil 2.91 Solda: *Dib u Dar* kitabından Haçik Kevorkyan'ın biyografisinde kullanılan portresi. Sağda: Haçik Kevorkyan'ın, Akşam gazetesinin ana sayfasında duyurduğu vefat ilanında kullanılan portresi.

²²⁹ Akşam Gazetesi, Haçik Efendi: Bir Matbuat Hadimi Vefat Etti, 1932, **Akşam Gazetesi**, 7 Temmuz

Şekil 2.92 Kevorkyan'a ait 1911 tarihli *Hurufat Dökmehanesi*, *Haçık Kevorkyan* başlıklı dökümhane faturasının üst bölümünden detay görünüm. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

2.8.2 On İki Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1883)

Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin Mühendisyan üslubunda hakk edilip üretildiği tespit edilmiştir. İstavraki'nin 12 punto Nesih ile aynı grafik boyda olan yazı karakterinin ayrıca daha net çizgi modülasyonuna sahip olduğu görülmüştür. Kronolojik olarak yaklaşıldığında, İstavraki'nin küçük ebatlı kitap ve tablolarla kullanılabilecek 12 puntosunun yenilenme ihtiyacının doğduğu anlaşılmaktadır. Kevorkyan'ın bu ihtiyacı Mühendisyan üslubunda oluşturduğu 12 punto Nesih ile giderdiği görülmektedir. 1892 yılından sonra İstavraki'nin 12 puntosunun kullanılmadığı, onun yerine tutarlı olarak Kevorkyan'ın 12 puntosunun hem yüksek hem de lineer nevi yapılı sürümlerinin kullanıldığı saptanmıştır.

Kevorkyan'ın 12 puntoluk Nesih yazı karakterinin ilk bahsi Teotig'in Kevorkyan biyografisinde sunduğu yazı karakteri örnekleri arasında geçmektedir²³⁰. Ahmed Rasim, İkdam gazetesine yazdığı yazıda bu konudan şöyle söz etmiştir:²³¹

²³⁰ Bkz. (147), LAPÇİNCİYAN, 116

²³¹ Bkz. (190), RASİM

“*Haçik Efendi*” de zamanımızda pek ziyade müsta`mel olan (kullanılan) “12” puntunun kalıplarını imal ederek silsile-i icâdının şeh-dânesini (icat silsilesinin baş incisini) meydana getirmiştir.

Ahmed Rasim’in 1924 tarihli diğer makalesinde Kevorkyan’ın doğrudan aktardığı yazıda, bu yazı karakterinin yaklaşık 1883 tarihleri dolaylarında üretildiği anlaşılmaktadır. Mühendisyan’ın 1882’te ürettiği yeni 16 punto Nesih yazı karakterinin Arabyan’ın 16 punto yazı karakterini kullanılmaz kılmasının ardından, Kevorkyan’ın 12 punto Nesih yazı karakteri de İstavraki’nin 12 punto yazı karakterinin yerini aldığı anlaşılmaktadır. 1880’lerde Ebüzziya’nın takvimlerinde sıkça kullanılan İstavraki’nin 12 punto Nesihinin, 1892’ten sonra Kevorkyan’ın 12 punto Nesih ile yer değiştirdiği görülmektedir. Bu bölümde *Takvim-i Ebüzziya*’da²³² ve *Ne Edât-ı Nefyî Hakkında Tettebbuât*²³³ kitaplarında tespit edilen Kevorkyan’ın 12 punto Nesih incelenip, İstavraki ile olan farklılıkları sunulmuştur.

---

²³² Bkz. (216), TEVFİK

²³³ Bkz. (187), TEVFİK

تقویم نوالضیا

۶۵

مجمع مشهور یعقوب کمدینک شهور عربیه نک عرهلرینی تعیین یجون تنظیم
بلدیکی حدولدرکه الی قیامالساعه حکمی حاریدر

سنین قریه

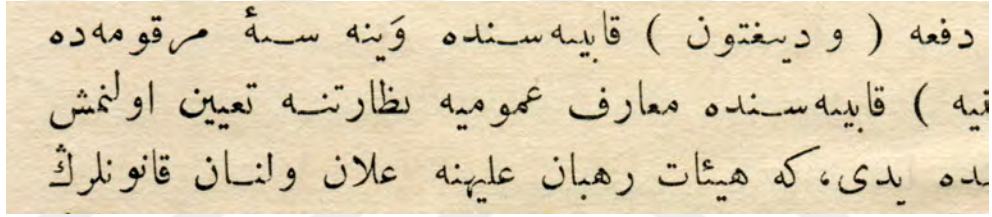
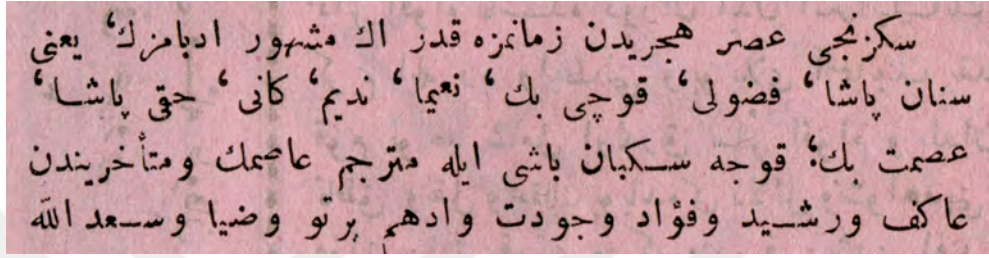
۱۳۰۳	۱۳۰۲	۱۳۰۱	۱۳۰۰	۱۳۰۷	۱۳۰۶	۱۳۰۵	۱۳۰۴	سنین
۱۳۱۱	۱۳۱۰	۱۳۰۹	۱۳۰۸	۱۳۱۵	۱۳۱۴	۱۳۱۳	۱۳۱۲	۱۳۱۱
۱۳۱۹	۱۳۱۸	۱۳۱۷	۱۳۱۶	۱۳۲۳	۱۳۲۲	۱۳۲۱	۱۳۲۰	۱۳۱۹
۱۳۲۷	۱۳۲۶	۱۳۲۵	۱۳۲۴	۱۳۳۱	۱۳۳۰	۱۳۲۹	۱۳۲۸	۱۳۲۷
۱۳۳۵	۱۳۳۴	۱۳۳۳	۱۳۳۲	۱۳۳۹	۱۳۳۸	۱۳۳۷	۱۳۳۶	۱۳۳۵
۱۳۴۳	۱۳۴۲	۱۳۴۱	۱۳۴۰	۱۳۴۷	۱۳۴۶	۱۳۴۵	۱۳۴۴	۱۳۴۳
۱۳۵۱	۱۳۵۰	۱۳۴۹	۱۳۴۸					۱۳۵۱
جمعه	صالی	پنجشنبه	پازار	چهار	جمعه	پازار	چهار	محرّم
یرتسی			شنبه	شنبه	یرتسی	شنبه	یرتسی	
پازار	پنجشنبه	جمعه	صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	صفر
یرتسی		یرتسی		یرتسی	شنبه	شنبه	یرتسی	
صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	پازار	پنجشنبه	جمعه	ربیع الاول
			شنبه	یرتسی	یرتسی	یرتسی	یرتسی	
پنجشنبه	پازار	صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	پازار	ربیع الثانی
			یرتسی	یرتسی	شنبه	یرتسی	یرتسی	
جمعه	پازار	چهار	جمعه	صالی	پنجشنبه	پازار	صالی	جادی الاولى
یرتسی	یرتسی	شنبه	یرتسی					
پازار	چهار	جمعه	پازار	پنجشنبه	جمعه	صالی	پنجشنبه	جادی الآحره
یرتسی	شنبه	یرتسی	یرتسی	یرتسی	یرتسی			
پازار	پنجشنبه	جمعه	صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	رحب
یرتسی		یرتسی			شنبه	شنبه		
چهار	جمعه	پازار	پنجشنبه	پازار	صالی	جمعه	پازار	شعبان
شنبه	یرتسی	یرتسی						
پنجشنبه	پازار	صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	پازار	شهر رمضان
				یرتسی	شنبه	یرتسی	یرتسی	
جمعه	صالی	پنجشنبه	پازار	چهار	جمعه	پازار	چهار	شوال
یرتسی			شنبه	شنبه	یرتسی	یرتسی	شنبه	
پازار	چهار	جمعه	پازار	پنجشنبه	جمعه	صالی	پنجشنبه	دی القعدہ
یرتسی	شنبه	یرتسی	یرتسی	یرتسی	یرتسی			
صالی	جمعه	پازار	چهار	جمعه	پازار	پنجشنبه	جمعه	دی الحجه
			شنبه	یرتسی	یرتسی	یرتسی	یرتسی	

۵

Şekil 2.93 *Takvim-i Ebüzziya*'da Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakteri ile basılmış bir sayfa örneği. Buradan 12 punto Nesih yazı karakterinin küçük kitap ve tablo kullanımında dizgiye olanak verdiği görülmektedir. Sağ sütunda Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteriyle eşleştiği saptanmıştır.

• Hurufatın Baskı Kalitesi

Mühendisyan'ın seleflerinden olan farkı gibi Kevorkyan'ın yazı karakterinin de İstavraki'nin yazı karakterinden daha net ve keskin baskı yapılabilecek şekilde oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2.94 Üstte: İstavraki'nin 12 punto Nesih yazı karakteri. Altta: Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakteri.

• ن (N) Nokta Yerleştirilmesi ve Çizgi Modülasyonu

Kevorkyan'ın 12 punto Nesihinin *nun* (ن) noktası Nesih el yazmalarında görüldüğü gibi sağ aksta oluşturulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kevorkyan'ın 12 puntosunun Mühendisyan'ın 16 puntosunun çizgi modülasyonunu taşıdığı saptanmıştır. Buna göre İstavraki'nin Arabyan üslubunda, Kevorkyan'ın da net bir biçimde Mühendisyan üslubunda ürettiği görülmektedir.

İstavraki 12 Pt. Arabyan 16 Pt. Kevorkyan 12 Pt. Mühendisyan 16 Pt.

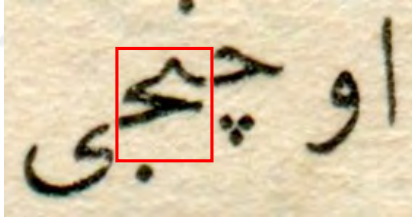

Şekil 2.95 Solda: İstavraki ve Arabyan Nesih yazı karakterlerinin benzeştiği *nun* (ن) şekli. Sağda: Kevorkyan ve Mühendisyan yazı karakterlerinin benzeştiği *nun* (ن) şekli.

• Yüksek Harf Yapısı

Mühendisyan'ın 16 puntosunda olduğu gibi Kevorkyan'ın 12 punto Nesihinin de yüksek ve lineer nevi yapılarında iki sürüm şeklinde üretildiği saptanmıştır.

Yüksek Harfli 12 Punto

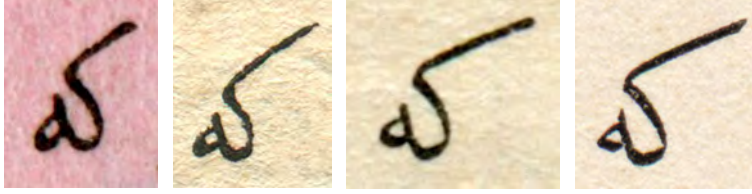

Şekil 2.96 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin yüksek ve lineer harfli olmak üzere iki şekilde oluşturulduğu görülmektedir. Yüksek harfli yapı örneği: *Takvim-i Ebüzziya* (1892).

• ك (K) Kol Açısı

Kevorkyan'ın yazı karakterini Mühendisyan temelli oluşturduğu *kef he* (ك ه) nevisinin şekli ve kol açısından da ayrıca görülebilmektedir.

İstavraki 12 Pt. Arabyan 16 Pt. Kevorkyan 12 Pt. Mühendisyan 16 Pt.

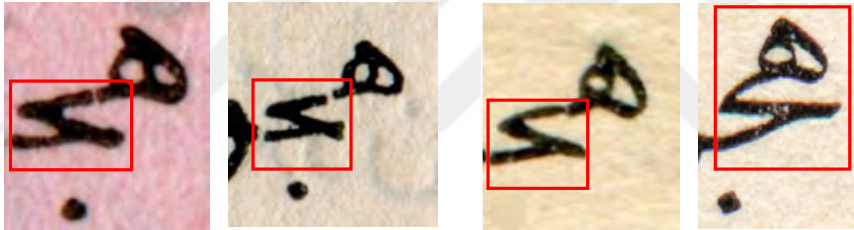

Şekil 2.97 Kevorkyan'ın Mühendisyan üslubundaki *kef he* (ك ه) nevisinin şekli.

• • (H) ve ح (G) Yapıları ve Şekli

Kevorkyan'ın 12 punto Nesihinde *he* (ه) ve *cim* (ح) birleşiminin İstavraki'nin 12 puntosunda olduğu üzere 'z' şeklinde ayırık birer nevi şeklinde üretildiği görülmektedir. Buradan Mühendisyan'ın 16 puntosundan daha modüler bir sistem oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

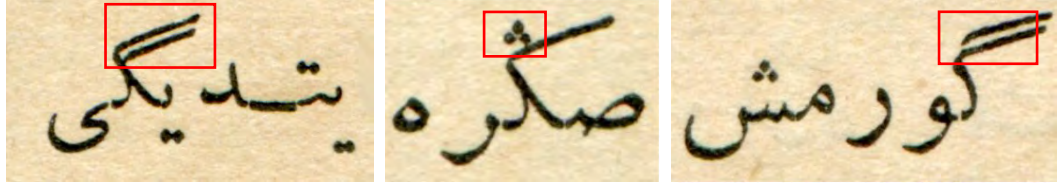
İstavraki 12 Pt. Arabyan 16 Pt. Kevorkyan 12 Pt. Mühendisyan 16 Pt.

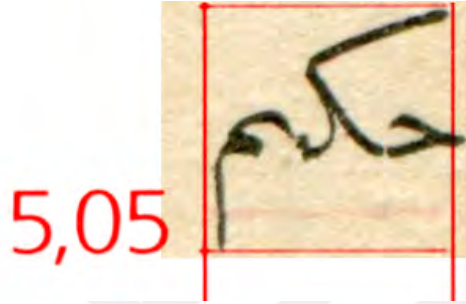
Şekil 2.98 İstavraki'nin Arabyan üslubundaki *he cim* (ه ح) nevelerinin şekli.

• ك (K) Nevisinin Fonetik İşaretleri

Mühendisyan'ın 16 puntosunda görüldüğü gibi Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinde de bir takım Türkçe fonetik işaretlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ebüzziya'nın takvimlerinde sıkça kullanılan *ğef* (گ) *gef* (گ) ve *nazal ne* (گ) nevelerinin bu yazı karakterinde oluşturulduğu saptanmıştır. Ancak bu özel K üstharfbirimi nevelerinin Ebüzziya Matbaası'nın kendi yayınlarına özel ürettirmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır.

Şekil 2.99 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinde oluşturulmuş *ğef* (گ), *nazal ne* (ڭ) ve *gef* (گ) neveleri.

Şekil 2.100 Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 5,05 mm (14.3 punto) olarak ölçülmüştür.

2.8.3 Kalın (Bold) Yirmi Dört ve On Altı punto Nesih Yazı Karakterleri (c. 1899)

Kevorkyan'ın ürettiği iki kalın Nesih yazı karakterinin Mühendisyan'ın 24 ve 16 punto Nesih yazı karakterlerini temel aldığı saptanmıştır. Dolayısıyla Kevorkyan'ın yazı karakterlerini yüksek tirajlı İkdam gazetesinin yazı işleri hiyerarşisinde kullanmak amacıyla üretmiş olabileceği düşünülmektedir. Kalınlaştırma uygulamasında Kevorkyan'ın minimal düzeyde birtakım değişiklikler uyguladığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı tipografi uygulamaları içerisinde ilk ve son kalın yazı karakteri üretiminin Kevorkyan tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Bölüm başlıklarında

kullanılmak için üretilen bu yazı karakterleri sınırlı kullanım alanlarından dolayı bu bölümde toplu olarak ve sınırlı bir şekilde incelenmiştir.

İkdam gazetesi, 1899'da ana sayfasında imzasız bir makale yayımlayarak yeni hakk olunmuş kalın 16 punto yazı karakterini sunmuştur.²³⁴ İkdam'ın sahibi Ahmed Cevdet ya da baş yazarlarından ve bu konulara oldukça ilgili Ahmed Rasim tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Bu gazete yazısında kalın 16 punto üzerine şu ifadeler yer almaktadır:

“Evet, gazetemizin fıkاراتı (bölümleri) başlarına konulan unvanlar kalınca bir hat ile ibtida etmektedir (başlamaktadır). Bu kalın hat ise eskiden görülen yirmi dört puntoluk kalın harf değildir. Öyle olsa satırların arası açık olmak lazım gelirdi. İşte bu fikramız (bölümümüz) dahi kâmilen (tamamen) o hurufat ile tertip edildi.

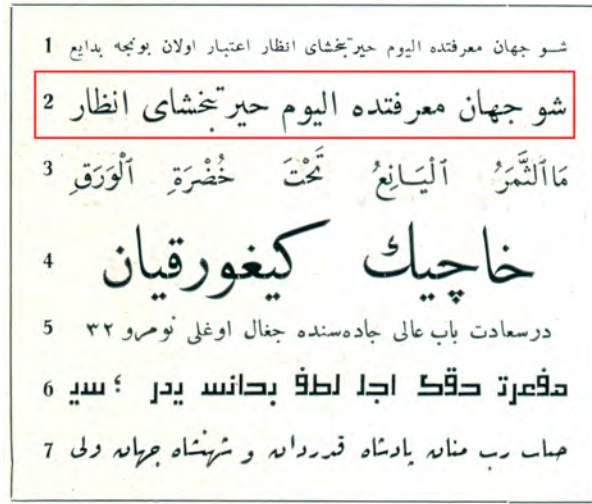
Bu kalın on altı punto yeni hakk olundu. Hakk eden sahib-i hüner (maharet sahibi) hurufatçılarımızdan Haçik Kevorkyan Efendi'dir. Haçik Efendi Türkçe tab'-ı hurufatını (hurufat basımını) şimdiki şekl-i dil-arada (gönlü süsleyen şekilde) hakka muvaffak olan sanatkâr-ı şehir-i müteveffa (vefat etmiş meşhur sanatkâr) Mühendisyan'a hayrülhalef (hayırlı evlat, ardından gelen hayırlı kimse) olmak üzere matbuat-ı Osmaniye'nin terakkisine sarf-ı gayret (ilerlemesine gayret sarf) eden bir sahib-i hünerdir (maharet sahibidir).”

Teotig'in Kevorkyan biyografisinde sunduğu yazı karakterleri arasında 24 punto kalın sürümünün mevcut olduğu, ancak 16 punto kalın Nesihinin eklenmediği görülmektedir.²³⁵

²³⁴ Ahmed RASİM, “Yeni Hakk Olunmuş bir Harf”, 1899, **İkdam**, 11 Ağustos

²³⁵ Bkz. (147), LAPÇINCIYAN, 116

Şekil 2.101 Teotig'in *Dib u Dar* kitabında kırmızı çerçeve içerisinde belirtilmiş Kevorkyan'a ait 24 punto Nesih yazı karakteri

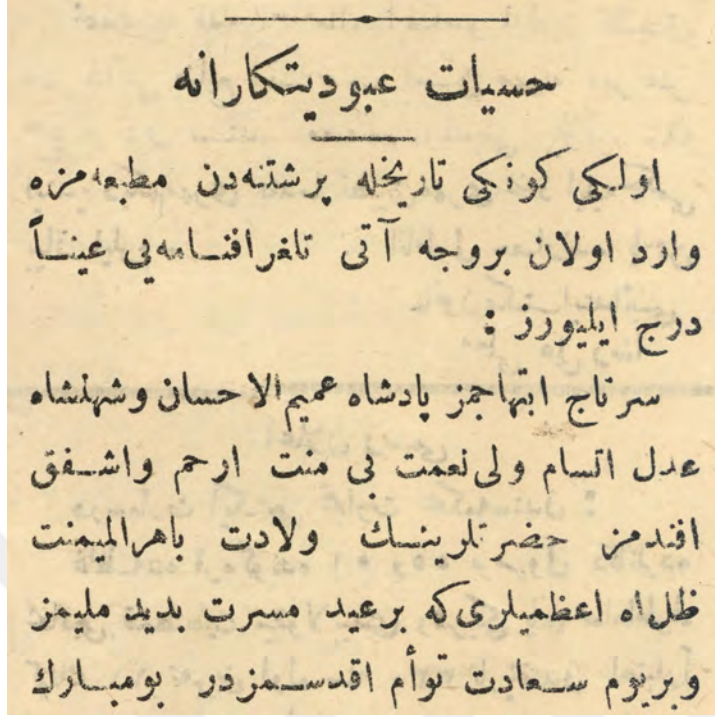
Ahmed Rasim 1924'te yayımlanan gazete yazısında²³⁶ bu sefer Haçık Kevorkyan'ın kendi ağzından şu ifadelerle konuya açıklık getirdiği görülmektedir:²³⁷

“Mühendisyan'ın 16 ve 24 punto yazıları ince olmak hasebiyle “siyah” tabir ettiğimiz kalın görünen diğer nevi 16 ve 24 punto yazıları da biraz sonra yapıp döktüm ki 16 punto siyah yazısının lüzumunu bana ilk ihtar eden İkdam gazetesinin sahibi Ahmed Cevdet Bey'dir.”

İkdam'da yayımlanan yazıdan anlaşılacağı üzere Kevorkyan öncelikle 24 punto kalın Nesihini, ardından 1899 yılında 16 punto kalın Nesihini üretmiştir.

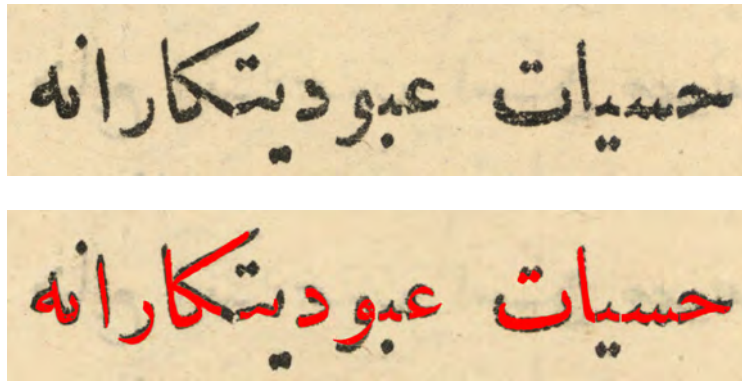
²³⁶ Bkz. (190), RASİM, 4

²³⁷ Bkz. (157), KOÇU, 929

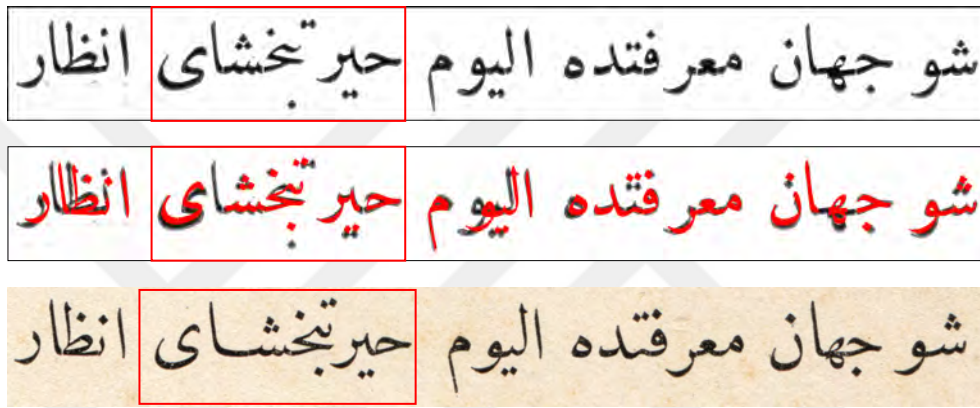
Şekil 2.102 Kevorkyan'ın 27 Ocak 1904 tarihli İkdam gazetesinde yayımlanmış bir makalenin başlığında kullanılan 24 punto kalın Nesih yazı karakteri. (Özlem Özkal Koleksiyonu)

Kevorkyan'ın 24 punto kalın Nesih yazı karakterinin yapı ve şekil itibariyle Mühendisyan'ın 24 punto Nesihini temel aldığı görülmektedir. Ancak aşağıdaki karşılaştırmalı analizde *kef elif* (ك) nevisinin şekil ve kol açılarında değişiklikler bulunduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2.103 Üstte: Kevorkyan'ın 24 Punto kalın Nesih yazı karakteri. Altta: Mühendisyan'ın kırmızı ile renklendirilmiş 24 punto ince Nesih yazı karakterinin aynı üstharf birimleriyle yeniden yapılandırılarak Kevorkyan'ın 24 punto kalın Nesih yazı karakteriyle üst üste yerleştirilmiş hâli.

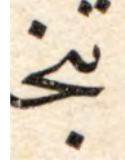
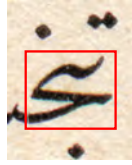
Tetotig'in Şekil 2.103'te sunulan örneğinde, Kevorkyan'ın 24 punto kalın Nesihinin Mühendisyan'ın II. Abdülhamit kataloğunda sunduğu 24 punto Nesihin ilk cümlesini dizerek gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre II. Abdülhamit kataloğundaki “Şu cihân-ı ma'rifetde elyevm hayret-bahşâ-yı enzâr” cümlesi ele alınarak Teotig'de sunulan 24 puntodaki aynı cümle ile karşılaştırmalı analizi yapılmıştır (Şekil 2.103).

Şekil 2.104 Üstte: Kevorkyan'ın 24 Punto kalın Nesih yazı karakteri. Ortada: Mühendisyan'ın 24 Punto Nesih yazı karakteri. Alttı: Mühendisyan'ın kırmızı ile renklendirilmiş 24 punto ince Nesih yazı karakterinin aynı harflerle üst üste konmuş şekli. Mühendisyan *hayret-bahşâ* söcük grubunda keşideli *elif* (ل) nevisini kullanmasından dolayı belirtilen nevi boş bırakılmıştır.

Yukardaki incelemeden Kevorkyan'ın kalın 24 punto Nesih sürümünün Mühendisyan temelli olduğu, ancak birtakım farklılıklar içerdiği tespit edilmiştir. Genel itibariyle kalın olması nedeniyle harf bünyelerinde bir büyüme olduğu görülmektedir. Ayrıca *ye* (ی), *nun* (ن), *vav* (و) ve *re* (ر) harflerinin bitiş çizgilerinin açılardan Kevorkyan'da daha dik bir açı izlendiği görülmektedir. En belirgin yapısal farklılığın ise *hayret-bahşâ* sözcüğündeki BBG üstharfbirimlerinde olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Kevorkyan'ın BBG yapısını Mühendisyan'ın 16 puntosundaki yapıdan aldığı saptanmıştır. Bu değişikliklerin Mühendisyan temelli yazı karakterinin kalınlaştırma sürecinde uygulanan tasarımsal değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır.

Kevorkyan Kalın 24 Pt. Mühendisyan 16 Pt. Mühendisyan 24 Pt.

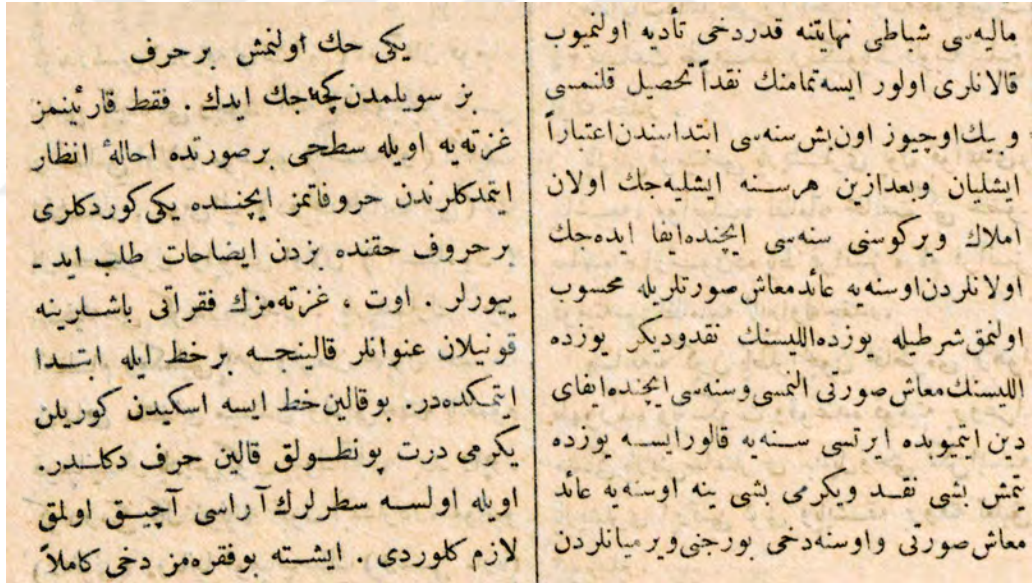

Şekil 2.105 Kevorkyan'ın dalgalı BBG üstharfbirim yapısının Mühendisyan'ın 24 puntosundan ziyade 16 puntosunda görülen bir yapı olması nedeniyle Kevorkyan'ın bu nevi sistemini 16 puntodan referans aldığı anlaşılmaktadır.

Kevorkyan'ın 24 punto kalın Nesihinin ardından oluşturduğu 16 punto kalın Nesihin de birebir Mühendisyan temelli olduğu görülmektedir.

Kevorkyan Kalın 16 Punto

Mühendisyan 16 Punto

Şekil 2.106 İkdam'da yayımlanmış *Yeni Hakk Olunmuş Harf* makalesinin dizgisinde kullanılan 16 punto kalın Nesih yazı karakterinin sağda Mühendisyan'ın ince 16 punto Nesih yazı karakteriyle birlikte görünümü.²³⁸

Kevorkyan'ın kalın 16 puntosu Mühendisyan'ın incesiyle karşılaştırıldığında *kef elif* (ك) nevisinin şeklinde küçük farklılıklar uygulandığı anlaşılmaktadır. Buna göre

²³⁸ Bkz. (234), RASİM, 1

kalın 16 punto'nun *kef elif* (ك) nevisinin kol açısının daha düşük olduğu görülmektedir.

Şekil 2.107 Sağda: Mühendisyan'ın *kef elif* (ك) nevisinin kırmızı şekli Kevorkyan'ın 16 punto kalın Nesih yazı karakteri üzerine getirildiğinde ortaya çıkan minimal farklılıklar.

Kevorkyan'ın kalın 16 puntosunun *lam elif* (ل) nevisinin açısı daha sol aksta iken Mühendisyan'ın ince 16 puntosunun daha dik aksta olduğu görülmektedir. Kevorkyan'ın vav harfinde çizgi modülasyonunun arttırıldığı görülmektedir. Her iki yazı karakterinin *nun* (ن) noktasının sağ aksta olduğu saptanmıştır.

Kevorkyan Kalın 16 Punto

Mühendisyan 16 Punto

Şekil 2.108 *Olan* sözcüğüyle dizilmiş iki yazı karakteri incelendiğinde yapısal olarak çok minimal düzeyde farklılıklar olduğu görülmektedir.

2.8.4 Otuz Altı Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1911)

Kevorkyan'ın 36 punto Nesih yazı karakterinin Ebüzziya'nın da tespit ettiği üzere bir takım Sülüs stili uygulaması görülmüştür. Harf şekilleri Mühendisyan'ın birebir aynısı olmamakla birlikte genel şekil üslubunun yine Mühendisyan'a benzediği tespit edilmiştir. Ebüzziya'nın eleştirdiği Sülüs uygulamaları yazı karakterinde birtakım tutarsızlıklar yaratmasına rağmen başlık fontu olarak oluşturulması için özellikle kullanıldığı düşünülmektedir. 1.9. bölümde görüldüğü üzere Sülüs hattı büyük metinlerde başlık yazısı olarak kullanılmaktadır. Buradan yola çıkarak Kevorkyan'ın 36 punto Nesihinde başlık fontu olması düşüncesiyle Sülüste görülen kontrast ve abartılı zülfeleri eklemiş olabileceği düşünülmektedir. Nitekim yazının dikkat çekmek adına sadece metin başlıklarında değil reklam grafiklerinde de başlık fontu olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Bkz. Ek 3).

Kevorkyan'ın 36 punto Nesih yazı karakterinin kalın Nesih yazı karakterlerinde olduğu gibi başlıklarda sınırlı düzeyde kullanıldığı görülmektedir. Ahmed Rasim'in Kevorkyan'ın ağzından verdiği referansta yazı karakterinin 1910'da üretildiği anlaşılmaktadır²³⁹. Bunun ardından Ebüzziya Tevfik, Kevorkyan'ın 36 punto Nesihini eleştiren etraflıca bir makale yayımlayarak yazı karakterini dönemin gözünden analiz etmiştir. Ebüzziya makalesinde Kevorkyan'ın 36 punto yazı karakterini İkdâm ve Tanin gazetelerindeki duyuru metinleriyle ele almış, iki makale arasında çelişen bilgiyi şu sözlerle ifade etmiştir.²⁴⁰

“Biz bu iki i'ânın tarz-ı tahrîrinde büyük bir fark görüyoruz: İkdâm, sözleriyle san'at-ı hakk ve ısbâga-i hurûfa (harf dökmeciliğine), ya'nî tubâ'atın aslî'l-esâsına zimnen (dolaylı olarak) beyân-ı vukûf ediyor. Çünkü 'âmil-i hurûfun (harfleri yapanın) “mensûb olduğu san'attaki sa'y-i mütemâdîsini” bile

²³⁹ Bkz. (157), KOÇU, 929

²⁴⁰ Bkz. (189), TEVFIK, 371

“müstagnî-i beyân” ‘add eyliyor. Ve yeni harfleri de “... Mevcûd ve gayr-ı muntazam “36” puntoluk hurûfâtı islâha muvaffak olmuştur.” kavliyle takdîr eyliyor. İkdâm’ın bu takdîrine şimdilik beyân-ı hayretle mukâbele ederiz.”

Hattâ Tanîn’in şu: “Hakk ettirerek” sözü de ayrıca şâyân-ı dikkattir. Çünkü Tanîn harf dökmeçiliği ile harf hakkâklığını – ayrı ayrı iki san’at olmasına mebnî (olmasından dolayı) – Haçik Efendi’de cem’ etmiyor (toplamıyor). Anı (Onu) bir başkasına hakk ettirmiş olmasını tabî’î buluyor. Ve çünkü burada ber-‘umûm u husûs ‘mutlak’a istinâd ediyor. Öyle olmasa “hakk ederek” der idi. Binâen ‘aleyh en doğrusu Tanîn’in bu hükmüdür. Çünkü hakkâklık başka, dökmeçilik başkadır. Ve bir “Fonderi de Karakter” ya’nî “harf dârü’l-ısâgasında” (harf dökümhanesinde) hakkâk bulundurulabilirse de her ‘fondür’ün – ‘sayyâg’ın (dökmeçinin) hakkâk olması lâzım gelmez. Ya’nî her hakkâk dökmeçi olabilir fakat her dökmeçi hakkâk olamaz.

Buradan anlaşılacağı üzere Ebüzziya hakkâklık ve dökümçülüğün birbirinden ayrılması gereken iki uygulama alanı olduğunun altını çizmektedir. Tarih kaynaklarından Kevorkyan’ın bu yazı karakterinin sadece dökümçüsü mü olduğu, yoksa aynı zamanda hakkâkı da olup olmadığı yönünde net bir bilgiye sahip değiliz.

سوكيلى پادشاهمز شوكتلو سلطان * محمد رشاد * خان افندى
 حضرتلرينك دور سلطنتلرنده معارف عموميه مزه و كذا
 مطبوعات عثمانى يه بر خدمت عاجزانهم اوله رق شو
 بيوك قطعه ده حروفاتى حك و اعمال ايلدم

سوكيلى پادشاهمز شوكتلو سلطان * محمد رشاد * خان افندى
 حضرتلرينك دور سلطنتلرنده معارف عموميه مزه و كذا
 مطبوعات عثمانى يه بر خدمت عاجزانهم اوله رق شو
 بيوك قطعه ده حروفاتى حك و اعمال ايلدم

Şekil 2.109 Üstte: İkdam'da yayımlanan duyuruda kullanılan 36 punto Nesih yazı karakteri örneğinin sağdan kesilmiş sunumu.²⁴¹ Altta: Tanin'de yayımlanan örneğin bütün hali.²⁴²

Ebüzziya, makalenin ikinci bölümünde “Müşkül-pesentlik değil sanat-perverlik” başlığı altında 36 punto Nesih yazı karakterinin analizini yapmaktadır. Burada yazı karakterinin temel aldığı hat stilinin problemlerini şu sözlerle açıklamaktadır:²⁴³

“Haçik Kevorkyan Efendi'nin 36 punto neshini biz hiç beğenmedik. Niçin?
 Çünkü pek çok hatîât-ı hakkiyeyi (hakk sanatı ile ilgili hataları) hâvî de
 (içeriyor da) anın (onun) için.

Yazıları hangi hattâta yazdırmış, nasıl yazılmış bilemeyiz. Fakat tarz-ı hakkden
 istidlâlimize göre hattâtta da hatâ olmak melhûzdur (olduğu düşünülebilir).

²⁴¹ İkdam Gazetesi, Matbuat-ı Osmaniye'ye Mühim Bir Hizmet, 1911, **İkdam**, 27 Aralık

²⁴² Tanin Gazetesi, Yeni Harfler, 1911, **Tanin**, 27 Aralık

²⁴³ Bkz. (189), TEVFİK, 370

Herhâlde tıbâ'ata mahsûs olan usûlün câhili olduğu söz götürmez. Zîrâ bir hattât, hakkâkın her hakk ettiği çeliği "is" ile karartarak tedkik ile mükelleftir."

Ebüzziya Tevfik'in analizine göre yazı karakterinde problem oluşturan harf şekilleri aşağıda listelenmiştir.

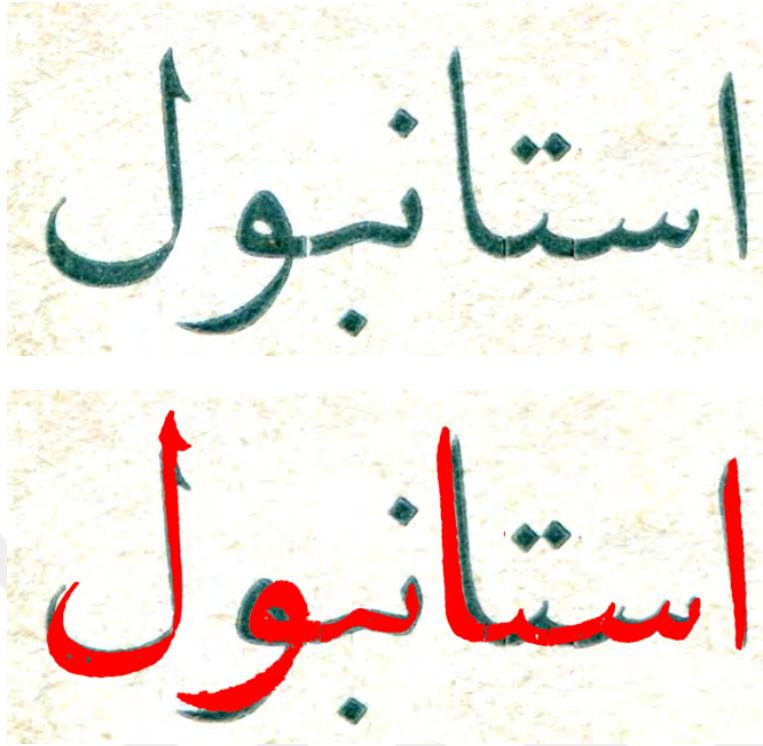
1. *KeĢ* (ك) diğer harflere göre daha kalındır. Ayrıca sağ aksta bulunan zülfesi abartılıdır.
2. *Tı* (ط) harfinin zülfesi Nesihden ziyade Sülüs kaidesinde görünmektedir.
3. *Ha* (ح) harfinin baştaki halinin nevisi eni itibariyle fazla geniş.
4. *Nun* (ن) harfi şeklen fazla küçük.
5. *Mim ze* (مز) nevisi güzelliğini yitirmiştir.
6. Baştaki *ha* (ح) ile ortadaki *dad* (ض) birbirlerine fazla yakındır.
7. Yalnız başına olan *vav* (و) harfinin baş ile bitiş çizgisi arasındaki boğaz kısmı çok cılızdır.
8. *Re* (ر) istenen kavislikten uzaktır.
9. *Te* (ت) bir punto kalın görünmektedir.
10. *Fe* (ف) iki punto uzun görünmektedir.
11. *Ayin* (ع) başlarında uyumsuzluk vardır.
12. Yalnız başına olan *he* (ه) harfinin başlangıç ve bitiş noktasının birleştiği yerdeki çıkıntı haddinden fazladır.
13. *Acizane* sözcüğündeki (نه) ne ile Osmaniye'deki (هه) ye neveleri tutarsızdır.
14. *Be re* (بر) nevisinin be dişi Sülüs kaidesindedir.
15. *Hizmetteki* sözcüğünde kullanılan baştaki *ha*'nın (ح) şekli hakk sözcüğünde kullanılan baştaki *ha*'dan (ح) daha geniş ve tutarsızdır.

16. *Acizane* sözcüğünün sondaki *he* (ه) şekli *olarakta* sözcüğündeki sondaki *he* (ه) şeklinden farklı ve tutarsızdır.
17. Yalnız başına olan elif (ل) biçimsizdir.
18. *Tı* (ط) harfi *dad*'ta (ض) olduğu gibi önceden gelen harfleri yakın kesilmiştir.
19. *Eyledim* sözcüğündeki yalnız başına olan mim (م) harfi topal durumdadır.

Ebüzziya ayrıca “Kevorkyan’ın, Mühendisyan’ın 24 puntosuna bakarak bu 36 puntoyu üretmiş olması ihtimalini” şu şekilde değerlendirmiştir.

“Eğer Haçik Efendi, bugün asılları kendi elinde olan Mühendisyan harflerine bakarak büyültmüş ise daha fenâ etmiştir. Anı (Onu) fotoğrafıyla büyültüp “galvanoplasti” tarikiyle ümmehâta (asıllarına) tahvil (döndürmek) ve andan (ondan) aldığı “âbâ”yı tashih ile tekrâr ümmehâta ifrâg eylemiş (kalıba dökülmüş) olsa idi, herhâlde buna bin def’a müreccah olurdu (tercih edilirdi). Yoksa bakarak hakk etmiş ise o mahâreti, o rüsûhu hâiz olmamasına mebnî (o maharet ve hünere sahip olmamasından dolayı) muvaffakiyet de ta‘azzür eylemiştir (özür bildirmiştir).”

Buradan yola çıkarak Şehbal dergisinde tespit edilen 36 punto Nesih ile dizilmiş *İstanbul* sözcüğü Mühendisyan’ın 24 punto Nesihinin orantılı olarak büyütülmüş şekliyle karşılaştırılmıştır.

Şekil 2.110 Üstte: Şehbal'in kapak sayfasında yayımlanan yazıdaki İstanbul sözcüğü²⁴⁴. Alttta: kırmızı renkle belirtilen Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakterinin orantılı olarak büyütülmesinin ardından karşılaştırılması.

Üstteki örnekte 36 punto Nesihin baştaki sin (س) nevisinin segmentastonunun Mühendisyan'a oranla oldukça kısa olduğu görülmektedir. Ayrıca Kevorkyan'ın lam harfinde ciddi bir kısaltmaya gittiği görülmektedir. Sondaki vav (و) harfinde ise, yalnız başına olan hali gibi, dik durduğu bir şekil uygulanmıştır.

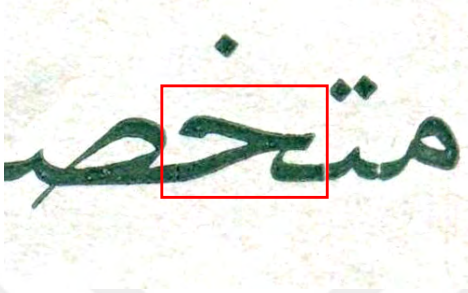
• Yüksek Harf Yapısı

İnceleme kapsamında taranan gazete ve dergilerde 36 punto Nesihin sadece lineer nevisine rastlanmıştır. Mühendisyan'ın 16 ve 24 punto Nesihlerindeki gibi hem yüksek hem de lineer nevi yapısının olmadığı düşünülmektedir. Bu sayede metin fontlarından daha az neviye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca lineer G (ح)

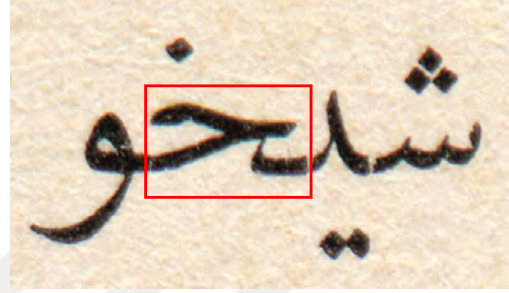
²⁴⁴ Şehbal Kapak, 1911, Şehbal, 15 Şubat

üstharfbirimi nevisinin şekil itibariyle Mühendisyan'ın çözümlemesi ile birebir örtüştüğü görülmüştür (Şekil 2.111).

Kevorkyan 36 Pt.

Mühendisyan 16 Pt.

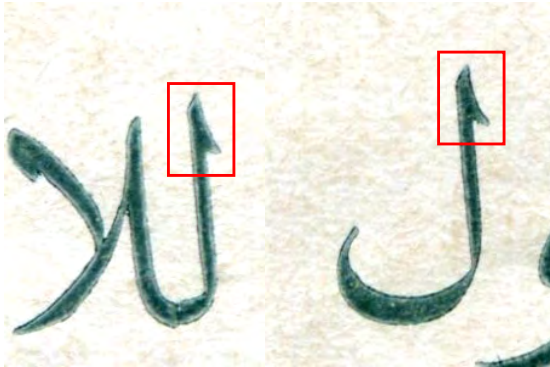

Şekil 2.111 Kevorkyan'ın Mühendisyan şeklindeki lineer G üstharbirimi yapısı.

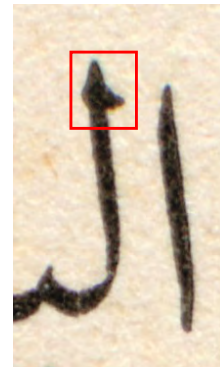
• ل (L) Zülfesi

Yazı karakterinin öne çıkan görsel özellikleri arasında *lam* (ل) harflerindeki zülfe dikkat çekmektedir. Bu zülfenin açısı ve keskinliği Sülüs yazılarında görülen keskinlik ve açıya sahiptir. Mühendisyan'da ise zülfenin hem şekli ve hem de oranı Nesih stilinde görülmektedir.

Kevorkyan 36 Pt.

Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.112 Kevorkyan'ın *lam* (ل) harflerinde görülen Sülüs yazısının zülfe şekli.

Şekil 2.113 Kevorkyan'ın 36 punto Nesih yazı karakterinin *kef* (ك) ve sondaki *mim* (م) yüksekliği yaklaşık 16 mm (45 punto) olarak ölçülmüştür.

2.9 Mehmed Ali'nin Nesih Yazı Karakterlerinin Değerlendirilmesi

Mehmed Ali'nin hayatı hakkında biyografik belgelere ulaşılamadığından hakkâkın hayatı hakkında bilgi sunulamamıştır. Kütüphane ve arşiv taramalarında Akşam gazetesinin 15 ve 16 Mayıs 1938 nüshalarında hurufatçı B. Mehmed Ali'nin vefat ilanı tespit edilmiştir. 16 Mayıs nüshasında geçen “Türk matbuatına; hurufatçılık sahasında yarım asra yakın hizmet etmiş olan Metanet Hurufat Dökümhanesi sahibi B. Mehmed Ali'nin vefatını dün teessürler haber vermiştik”, sözlerinden M. Ali'nin yaklaşık 1888'den beri hurufat alanında çalıştığı anlaşılmaktadır.

Büyük bir kayıp

Metanet Hurufat dökümhanesi sahibi Mehmed Ali evvelki gün Fransız hastanesinde vefat etmiştir.

B. Mehmed büyük bir sanatkardı. Yarım asra yakın irfan âleminde fedakârane hizmet etmiştir. Hurufatçılığı en dakik kısımlarına kadar bildirdi. Eski harfler zamanında bu karışık harflerin kalıplarını ıslah için çok uğraşmıştı. Bir çok yeni punto harfler dökmeğe muvaffak olmuştu. Bunlarla maddî menfaatten ziyade memlekete hizmet için uğraşırđı.

B. Mehmed Ali bir aralık bir ecnebinin, Türkiyede gramofon plâğı yapılamıyacağı iddiasına kızmış ve kendi esas sanatı olmadığı halde gramofon plâğı yaparak bu ecnebiyi mahcup etmişti.

Merhum kuvvetli seciyeli, dürüst bir insandı. Yeni harflerin kabulünden sonra da bir çok çeşid harfler dökmişti. Daha yaşasa şüphe yok ki bir çok yenilikler yapacaktı.

Merhumun cenazesi bugün saat on birde Fransız hastanesinden kaldırılarak Teşvikiyede namazı kıldıktan sonra Şişlide Asri mezarlığa defnedilecektir. Merhumun uğluna samimi başsağlığı dileriz.

Şekil 2.114 Mehmed Ali'nin 15 Mayıs 1938 tarihli Akşam Gazetesi'nin dördüncü sayfasında yayımlanan vefat ilanı.

Emin Nedret İşli'nin tespit ettiği Metanet Hurufat Dökümhanesi'ne ait 3 hurufat kataloğunun incelenmesinin ardından Mehmed Ali'nin hurufatçılık faaliyetleri üzerine bilgi toplanmıştır. Bunlar arasında bir adet Arap harfli ve Türk Harf İnkılabından sonra basılmış iki adet Latin harfli albüm saptanmıştır. Latin harfli

albümlerin üstünde tesis tarihinin 1896 olduğu görülmektedir. Arap harfli albümde Mehmed Ali'nin imzasını, "Mekteb-i Sanayi'den mezun hurufat dökmeçisi ve çelik üzerine huruf hakkâkı" şeklinde attığı görülmektedir. Buna göre Mekteb-i Sanayi içerisinde eğitim aldığı ve mesleğin inceliklerini resmi bir kurumdan edindiği görülmektedir. M. Ali, hurufat albümünde hakk edip döktüğü dört yazı karakterini punto ölçüleriyle birlikte aşağıda dizdiği metinde sunmuştur:

"Hurûfâtın az zamân içinde bozulmasına medâr (sebep) olmak üzere dökümhânemiz tarafından hurûfât ma'denine bakır vesâir ma'deniyât karıştırmak usûlünü keşf ile hurûfâtın metânetini, nefâsetini temîn eylediği bi't-tecrûbe (tecrûbe ile) Metânet-i Hurûfât Dökümhânesi Mamûlâtı bakırlı hurûfâtı isti'mâl eden (kullanan) bi'l-cümle (bütün) matba'aların taht-ı tasdîkindedir. (imzası/onayı altındadır) Husûsiyle hurûfâta bakır karıştırmak husûsundaki muvaffakiyetimize Avrupa'nın en mu'teber (itibarlı) hurûfât fabrikaları tarafından takdîri hâvî (takdir edildiğini gösteren) birer şehâdet-nâme (izin kâğıdı/vesika) yedimde (elimde) mevcûddur. Dökümhânemizde her lisân üzere hurûfât i'mâl olunarak istenilen şekilde yeniden hurûfât dahî hakk ve i'mâl olunur.

Matba'acılığa âid ziynet takımı her nev' kumpaslar, galeler en mükemmel çelik çiftler yeni çift katarât (su damlaları) usûlü kalantorlar ve pirinç çizgi takımı vesâire bulunur. Yeni matba'a küşâd etmek (açmak) arzusunda bulunan zevât-ı kirâm (büyük zatlar) mezkûr (adı geçen) dökümhâneye mürâca'atında gerek hurûfât ve gerek matba'acılık fenni husûsunda vâsi' (geniş) ma'lûmât verilir. Taşralardan vukû' bulacak sipârîşât (verilecek siparişler) matba'acılığa ve mürettepliğe vukûfum hasebiyle (gereğince) bilâ-noksân (eksiksiz) tertîb ve sür'at-i mümkinе (olabildiği kadar hız) ile irsâl edilir (gönderilir).

Mekteb-i Sanâyi'den me'zûn hurûfât dökmeçisi ve çelik üzerine hurûf hakkâkı

Mehmed 'Alî

Şekil 2.115 Mehmed Ali'nin tarihsiz hurufat kataloğunun kapağı. Buradan Metanet Hurufat Dökümhanesi'nin Bab-ı Ali, Ebussuud Caddesinde 58 numarada olduğu anlaşılmaktadır. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu)

Bu yazıdan M. Ali'nin hakkâklığın yanı sıra hurufat dökümcülüğünde kullanılan madeni alaşımlar üzerine özel gayret sarf ederek kaliteli hurufat neveleri oluşturduğu ve bunun yanında Avrupa'daki hurufat dökümhaneleri tarafından da takdir gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kataloğa ayrıca "Takdir-name Suretidir" başlığıyla Fransa menşei Foucher Hurufat Döküm Makineleri şirketinin sahibi A. Foucher tarafından hurufat kalitesi hakkında övgüler içeren mektubu da eklenmiştir (Bkz. Ek 4).

Nadir Eserler Kütüphanesi koleksiyonunda tarafımızdan tespit edilen tarihsiz bir fotoğrafın alt başlığında “Ba-irade-i Seniyye-i Hazret-i hilafet-penahi (Padişahın iradesiyle) Mekteb-i Sanayi'in taht-ı nezaretinde (gözetimi altında) bulunan Hurufat Dökümhaneleri" ibaresi yer almaktadır. (Şekil 2.116) Deneyimli Latin yazı karakteri tasarımcısı Matthew Carter’a bu fotoğrafta görülen döküm makineleri hakkında danışılarak bilgi edinilmiştir. Matthew Carter, Sanayi-i Nefise Mektebi’nin fotoğrafta kullandığı hurufat döküm makinesinin M. Ali’nin takdirname suretinde de adı geçen *Foucher*’a ait olduğunu saptamıştır (Bkz. Ek 5).

Şekil 2.116 Fotoğrafçı Febus imzalı Sanayi-i Nefise Mektebi'nin bünyesinde bulunan hurufat dökümhanesinin fotoğrafı. (Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu, no: 90555 fotoğraf albümü).

Bu fotoğrafın alt başlığında geçen “taht-ı nezaretinde” (gözetimi altında) sözcüğünden 1908 öncesinde Kevorkyan’ın da zorunlu olarak Sanayi-i Nefies Mektebi içerisinde çalıştığı Sultan II. Abdülhamit dönemine işaret ettiği anlaşılmaktadır (Bkz. 2.8.1). Hurufat kataloğunda yer alan Foucher’ın 1910 tarihli takdir mektubundan M. Ali’nin fotoğrafın çekildiği dönemde Sanayi-i Nefise Mektebi’nde bulunan Foucher döküm makinelerini kullanarak eğitim aldığı düşünülmektedir. Bunun yanında eğitilmiş bir hakkâk ve dökümcü olarak hazırladığı özel hurufat albümündeki yazı karakterlerine rağmen Ahmed Rasim’in 1924’te listelediği Osmanlı hakkâkları arasında M. Ali’yi dahil etmemesi oldukça dikkat çekicidir.²⁴⁵

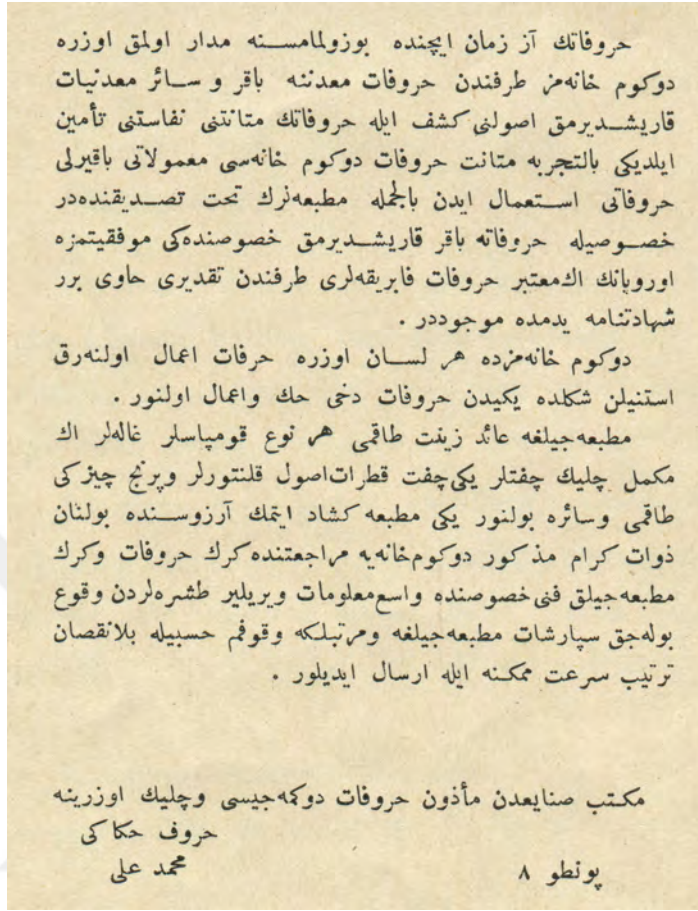
2.9.1 Sekiz Punto (c. 1909)

M. Ali’nin 8 punto Nesih yazı karakterinin Hafız Efendi’nin 8 puntosuyla birebir aynı şekilleri paylaştığı tespit edilmiştir. Arada tespit edilen tek nevi farkını yaratan ortadaki G (ح) üstharfbirimi aynı zamanda iki yazı karakteri arasındaki temel farkı işaret etmektedir. Buradan yola çıkarak M. Ali’nin 8 punto Nesih yazı karakterini Hafız’ın lineer nevi yapılı sürümü olduğu anlaşılmıştır.

Bu bölümde M. Ali’nin hurufat kataloğunun dördüncü sayfasında sunulan 8 punto Nesih yazı karakteri, bir diğer 8 punto Nesih yazı karakteri olan Hafız Efendi’ninkiyle karşılaştırılarak incelenmiştir. M. Ali’nin 8 punto Nesih yazı karakterinin kendi hurufat albümünün yanı sıra 1909 tarihli Matbaa-ı Ebüzziya’da basılmış bir kitabın mukaddimesinde (önsöz) kullanıldığı tespit edilmiştir.²⁴⁶

²⁴⁵ Bkz. (161), RASİM

²⁴⁶ Bkz. (187), TEVFİK, 1

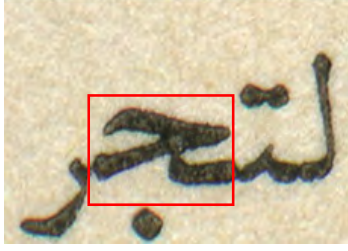
Şekil 2.117 M. Ali'nin hurufat albümünde 8 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.

• Linear Harf Yapısı

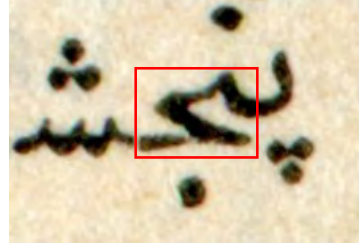
M. Ali'nin 8 punto yazı karakteri ile Hafız Efendi'nin 8 punto Nesih yazı karakteri arasında görülen en temel fark, M. Ali'nin G (ح) üstharfbirimi yapısında uygulanan lineer sistemdir. Hafız'ın 8 puntosunda ise bunun tutarlı olarak yüksek harfli sistem şeklinde kullanıldığı görülmüştür. M. Ali'nin lineer G (ح) üst harfbiriminin diğer harf bünyelerine oranla oldukça iri ve büyük durması dikkat çeken özellikleri arasındadır. Ebüzziya'nın kitabının önsözünde kullandığı sayfanın üst kısmında M. Ali'nin aynı lineer G üstharfbirimli yazı karakterinin kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 2.117).²⁴⁷

²⁴⁷ A.g.k., 1

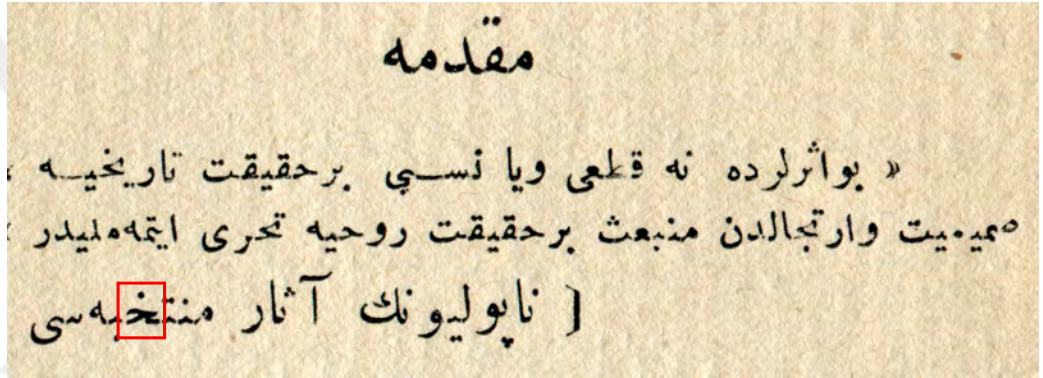
M. Ali 8 Punto

Hafız Efendi 8 Punto

Şekil 2.118 M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin lineer yapısının Hafız Efendi'nin 8 puntosunun yüksek harf yapısından farkı.

Şekil 2.119 M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin Ebüzziya'nın mukaddimesindeki kullanımı. G üstharfbirimi M. Ali'nin kataloğundaki sunduğu şekilde aynı irilik ve kalınlıkta olduğu görülmektedir.

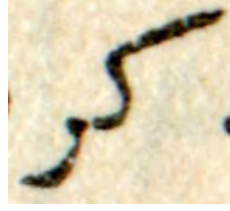
• Nevi Şekilleri

M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakterinin yukarda gösterilen lineer G (ح) nevisi dışında diğer nevilerinin Hafız'ın 8 punto Nesih ile aynı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre aşağıdaki örneklerde Hafız'ın 8 punto yazı karakteri kırmızı renk ile M. Ali'nin 8 punto Nesih yazı karakteri ile üst üste getirilerek karşılaştırması sunulmuştur.

M. Ali 8 Punto

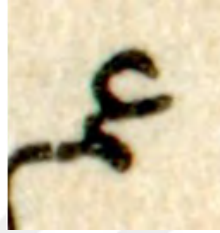
Hafız Efendi 8 Punto

Şekil 2.120 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki *kef* (ك) ve sondaki *re* (ر) neveleri.

M. Ali 8 Punto

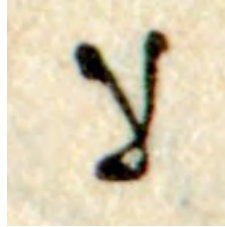
Hafız Efendi 8 Punto

Şekil 2.121 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki *ayın mim* (ع م) nevisi.

M. Ali 8 Punto

Hafız Efendi 8 Punto

Şekil 2.122 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen yalnız başına olan *lamelif* (لا) nevisi.

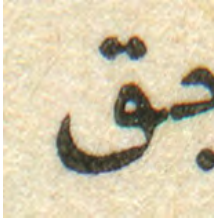
M. Ali 8 Punto

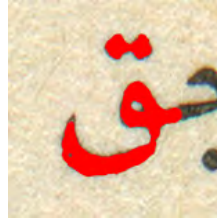
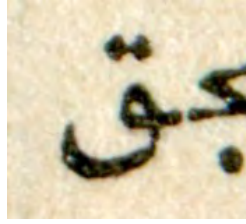
Hafız Efendi 8 Punto

Şekil 2.123 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen yalnız başına olan *nun* (ن) nevisi.

M. Ali 8 Punto

Hafız Efendi 8 Punto

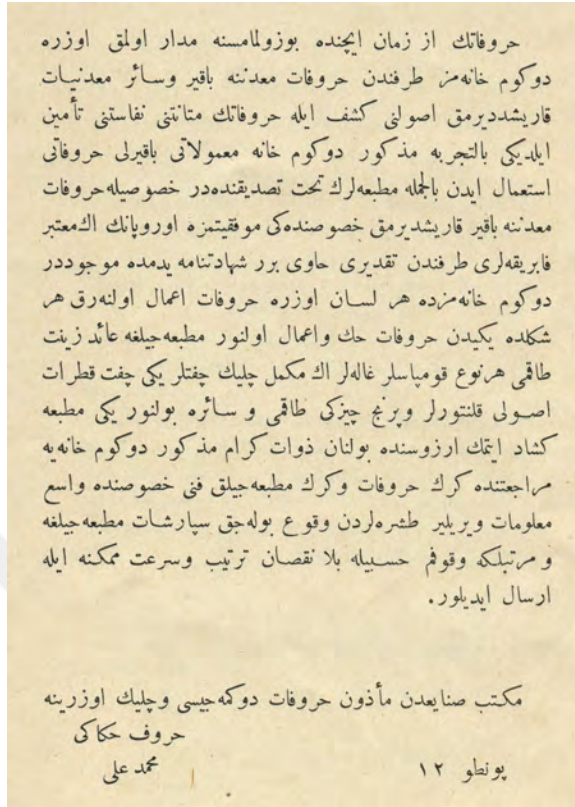
Şekil 2.124 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen sondaki kaf (ق) nevisi

2.9.2 On İki Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1909)

M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin Kevorkyan'ın 12 punto Nesih yazı karakterini temel aldığı görülmüştür. İki 12 punto Nesih arasındaki en temel farkın G (ح) üstharfbirimlerinde bulunduğu saptanmıştır. Buradan yola çıkarak M. Ali'nin 12 punto Nesihinin Kevorkyan'ın lineer nevi yapılı sürümü olduğu görülmektedir. Ahmed İhsan'ın matbaasını tanıtmak üzere prestij amaçlı hazırladığı katalogta kullanılan metin fontunun M. Ali'nin 12 punto olduğu bilgisine incelemede tespit edilen özellikler ile karşılaştırılarak ulaşılmıştır. Dönemin önemli yazar, yayıncı ve matbaacısı Ahmed İhsan'ın kendi matbaasının tanıtım kataloğunda M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterini kullanması, yazı karakterinin yüksek bir seviyeden kabul gördüğüne işaret etmektedir.

Bu bölümde, M. Ali'nin hurufat kataloğunun üçüncü sayfasında sunulan 12 punto Nesih yazı karakterinin bir diğer 12 punto Nesih olan Kevorkyan'ın yazı karakteriyle karşılaştırarak incelemesi yapılmıştır. M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin kendi hurufat albümünün dışında Ahmed İhsan'ın 1912'de bastığı Ahmed İhsan ve Şürekası kataloğunda da kullanıldığı tespit edilmiştir²⁴⁸.

²⁴⁸ Ahmed İHSAN, *Ahmed İhsan ve Şürekası*, 17

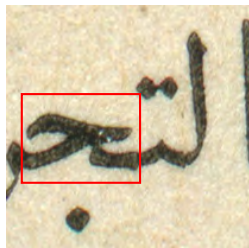

Şekil 2.125 M. Ali'nin hurufat albümünde 12 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.

• Linear Harf Yapısı

M. Ali'nin 12 punto yazı karakterini Kevorkyan'ın 12 punto Nesihinden ayıran en temel fark, M. Ali'nin G üstharfbirimi yapısında uygulanan lineer sistemdir. Kevorkyan'ın 12 punto yazı karakterinde ise tutarlı olarak yüksek harfli sistem şeklinde kullanıldığı görülmüştür.

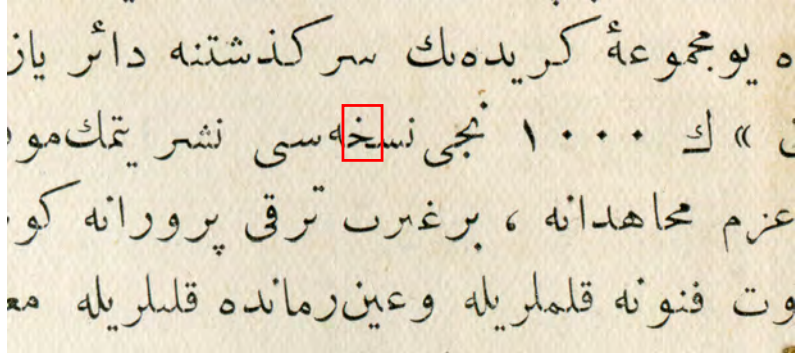
M. Ali 12 Punto

Kevorkyan 12 Punto

Şekil 2.126 M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin LBG lineer yapısının Kevorkyan'ın 12 puntosundaki LBG yüksek harf yapısından farkı.

Şekil 2.127 M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin Ahmed İhsan'ın kataloğundaki kullanımı.

• Nevi Şekilleri

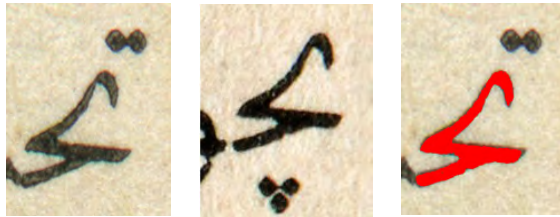
M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakterinin yukarda gösterilen lineer G nevisi dışında diğer nevilerinin Kevorkyan'ın 12 punto yazı karakteriyle oldukça benzeştiği tespit edilmiştir. Baştaki *kef* (ك) ve *vav* (و) dışında diğer nevilerin Kevorkyan'ın harf şekillerini taşıdığı görülmektedir. Buna göre aşağıdaki örneklerde Kevorkyan'ın 12 punto yazı karakteri kırmızı renk ile M. Ali'nin 12 punto Nesih yazı karakteriyle üst üste getirilerek karşılaştırması yapılmıştır.

M. Ali 12 Punto   Kevorkyan 12 Punto

Şekil 2.128 İki farklı yazı karakterinde farklı görülen baştaki *kef* (ك) ve sondaki *vav* (و) neveleri.

M. Ali 12 Punto   Kevorkyan 12 Punto

Şekil 2.129 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki B ve ortadaki G üstharfbirimleri.

M. Ali 12 Punto Kevorkyan 12 Punto

Şekil 2.130 İki yazı karakterinde aynı görülen ortadaki *kef* (ك) nevisi.

M. Ali 12 Punto Kevorkyan 12 Punto

Şekil 2.131 İki yazı karakterinde görülen *lam ye* (ل) nevisi. Buna göre M. Ali'nin *lam* (ل) boyunun daha kısa olduğu görülmektedir.

M. Ali 12 Punto Kevorkyan 12 Punto

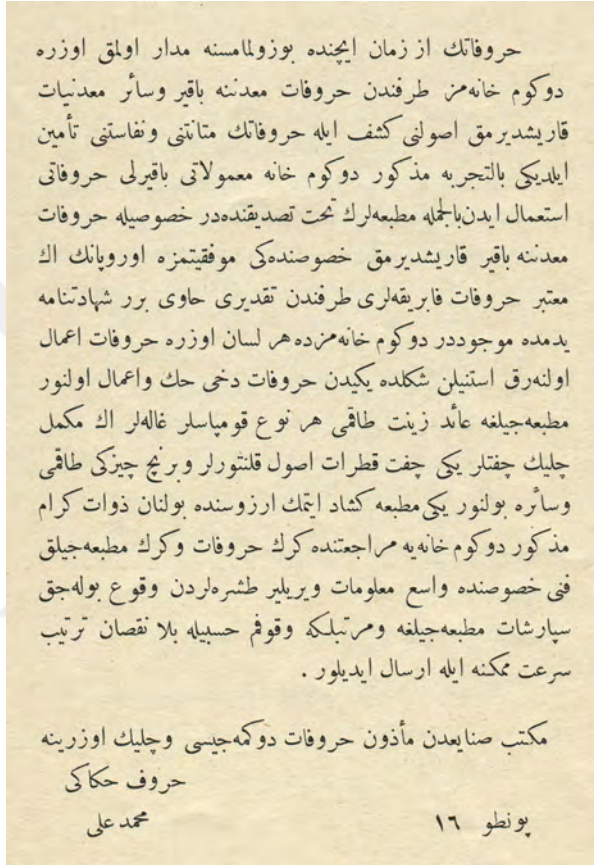

Şekil 2.132 İki yazı karakterinde görülen yalnız başına *vav* (و) nevisi. Buna göre M. Ali'nin *vav* (و) harfinin çizgi bitişinin daha kısa olduğu görülmektedir.

2.10.1 On İki Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1909)

M. Ali'nin 16 punto Nesih yazı karakterinin Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteri ile aynı harf şekillerini taşıdığı tespit edilmiştir. İki yazı karakterinin de lineer G (ح) üstharfbirimi yapısını kullandığı ve görsel olarak *vav* (و) harfinde ayrıştığı saptanmıştır.

M. Ali'nin hurufat kataloğunun üçüncü sayfasında sunulan 16 punto Nesih yazı karakteriyle diğer 16 punto Nesih olan Mühendisyan'ın yazı karakteriyle karşılaştırarak incelemesi yapılmıştır.

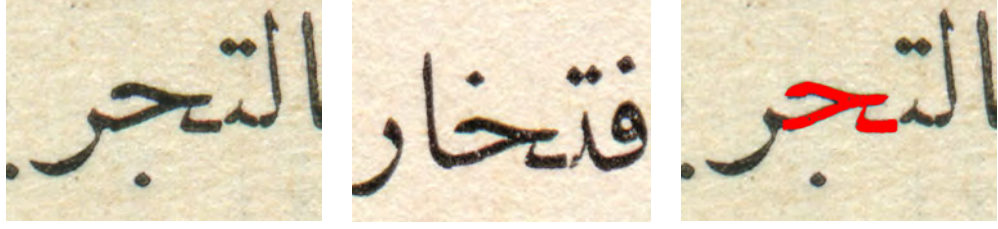
Şekil 2.133 M. Ali'nin hurufat albümünde 16 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.

• Nevi Şekilleri

M. Ali'nin 16 punto yazı karakterinin hem lineer nevi yapısı hem de ortada bulunan G üstharfbirimi şekli olarak Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakteriyle aynı olduğu görülmektedir. Buna göre aşağıdaki örneklerde Mühendisyan'ın 16 punto yazı karakteri kırmızı renk ile M. Ali'nin 16 punto Nesih yazı karakteriyle üst üste getirilerek karşılaştırması yapılmıştır.

M. Ali 16 Pt.

Mühendisyan 16 Pt.

Şekil 2.134 M. Ali'nin ortada bulunan G üstharfbirimi hem lineer yapısı hem de şekli itibariyle Mühendisyan'ın 16 punto nesih yazı karakteriyle aynı olduğu görülmektedir.

M. Ali 16 Pt.

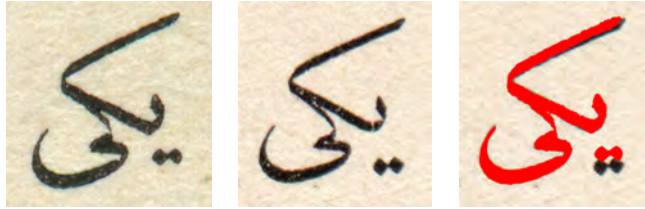
Mühendisyan 16 Pt.

Şekil 2.135 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen baştaki *kef* (ك) ve sondaki *vav* (و) neveleri.

M. Ali 16 Pt.

Mühendisyan 16 Pt.

Şekil 2.136 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen BKY üstharfbirimleri.

M. Ali 16 Pt.

Mühendisyan 16 Pt.

Şekil 2.137 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen ortadaki *kef* (ك) ve sondaki *he* (ه) üstharfbirimleri.

M. Ali 16 Pt. Mühendisyan 16 Pt.

Şekil 2.138 İki farklı yazı karakterinde aynı görülen LGM (ل، ح، م) üstharfbirimleri.

M. Ali 16 Pt. Mühendisyan 16 Pt.

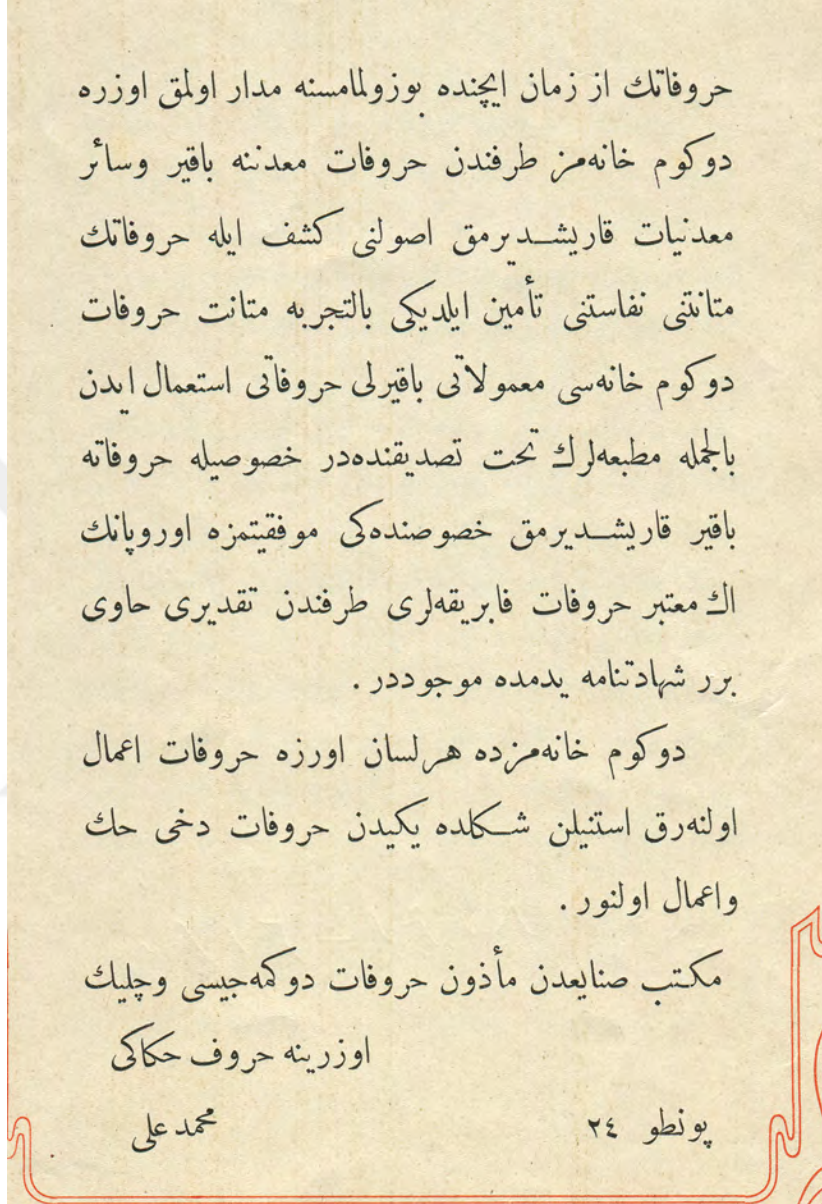

Şekil 2.139 İki farklı yazı karakterinde tespit edilen vav (و) harfindeki farklılık.

2.9.3 Yirmi Dört Punto Nesih Yazı Karakteri (c. 1909)

Yapılan incelemede M. Ali'nin 24 punto Nesih yazı karakterinin Mühendisyan'ın 24 punto Nesih yazı karakteri ile aynı harf şekillerini taşıdığı tespit edilmiştir. Ortada bulunan KL ile başta bulunan K üstharfbirimlerinin nevi yapılarının kesim yerlerinin farklı olduğu saptanmıştır. M. Ali'nin Mühendisyan'a kıyasla daha geniş espas olacak genişlikte bir gövde kullandığı, kelime içi ve dışındaki harf boşluklarından görülmektedir. Aynı grafik boyut ve şekilde olmalarına rağmen bu iki yazı karakterinin nevi gövde genişliklerinin farklı tutulduğu saptanmıştır.

Bu bölümde M. Ali'nin hurufat kataloğunun birinci sayfasında sunulan 24 punto Nesih, bir diğer 24 punto Nesih olan Mühendisyan'ın yazı karakteriyle karşılaştırarak incelemesi yapılmıştır.

Şekil 2.140 M. Ali'nin hurufat albümünde 24 punto Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.

• Nevi Şekilleri

Mühendisyan'ın yazı karakterinde hem yüksek harfli hem de lineer şeklinde kullanımı olan 24 punto Nesihin M. Ali'de sadece lineer şekli tespit edilmiştir.

Aşağıdaki örneklerde Mühendisyan 24 punto yazı karakteri kırmızı renk ile M. Ali'nin 24 punto Nesih'i ile üst üste getirilerek karşılaştırması yapılmıştır.

M. Ali 24 Pt.

Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.141 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen lineer G (ح) üstharfbirimi.

M. Ali 24 Pt.

Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.142 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen ABG (ا، ب، ج) üstharfbirimleri.

M. Ali 24 Pt.

Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.143 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen BK (ب، ك) üstharfbirimleri.

M. Ali 24 Pt. Mühendisyan 24 Pt.

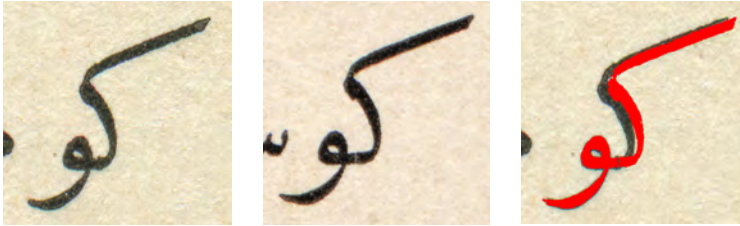
Şekil 2.144 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen BW (ب، و) üstharfbirimleri.

M. Ali 24 Pt. Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.145 M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle farklı K üstharfbiriminin (ک) kol açısı ile farklı KL nevi segmentasyonu.

M. Ali 24 Pt. Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.146 M. Ali'nin Mühendisyan'ın başta bulunan K üstharfbiriminde farklı görülen nevi segmentasyonu.

M. Ali 24 Pt. Mühendisyan 24 Pt.

Şekil 2.147: M. Ali'nin Mühendisyan'ın Nesih yazı karakteriyle aynı gelen nun (ن) harfi.

2.10 Mühendisyan'ın 16 Punto Nesih Yazı Karakteri Üzerine Örnek Uygulama Analizi

Tez kapsamında incelenen on altı Nesih yazı karakterinin hakkâkı, kullanıldıkları matbaalar ve görsel yapıları hakkında genel incelemeler sunulmuştur. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin incelikli yapısal araştırması için yaklaşık 400-500 neviden oluşan hurufat kasasının incelenmesi gerekmektedir. Belirli bir süre içinde yapılan bu çalışmada bütün nevilerin incelenmesi mümkün olmadığı için harf bünyelerinin nevi yapısında kilit rol oynayan ve ortada bulunan G (ح), M (م), T (ط), K (ك) üstharfbirimleri ile bağlantılı 16 nevi incelenmiştir.

• Örnek Uygulamanın Kullandığı Birincil Kaynak.

Ebüzziya Tefik'in 1884'te Mecmua-i Ebüzziya'da yayımladığı *Islah-ı Huruf Meselesi* adlı makalede matbaasının kullandığı hurufat nevirlerini tek tek sunduğu görülmektedir²⁴⁹. Makalenin içinde, *Matba'a-yı Âcizânemce Müttehaz ve Müstaimel Olan Hurûf* başlığı altında, matbaasının kullandığı yazı karakterini hakkâkı ve punto bilgisi vermeden ayırık neviler şeklinde sunmuştur (Şekil 2.148).

²⁴⁹ Alim GÜR, *Ebüzziya Tefik, Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*, 68-69.

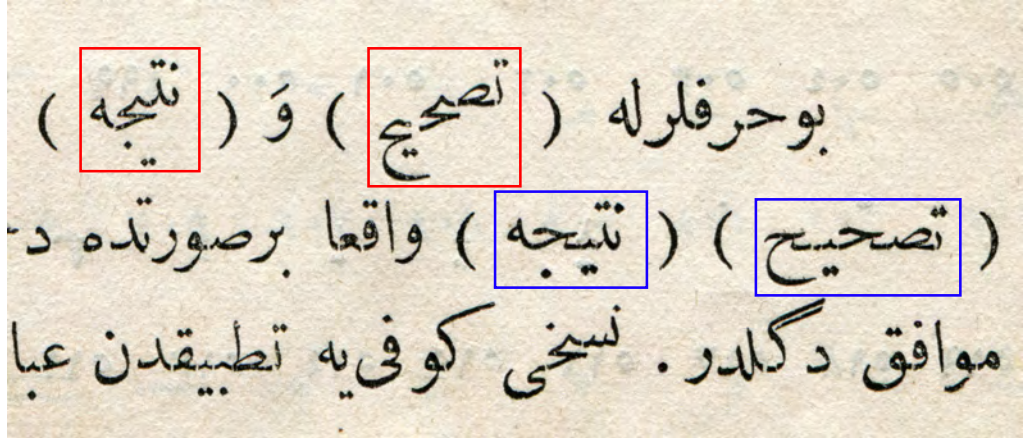

Şekil 2.147 Ebüzziya Tefrik Mecmua-i Ebüzziya'da yayımladığı *Islah-ı Huruf Meselesi* makalesinde sunduğu, matbaasında kullanılan hurufat nevileri.

Ebüzziya bu makalede ayrıca Şinasi'nin nevi sayısının 112'ye düşürülmüş sürümünün nevi grubunu da sunmuştur. Bu sayfanın en altında Şinasi'nin 112'lik nevi sistemiyle kendi 519 neviden oluşan sistemini *tashih* ve *netice* sözcüklerini ele alarak şu şekilde karşılaştırmıştır:²⁵⁰

“Bu harflerle *tashih* ve *netice* lafızları şu sûretle yazılır. *Vâkı*'a bu surette dahi okunursa da *Nesih* kaidesine muvafık değildir. *Nesihî Kûfiye* tatbikten ibârettir ki *letâfetten ârîdir*.”

²⁵⁰ Ahmed RASİM, *Matbuat Tarihine Medhal İlk Büyük Muharrirler'den Şinasi*, Çev. Ferhat Korkmaz, 33.

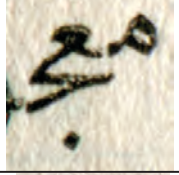

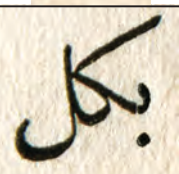
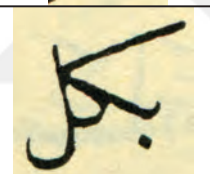

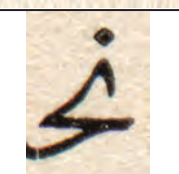
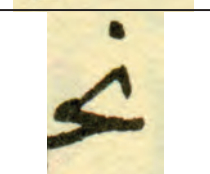

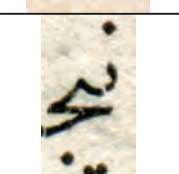

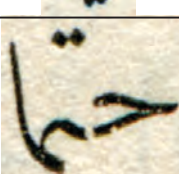
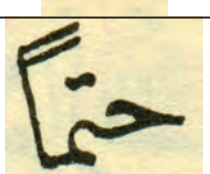

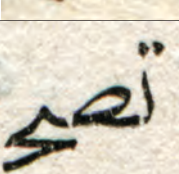
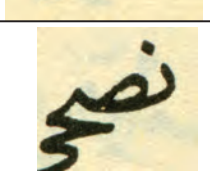

Şekil 2.148 Kırmızı: Ebüzziya'nın 519 neviden oluşan yüksek harfli Nesih yazı karakterinde *tashih* ve *netice* sözcüklerinin yapısı. Mavi: Şinasi'nin 112 neviden oluşan lineer harfli Nesih yazı karakterinde *tashih* ve *netice* sözcüklerinin yapısı.

Ebüzziya'nın bu makalede kullandığı yüksek ve lineer harfli Nesih yazı karakterinin Mühendisyan'ın 16 puntosu olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Osmanlı tipografi uygulamalarının yüksek harfli nevi yapısında başlaması sebebiyle bu tez çalışmasında öncelikli olarak incelenmiştir. Bu sebeple örnek uygulama için Mühendisyan'ın 16 punto Nesih yazı karakterinin yüksek harfli sürümü seçilmiştir. Belirlenen on altı nevi grubu el yazması Nesih ile karşılaştırılarak sunulmuştur. Karşılaştırmalarda kullanılan harf grupları Renkli Elifba yöntemiyle ayrıştırılarak gösterilmiştir. Analiz sonucunda yazı karakterinin harf şekillerinin üslubu ve nevi yapıları değerlendirilmiştir.

Örnek Uygulama Analizi

Çizelge 2. 2 Örnek uygulama analizinin ilk sekiz üstharfbirimi grubu.

	Mühendisyan 16 Pt.	Nesih El Yazması	DecoType Naskh	
1				MEG
2				MG
3				LMG
4				BKL
5				BG
6				BBG
7				GBMA
8				BCG

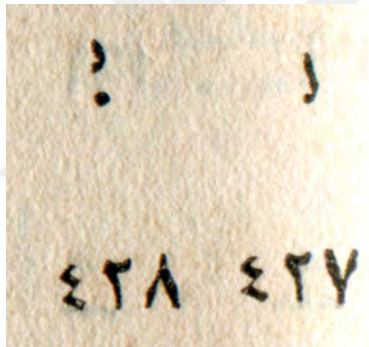
Çizelge 2. 3 Örnek uygulama analizinin ikinci sekiz üstharfbirimi grubu.

	Mühendisyan 16 Pt.	Nesih El Yazması	DecoType Naskh	
9				BBBM
10				KM
11				GGD
12				SMK
13				MGM
14				EM
15				BLM
16				STG

Değerlendirme

Kayışzade Hafız Osman'ın el yazması Nesih hattıyla karşılaştırılan Mühendisyan'ın yüksek harfli 16 punto yazı karakterinin el yazması Nesih kurallarını uyguladığı görülmüştür. Yazı karakterinin nevi kesim yerlerinin yüksek harfli Nesih kurallarını yansıtacak şekilde oluşturulduğu tespit edilmiştir. Ebüzziya'nın *Islah-ı Huruf Meselesi* makalesinde sunduğu 519 parçadan oluşan nevi grubunda hem yüksek hem de düşük irtifalarda dört farklı başta bulunan B nevisi olduğu görülmektedir. Ebüzziya'nın listesine göre 10. ve 11. numarada düşük irtifada bulunan uzun ve kısa dişli B nevisi olduğu görülmektedir. 427 ve 428 numarada da yüksek irtifada bulunan uzun ve kısa dişli B nevisi görülmektedir.

Yüksek Harfli baştaki B nevisi

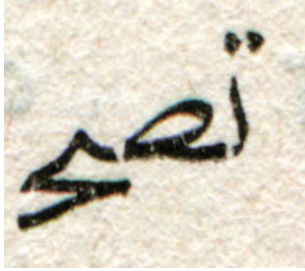
Düşük Harfli baştaki B nevisi

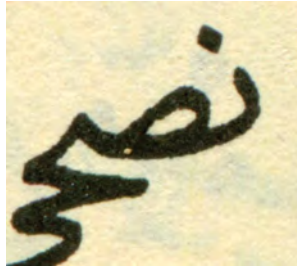
Şekil 2.149 Ebüzziya'nın sunduğu listede bulunan yüksek harfli uzun ve kısa dişli nevisler ile düşük irtifada bulunan uzun ve kısa dişli nevisler.

Bu dört farklı B nevisi el yazması Nesih kurallarında görülen uzun ve kısa dişli B uygulamalarını yansıtılmaktadır. Ancak örnek uygulamanın sekizinci örneğindeki BCG incelemesinde yazı karakterinin içinde bulunan dört farklı B nevisine rağmen mürettibin uzun dişli B nevisini kullandığı tespit edilmiştir. *Sad* (ص) harfinden önce gelen baştaki B nevisinin el yazmasında kısa dişli B şeklinin kullanılmasından burada mürettibin hatalı nevi kullandığı görülmektedir. Yüzlerce nevi ile mücadele eden Osmanlı müretteplerinin bazen yanlış nevisler kullandığı tespit edilmiştir. Bu durumun yazı karakterinin görsel üslubunu ve nevi yapısının değerlendirilmesini etkilememesi gerektiği düşünülmektedir.

Uzun dişli B nevisi

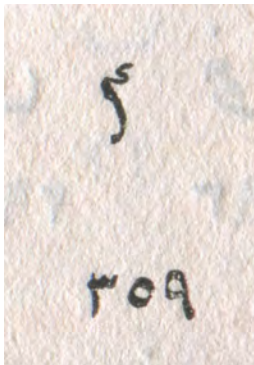

Kısa dişli B nevisi

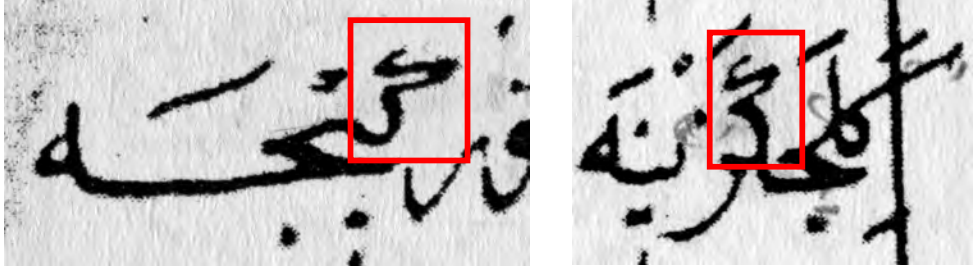
Şekil 2.150 Solda: mürettibin kısa dişli B nevisi yerine uzun dişli B nevisi kullanması. Sağda: El yazısında görülen *sad*'dan (ص) sonra gelen kısa dişli B üstharfbiriminin genel kuralı.

Ebüzziya'nın sunduğu 519 nevi arasında 359'uncu sırada Osmanlı tipografi uygulamalarında kullanımına rastlanılmamış alternatif kısa *kef* (ك) nevisi tespit edilmiştir. Sevim Yılmaz Önder *Ümmi İsa'nın Mihr ü Vefa Mesnevisi* kitabının incelendiği metinde 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir el yazması nüshada aynı *kef* (ك) şeklinin kullanıldığını tespit etmiştir²⁵¹. Ebüzziya'nın sunduğu kısa *kef* (ك) nevisinin *Sanat-ı Tab'aat yahud Mürettiblik* kitabının sunduğu listede mevcut olmadığı görülmektedir. (Bkz. Şekil 2.10) Bu neviye Mühendisyan'ın bastığı kitaplarda da örneğine rastlanmamıştır. Bu sebeple Mühendisyan'ın yüksek harfli 16 punto yazı karakterinin standart nevi kasasında bulunmadığı ve Ebüzziya tarafından matbaası için özel eklendiği düşünülmektedir.

Şekil 2.151 Ebüzziya'nın sunduğu listenin 359'uncu sırasında bulunan alternatif kolsuz *kef* (ك) nevisi

²⁵¹ Sevim Yılmaz ÖNDER, *Ümmi İsa'nın Mihr ü Vefa Mesnevisi*, 460-461

Şekil 2.152 Ümmi İsa'nın *Mihr ü Vefa Mesnevisi* kitabında Sevim Yılmaz Önder tarafından tespit edilen kısa kef (ك) şekli. Solda: *Gece* sözcüğü. Sağda: *Geleceğiz yine* sözcükleri

3. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda temel metin yazısı olarak kabul görmüş Nesih hattının Osmanlı tipografi uygulamalarının ilk ve temel metin yazı karakteri olarak uygulandığı görülmüştür. Osmanlı istinsah geleneğinde kullanılan Nesih yazısının Müteferrika ile birlikte mekanik bir mecraya aktarıldığı ve kopyalama geleneği farklı bir mecrada aynı hat çeşidi ile devam ettiği anlaşılmıştır. Müteferrika ile başlayan Arap harfli tipografi uygulamaları sebebiyle birtakım kesintilere uğramışsa da üretilen yazı karakterlerinin temel aldığı Osmanlı Nesih stiline kesintisiz devam ettiği görülmüştür.

1729–1928 tarihleri arasında İstanbul'da kullanılmış 16 Nesih yazı karakteri arasından Fransa Elçilik Matbaası'nın yazı karakterinin Osmanlı Nesih geleneği ile örtüşmediği anlaşılmıştır. Dolayısıyla elçilik matbaasının yazı karakterinin Avrupa'da üretilmiş karışık hat stiline yazı karakterleriyle birlikte değerlendirilmesi gereği tespit edilmiştir.

Müteferrika ile son hakkâk Mehmed Ali arasında tutarlı olarak Osmanlı Nesih stiline uygulandığı görülmüştür. Bu sürekliliğin altında yazı karakteri üretiminin temel aldığı yazı örneklerinin geçirdiği sürekliliğin yattığı görülmektedir. El yazması Nesih geleneğinin sürekliliğinin, hattatların kendilerinden önce gelen hattatın üslubunu kopyalayarak oluşturmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hattatlar arasında kimi dönemlerde birtakım şive gelişimlerinin olduğu Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi'nin hat eserlerinden görülmektedir. Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin görsel stiline belirlenmesinde bu şive gelişimlerinden faydalandığı anlaşılmıştır. Bu durum Arabyan'ın temel aldığı hattat ile Mühendisyan'ın temel aldığı hattat arasındaki farklılığın yazı karakterlerine yansımından anlaşılmaktadır.

Müteferrika'nın Nesih yazı karakterinde görülen birtakım ligatürlerin Arabyan dönemi ve sonrasında uygulanmaması 1797 itibarıyla yazı karakteri üretiminde daha mekanik ve dolayısıyla tipografik bir görüntünün oluşmasına neden olmuştur. Osmanlı tipografi uygulamalarında tespit edilen 6 hakkâk arasında Arabyan ve Mühendisyan'ın konumlarının farklı olduğu görülmektedir. Arabyan ve Mühendisyan'ın yazı karakterlerinin kendi isimleriyle anılmaları bu alanın ilk sabit aktörleri olduğunu göstermektedir²⁵². Mühendisyan'ın yaklaşık 60-70 işçi çalıştırdığı bir matbaa işletmesine sahip olması, onun ekonomik ve iletişim ağının ne derece yüksek bir konumda olduğuna işaret etmektedir²⁵³. Dahası, Mühendisyan'ın yazı karakterlerini Sultan II. Abdülhamit için hazırladığı katalogda toplayıp sunması bu alan içerisindeki konumunu ve üretimini doğrular niteliktedir.

İnceleme kapsamında Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin soyağacının Arabyan ve Mühendisyan'dan doğduğu tespit edilmiştir. (Çizelge 3.1) Müteferrika'nın yazı karakterinin Osmanlı Nesih stilinde olmasına rağmen kendisinden sonra gelen yazı karakterlerine görsel olarak doğrudan etkisi olmadığı görülmüştür. Arabyan'ın 16 punto Nesihinin üretiminden yaklaşık 80 yıl sonra İstavraki'nin aynı üslupta 12 punto sürümünü yaratması Arabyan'ın soyağacındaki tek görülen ilişkisini oluşturmuştur. Bunun yanında Mühendisyan'ın 1867 tarihli 24 punto Nesih yazı karakterinin kendisinden sonra gelen Nesih yazı karakterlerine görsel zemin hazırladığı saptanmıştır.

Buradan, Arabyan ve Mühendisyan'ın yazı karakterlerinin bir ekol oluşturduğu anlaşılmıştır. Ancak İstavraki ile son bulan Arabyan stilinin Osmanlı tipografi uygulamalarında 1880'lerden sonra tutunamadığı görülmüştür. Kâdiasker Mustafa İzzet'in Nesihini temel alan Mühendisyan'ın 24 punto yazı karakterinin daha sonra Mühendisyan olarak anılacak bir yazı karakteri stiline evrildiği tespit edilmiştir. Mühendisyan stilinin son hakkâk Mehmed Ali'nin yazı karakterlerinde doğrudan

²⁵² Özlem ÖZKAL, Ottoman Foundations of Turkish Typography: A Field Theory Approach, **DesignIssues: 34**, no. 3, (2018): 70

²⁵³ Bkz. (165), BARONYAN, 189

kopyalanarak üretilmesi, Osmanlı tipografisi uygulamalarında sabitlenmiş yerini göstermiştir.

Kevorkyan'ın 1890'lardan itibaren artan gazete tirajlarının yazı işlerini karşılayacak yeni cins Nesih yazı karakterleri ürettiği anlaşılmıştır. Kevorkyan'ın bu yazı karakterleri içerisinde kalın 16 ve 24 punto Nesihlerinin özellikle gazete için üretilmelerine rağmen Mühendisyan stilinden ayrılmadıkları görülmüştür. Kevorkyan'ın Nesihleri arasında Mühendisyan stilinden uzaklaştığı yazı karakterinin 36 punto Nesih olduğu tespit edilmiştir. Kevorkyan'ın bu yazı karakterinde sabitlenmiş Mühendisyan stilini esnetebildiği görülmüştür. Mühendisyan'ın çizgi modülasyonlarının tesirinin görülmesine rağmen Kevorkyan 36 punto Nesihle Mühendisyan'dan beri süregelen geleneği zorlamıştır. Ancak bu yazı karakterinde uygulanan görsel değişikliklere rağmen genel yapısı itibariyle yine Mühendisyan'ın çizgi modülasyonuna sahip olmayı sürdürmüştür.

Araştırma kapsamında Osmanlı Nesih hattının tipografik evriminde hattat ve hakkâk iş birliğinin kilit rol oynadığı görülmüştür. Ebüzziya'nın yazılarında sıkça vurguladığı bu ilişkinin, Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin değerlendirilmesinde temel unsur olarak görüldüğü anlaşılmıştır. Ebüzziya 1912 tarihli yazısında, Kevorkyan'ın 36 puntosunu Mühendisyan'ın stilini göz önüne alarak şu sözlerle karşılaştırmıştır:²⁵⁴

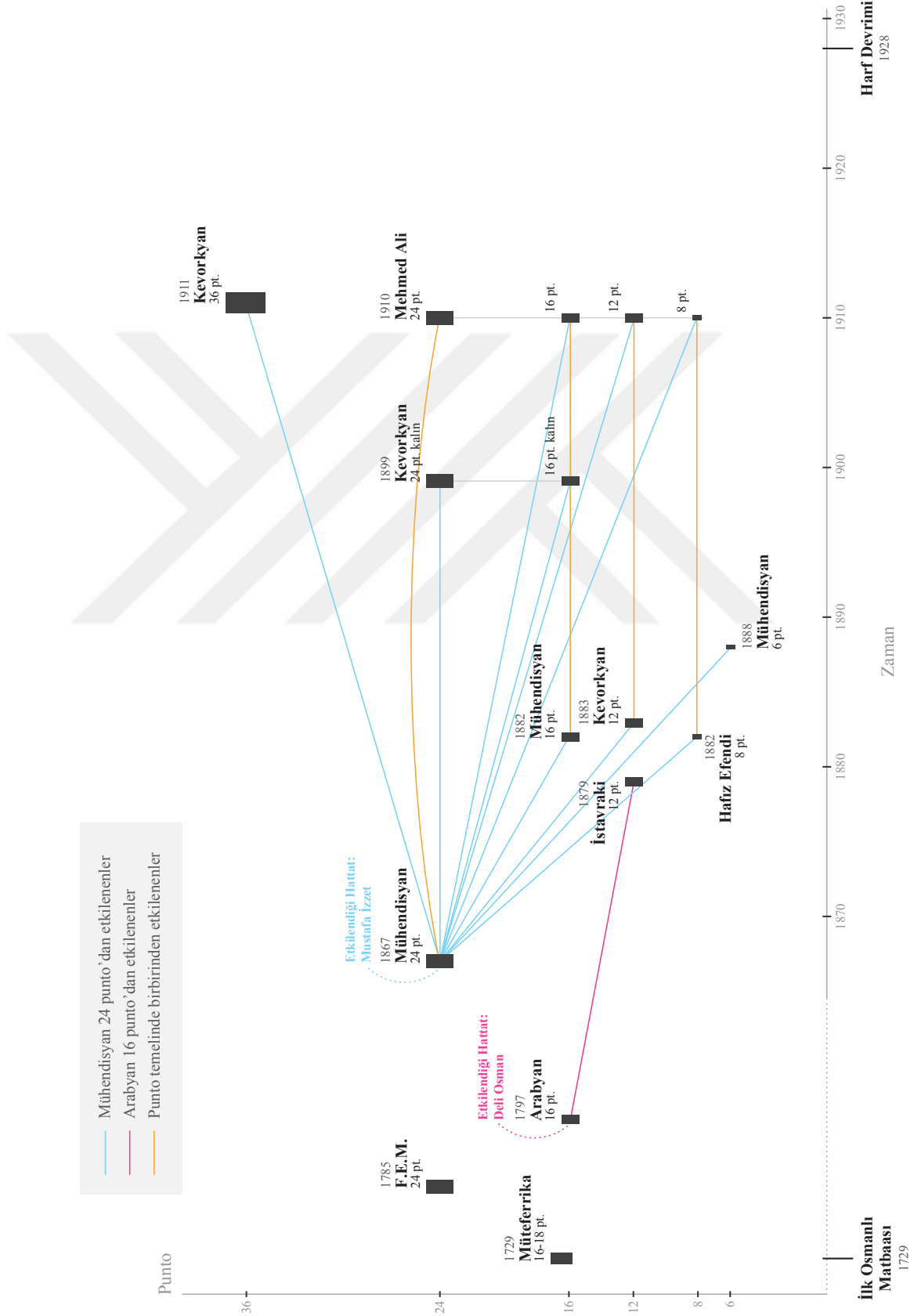
“Mühendisyan harflerini öyle bir hattat yazmış idi ki yalnız vücudu asrımıza şeref veren bir cami'ü'l-fezail idi. Âlim, fazıl, fakih, edip ve şair, musikişinas-ı kâmil sonra da on üçüncü asrın yegâne sahib-vadi (tarz, usul sahibi) hattatı olan Rakım'ı gölgede bırakacak bir hattat-ı bi-muadil (eşsiz) olan şeyhü'l-ulema Mustafa İzzet Efendi merhum idi.”

²⁵⁴ Bkz. (189), TEVFİK, 373

Mühendisyan'ın 1867'deki arzuhalinde şeyhü'l-hattatin (hattatların şeyhi) olarak andığı Kâdıasker'in dönemin en yüksek Nesih hattatlarından biri olması itibariyle yazı karakterleri için son derece önemli bir görsel referans oluşturmuştur. Dolayısıyla Mühendisyan'ın *Hurûf-ı cedide* olarak andığı 24 punto Nesih yazı karakterinin sonradan bir ekol halini alarak 1928 tarihli Türk Harf İnkılabına kadar görsel tesirinin devam ettiği görülmüştür. (Bkz. Çizelge 3.1)

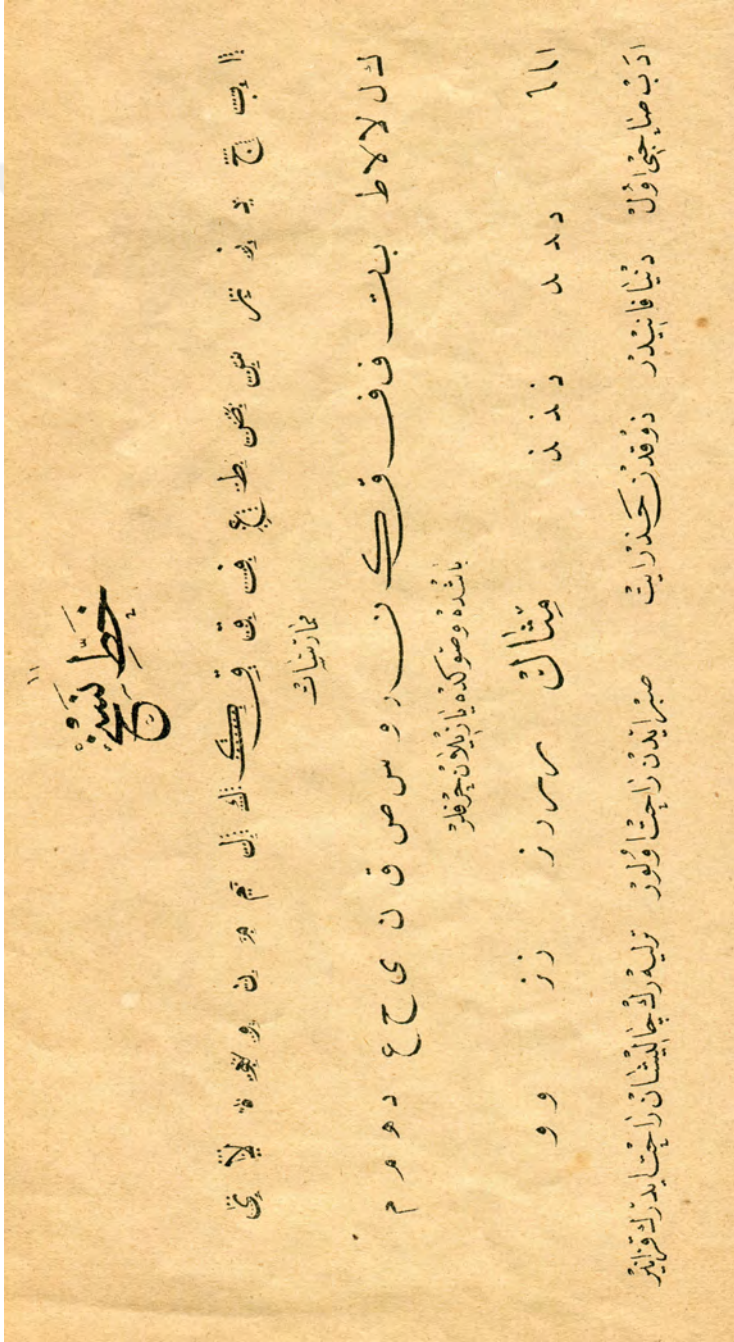

Çizelge 3. 1 Osmanlı Nesih yazı karakterlerinin temel aldığı hat üsluplarıyla kurduğu görsel ilişki sistemi.

4. EKLER

Ek 1 Mehmed İzzet ve Hâfız Tahsin'in 1874 tarihli *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî* adlı kitabın Nesih yazım bölümü

Ek 2 Beyrut Katolik Matbaası'nın (L'imprimerie Catholique) 1890'da yayımladığı hurufat albümünün 46'ncı sayfasında bulunan İstanbul menşeli 18 ve 22 puntodan oluşan dört Nesih yazı karakterinin sunulduğu sayfa.

— 46 —

Type de Constantinople.

Avec les accents : corps 18.

١ فِي الْبَدءِ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ٢٠ وَكَانَتِ الْأَرْضُ خَاوِيَةً
خَالِيَةً وَعَلَى وَجْهِ الْعَمْرِ ظَلَامٌ وَرُوحُ اللهِ يُرْفُ عَلَى وَجْهِ الْمِيَاهِ ٣٠ وَقَالَ
اللهُ لِيَكُنْ نُورٌ فَكَانَ نُورٌ ٤٠ وَرَأَى اللهُ النُّورَ إِنَّهُ حَسَنٌ ٥٠ وَفَصَلَ اللهُ

Sans accents : corps 18.

١ فِي الْبَدءِ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ٢٠ وَكَانَتِ الْأَرْضُ خَاوِيَةً خَالِيَةً
وَعَلَى وَجْهِ الْعَمْرِ ظَلَامٌ وَرُوحُ اللهِ يُرْفُ عَلَى وَجْهِ الْمِيَاهِ ٣٠ وَقَالَ اللهُ لِيَكُنْ نُورٌ
فَكَانَ نُورٌ ٤٠ وَرَأَى اللهُ النُّورَ إِنَّهُ حَسَنٌ ٥٠ وَفَصَلَ اللهُ

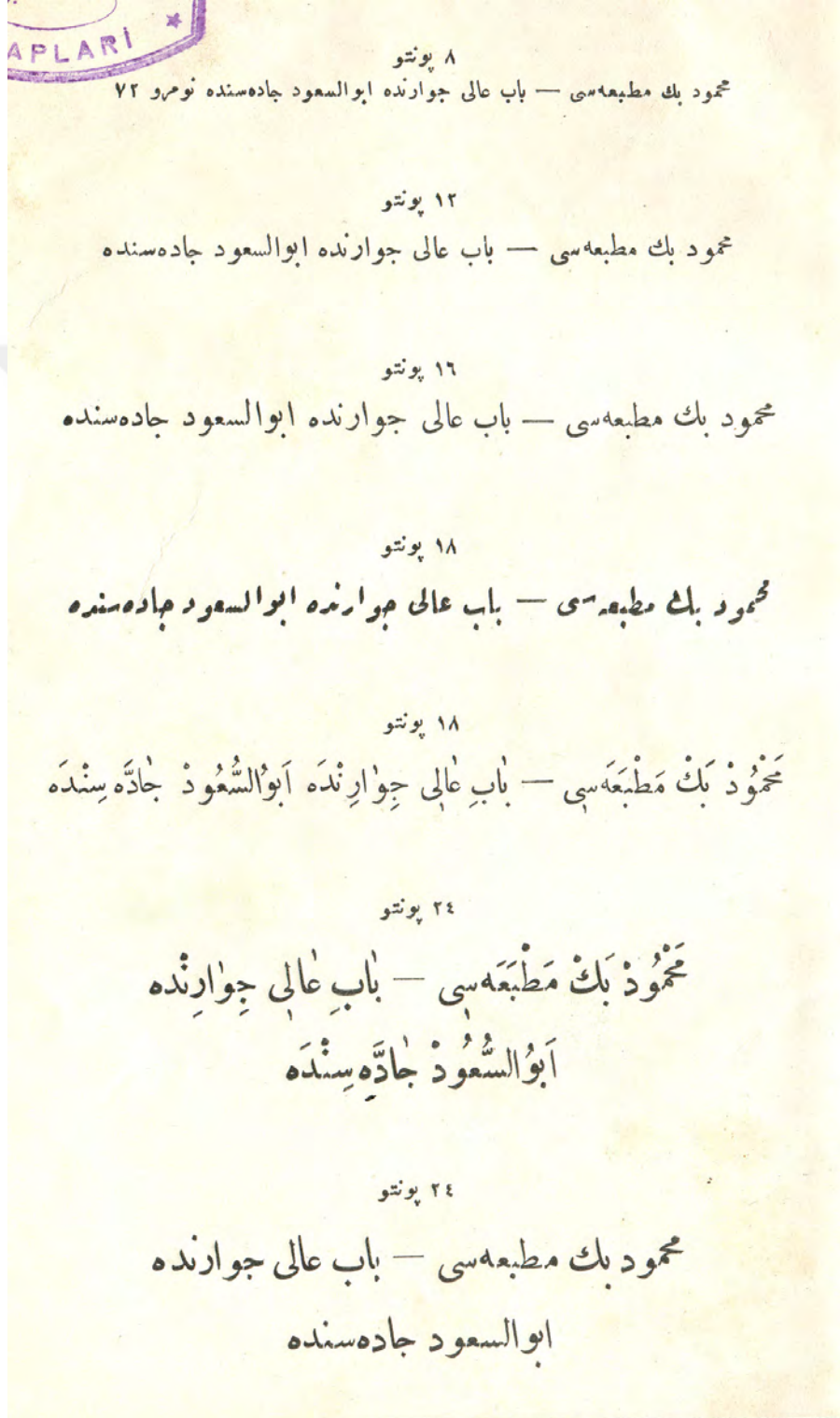
Avec les accents : corps 22.

١ ﴿ فِي الْبَدءِ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ٢٠ وَكَانَتِ
الْأَرْضُ خَاوِيَةً خَالِيَةً وَعَلَى وَجْهِ الْعَمْرِ ظَلَامٌ وَرُوحُ اللهِ يُرْفُ
عَلَى وَجْهِ الْمِيَاهِ ٣٠ وَقَالَ اللهُ لِيَكُنْ نُورٌ فَكَانَ نُورٌ ٤٠ وَرَأَى اللهُ

Sans accents : corps 22.

١ ﴿ فِي الْبَدءِ خَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ٢٠ وَكَانَتِ
الْأَرْضُ خَاوِيَةً خَالِيَةً وَعَلَى وَجْهِ الْعَمْرِ ظَلَامٌ وَرُوحُ اللهِ يُرْفُ
عَلَى وَجْهِ الْمِيَاهِ ٣٠ وَقَالَ اللهُ لِيَكُنْ نُورٌ فَكَانَ نُورٌ ٤٠ وَرَأَى اللهُ

Ek 3 Mahmud Bey Matbaası'nın 1905'te bastığı hurufat albümünün Nesih ve rika yazı karakterlerinin sunulduğu sayfa. En altta belirtilen yazı karakteri 24 punto olarak belirtilmiştir. (İBB Atatürk Kütüphanesi Arşivi, İstanbul).

Ek 4 Haçik Kevorkyan'ın 36 punto Nesih başlık yazı karakteriyle basılmış Dunlop otomobil lastiği reklam sayfası. (Onur Yazıcıgil Koleksiyonu)

اوتو وولف وشرکاسی دمیر اخراجات شرکتی
Eisenausfuhr Otto Wolff & Cie Koeln

فنیس - راینشتال فابریقه لری - آلمانیا ده رورده کائن
 فنیس فابریقه سنده ۵۲۰۰۰ ، راینشتالده ۲۵۰۰۰ عمله ایشدر
 رایلر و ده قوویل رایلری و هر نوع دمیر و چلیک پرورل - بهتون آرمه دمیرلری - دمیر صاجلر - هر نوع تلر - هر نوع چپوی و قاریجهلر -
 جیواطدلر - لوقوموتیف - واغونلر - تراموای - هر نوع ماکینلر
 بالکر فنیس فابریقه لری سنده بر میلیون و ایکوز الی بیک طونه دمیر و ایک میلیون طونه چلیک اعمال ایلر .
 درساعات آختتسی : روتبرغ وشرکاسی ، استانبول بنتو خان

« دونلوب »

اوتوموبیل لاستیکلری

هر کس مخنون

هر کس خوشنود

تکرلکاره

لاستیک طاق

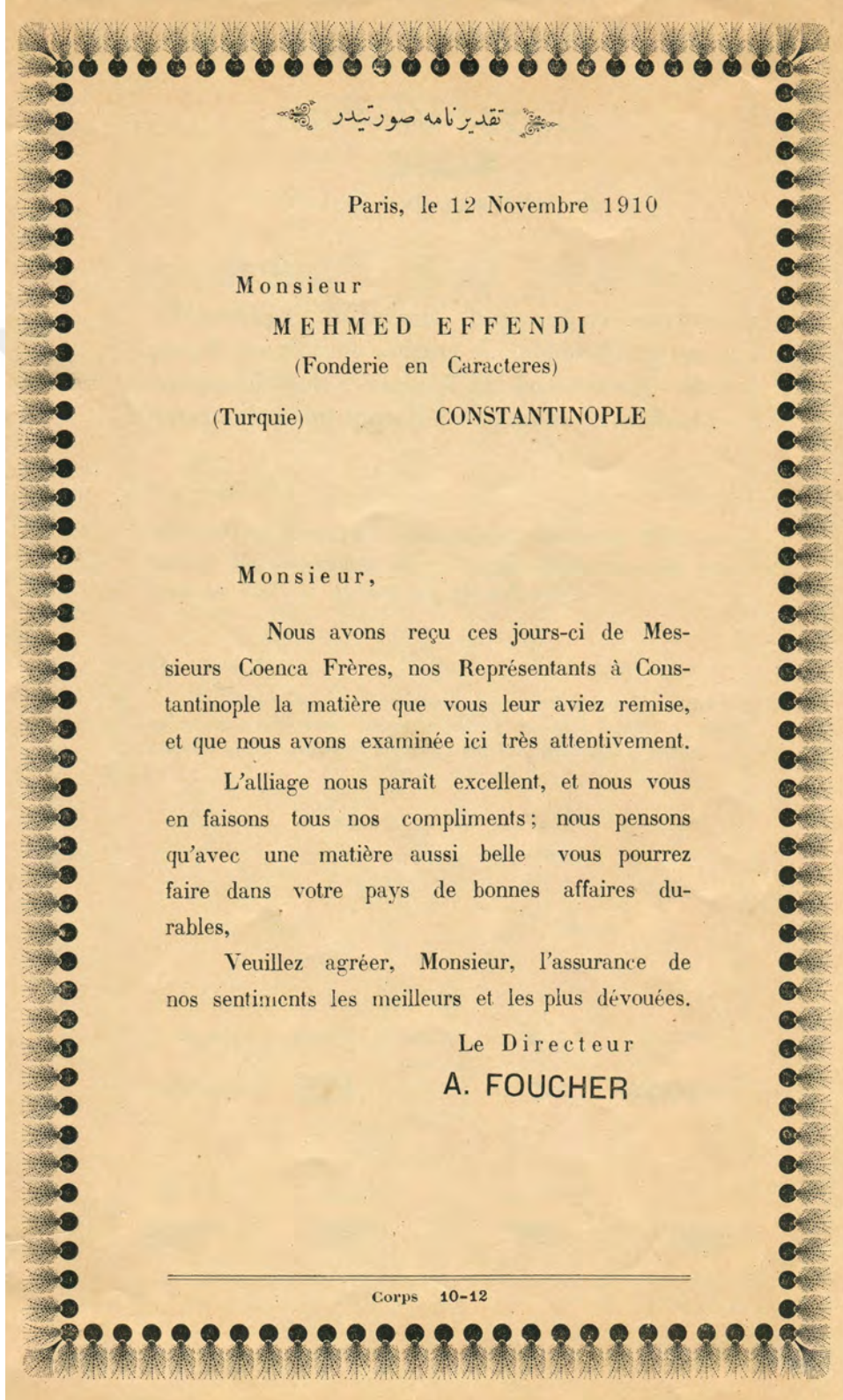
و صوکره کیفکه باق !

[دونلوب]

Ek 5 Mehmed Ali'nin hurufat albümünde A. Foucher tarafından yazılmış Fransızca takdirname metninin bulunduğu sayfa. (Emin Nedret İşli Koleksiyonu)

5. KAYNAKLAR

ACAR, Şinasi (2013), **Osmanlı'dan Bugüne Gözümüzden Kaçanlar**, Yem Yayın, İstanbul.

AHRENS, TİM (2014), **Size-Specific Adjustments to Type Designs**, Just Another Foundry, Münih.

ALPARSLAN, Ali (2012), **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BARONYAN, Hagop (1967), **Azkayin Choher**, Kulis Matbaası, İstanbul.

BERKES, Niyazi (1998) “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, **Belleten**, Cilt 26, No. 104, 715-739

BEYDİLLİ, Kemal (2016) “Raşid Efendi Matbaası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rasid-efendi-matbaasi>, Erişim Tarihi 13.12.2019

BEYDİLLİ, Kemal (1995), **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal (2019), **İki İbrahim, Müteferrika ve Halefi**, Kronik Yayınevi, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal (1997), **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

BLAIR, Sheila (2008), **Islamic Calligraphy**, Edinburgh University Press, Edinburgh.

CEBE, G. Ö. Ayaydın (2012), **19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik**, yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi. Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.

CELAL, Melek (1948), **Şeyh Hamdullah**, Kenan Matbaası, İstanbul.

CONIDI, Emanuela (2018), **Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514-1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form**, yayınlanmamış doktora tezi, University of Reading, Tipografi ve Grafik İletişim Bölümü, Reading.

DERE, Ö. Faruk (2009), **Hattat Hafız Osman Efendi**, Korpus Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

DERMAN, Uğur (1979), “Yazı San’atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı**, Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, Ankara.

DERMAN, Uğur (2007) “Nesih”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Nesih--hat>, Erişim Tarihi 16.12.2019

DERMAN, Uğur (1998), **Letters in Gold: Ottoman Calligraphy from the Sakıp Sabancı Collection**, Catalog of an Exhibitin held at The Metropolitan Museum of Art, New York

DUVERDIER, Gérald (1987) “Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika: Deux Drogmans Culturels à l’origine de l’imprimerie Turque”, **Bulletin du Bibliophile**, No. 3, 322-359

ERDEM, Yahya (1995) “Avrupa’da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar”, **Kebikeç**, Sayı: 2, 173-218.

ERSOY, Osman (1959), **Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Kütüphanecilik Enstitüsü Yayımı, Ankara.

FRESKO, Moiz (1895), **Jermpo Usulü Elifba**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul

GERÇEK, Selim (1939), **Türk Matbaacılığı 1 Mütferrika Matbaası**, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.

GIBELIN, Daniel (1963), **Le Cabinet des poinçons de l’Imprimerie nationale**, Imprimerie Nationale, Paris.

GÜÇLÜ, S.- ODABAŞI, H. (2007) “Tıbbâ’atın Memâlik-i Sâ’irede Şuyû’u”, Ed. H. Odabaşı, Z. Y. Odabaşı, **Osmanlıca Metinler: Matbaacılık, Osmanlı Kütüphaneleri ve Şehirleri**, Türk Kütüphaneciler Derneği, 61-74

GÜR, Alim (1998), **Ebüzziya Tefvik, Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

HUDSON, John (2014, Ağustos). **Problems of Adjacency**. TypeCon Capitalized Konferansı bildiri sunumu, Washington D.C.

İHSAN, Ahmed (1912), **Ahmed İhsan ve Şürekası**, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul.

İHSAN, Ahmet (1891) “Mühendisöğlü”, **Servet-i Fünun**, no.5, sene.1, 53-55

İNAL, M. Kemal (1970), **Son Hattatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

İSFEHÂNÎ, Habîb (1888), **Hat ve Hattatan**, Matbaa-ı Ebüzziya, İstanbul.

İSKİT, Server (2000), **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

İSKİT, Server (1937), **Hususi İlk Türkçe Gazetemiz “Tercümaniahval” Agâh Efendi**, Ulus Basımevi, Ankara.

İZZET, M. - TAHSİN, H. (1874), **Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî: Sülüs, Nesih, Rık’a, Dîvânî ve Ta’lîk ve Celî Dîvânî ve Hatt-ı İcâzetten İbâret Meşk Mecmuasıdır**, La Türki Matbaası, İstanbul.

JA’FAR, Mustafa (2015), **Arabic Calligraphy, Naskh script for beginner**, The British Museum Press, London.

KABACALI, Alpay (1989), **Türk Kitap Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul.

KOÇ, Mustafa (2011), **Tuhfe-i Hattatin, Müstakimzade**, Klasik Yayınlar, İstanbul.

KOÇU, Reşat E. (1949) “Arab Asıllı Türk Harfleri”, **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 925-929

KREK, Miroslav (1979) “The Enigma of the First Arabic Book Printed from Movable Type”, **Journal of Near Eastern Studies**, Sayı: 3, 203-12

KÜLEKÇİ, Numan (2015), **Osmanlı Türkçesi**, Sahaflar Kitap Sarayı Yayınevi, İstanbul.

LAPÇİNCİYAN, Teotig (2012), **Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi**, Çev. S. Malhasyan, A. İncidüzen, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul.

MADEN, Sait (1979) “Türk Grafik Sanatı 4”, **Çevre**, No. 4, 89-91

MENINSKI, Mesgnien (1756), **Institutiones Linguæ Turcicæ cum Rudimentis Parallelis Linguarum Arabicæ & Persicæ**, Ex Typographeo Orientali Schilgiano, Viyana.

MILO, Thomas (2013) “Towards Arabic Historical Script Grammar”, Ed. R. Kerr, T. Milo, **Writings and Writings Investigation in Islamic Text and Script**, Archtype, Cambridge. 249-293

MILO, Thomas (2016), **The Qur’ân Concordance**, <https://brill.com/view/db/qco>, Erişim Tarihi: 13.12.2019.

MILO, Thomas (2002, Ocak). **Authentic Arabic: a case study**, 20. Uluslararası Unicode Konferansı bildiri metni, Washingting D.C.

MILO, Thomas (2013) “Bodoni-s Arabic, Some Observations”, **Compulsive Bodoni and the Parmigiano Typographic System**, Parmigiano sergi kataloğu, Amsterdam.

MUTLU, Gamze (2014), **Ebüzziya Tefvik'in Ne Edatı İsimli Eseri ve Ne Edatı Üzerine Tartışmalar**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

NEMETH, Titus (2017), **Arabic Type-Making in the Machine Age: The Influence of Technology on the Form of Arabic Type, 1908–1993**, Brill, Leiden.

OSBORN, J.R. (2017), **Letters of Light**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

ÖNDER, Sevim Yılmaz (2012), **Ümmi İsa'nın Mihr ü Vefa Mesnevisi**, Ofis 2005 Yayınevi, İstanbul.

ÖZKAL, Özlem (2018) “Ottoman Foundations of Turkish Typography: A Field Theory Approach”, **DesignIssues: 34**, no. 3, 59-75

ÖZKAL, Özlem, YAZICIGİL, Onur (2015, Aralık). **Ottoman Typography towards Modernization: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production**. Face Forward Konferansı bildiri sunumu, Dublin, İrlanda.

ÖZÖNDER, Hasan (2003), **Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü**, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya.

PAMUKCİYAN, Kevork (2003), **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul.

PAMUKCİYAN, Kevork (2002), **Ermeni Harfli Türkçe Metinler**, Aras Yayıncılık, İstanbul.

RADO, Şevket (1984), **Türk Hattatları**, Yayın Matbaacılık, İstanbul.

RASİM, Ahmet (1922) “Hatt-ı Kûfî – Haçik Kevorkyan”, **İkdam**, 18 Ağustos, 3

RASİM, Ahmed (2016), **Matbuat Tarihine Medhal İlk Büyük Muharrirler'den Şinasi**, Çev. Ferhat Korkmaz, Detay Yayıncılık, Ankara.

RASİM, Ahmed (1899) “Yeni Hakk Olunmuş bir Harf”, 1899, **İkdam**, 11 Ağustos,

ROPER, Geoffrey. (2002) “Early Arabic Printing in Europe”, Ed. E. H. Benz, D. Glass, G. Roper, **Middle Eastern Languages and the Print Revolution**, WVA-Verlag Skulima, Westhofen. 129-151.

SABEV, Orlin (2016), **İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serüveni**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

SARICAOĞLU, F.- YILMAZ, C. (2008), **Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası**, Eren Ofset, İstanbul.

SERİN, Muhittin (2018), **Şevki Efendi'nin Sülüs ve Nesih Meşk Murakkai**, Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, İstanbul.

SERİN, Muhittin (2010), **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, İstanbul.

TAHİR (1893), **Sanat-ı Tab'at yahud Mürettiblik**, Karabet Matbaası, İstanbul.

TANSEL, Fevziye (1953) "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", **Bellekten XVII**, no. 66, 223-249

TAMARI, I. Joseph (2002) "Notes on the Printing in Hebrew Typefaces from the 15th to 19th Centuries", Ed. E. H. Benz, D. Glass, G. Roper, **Middle Eastern Languages and the Print Revolution**, WVA-Verlag Skulima, Westhofen. 33-53.

TEVFİK, Ebüzziya (1909), **Ne Edât-ı Nefyî Hakkında Tetebbuât**, Matbaa-ı Ebüzziya, İstanbul.

TEVFİK, Ebüzziya (1912) "36 Punto Huruf ve Haçık Kevorkyan Efendi", **Mecmuai Ebüzziya**, Ocak, 368-373

TİMURTAŞ, Faruk (1996), **Diller ve Türkçemiz**, Alfa Yayınevi, İstanbul.

TODERINI, Giambattista (2003), **Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)**, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

VERVLIET, Hendrik (1981), **Cyrillic & Oriental Typography in Rome at the end of the Sixteenth Century**, Poltroon Press, Berkeley.

YAZIR, M. Bedreddin (1972), **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli 1**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

6. KISALTMALAR

A.g.k.: Adı geçen kitap

Bkz: Bakınız

d.: Doğum yılı

c.: Circa (yaklaşık) *c. 1882: Yaklaşık 1882 tarihinde.*

cm: Santimetre

FEM: Fransız Elçilik Matbaası

mm: Milimetre

ö.: Ölüm yılı

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TİEM: Türk ve İslam Eserleri Müzesi

7. SÖZLÜK

Aklâm-ı Sitte: Alt kalem. Altı farklı hat yazısının toplandığı gruba verilen özel isim.

Çanak: Arap alfabesinde bulunan *be* (ب), *sin* (س), *sad* (ص) ve *nun* (ن) harflerinde görülen çanak şeklindeki kavisli alan.

Çizgi Modülasyonu: Harflerin oluşumunda uygulanan kalın ve ince uyumu.

Espas: Yazı karakterlerindeki harf aralarındaki boşluk.

Font: Tasarlanan yazı karakterinin fiziksel hurufatı ya da sayısal ortamda oluşturulmuş dosyası.

Hakkâk: Çelik üzerine harf şekillerini oyarak çıkaran ve daha sonrasında bakır ya da benzeri bir malzemeye hakk ederek (vurarak) kalıp çıkaran kişi.

Hareketli hurufat: Hurufat nevilerinin yerlerinin hareketli bir şekilde değiştirilebileceği matbaa sistemi.

Hareke: Arap harfleriyle yazılmış bir metinde kısa ünlüleri göstermek için kullanılan işaret sistemi.

Hakk Etmek: Hurufat babasının bakır veya çelik levhaya çekiçle vurularak hurufat dışısının oluşturulması.

Hicâzî: İslamiyet öncesine dayanan geometrik köşeli yazı türü.

Hurufat: Madeni kurşun alaşımıyla dökülüp oluşturulmuş metal nevi.

Hurufat Babası: Hakkâkın çelik üzerine oyarak şekillendirdiği üç boyutlu çubuk.

Hurufat Dişisi: Hakkâkın hurufat babasını bakır ya da benzeri bir malzemeye vurarak oluşturduğu harf şeklindeki oyuk kalıp.

Hurufat Dökümhanesi: Metal hurufat nevilerinin dökümünün yapıldığı mekân.

İstinsah Etmek: El yazısı ile çoğaltmak.

Keşide: Çekme. Elverişli bazı harflerin “Cevher” denilen özünden itibaren devam eden çizgisinin çekilip uzatması.²⁵⁵

Ketebe: “Yazdı” anlamına gelir. Hattatın eserinin altına koyduğu imza yeri.²⁵⁶

Kol: Çeşitli yerlere doğru dik veya eğimli olarak yazılan kısım veya eğimli olarak yazılan kısım veya çekilen çizgi.²⁵⁷

Kufî: Kûfe şehrinden yayıldığı için bu adı alan geometrik özellikli dik ve köşeli karaktere sahip hat türü.²⁵⁸

Ligatür: Yazı kurallarına dayanmaksızın birden fazla harfin birbirleriyle birleşerek tek bir bünye oluşturması.

Muhakkâk: Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.28)

Müstensih: El yazısı ile çoğaltan kişi.

²⁵⁵ Bkz. (131), ÖZÖNDER, 108

²⁵⁶ A.g.k., 108

²⁵⁷ A.g.k., 112

²⁵⁸ A.g.k., 114

Nesih: “Nesh” kelimesinden türemiştir. Hükümünü ortadan kaldırmak ve istinsah etmek anlamlarına gelmektedir. Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.26)

Nevi: Hurufat kasasında bulunan bir ya da birden fazla harfin işlendiği kurşun parça.

Punto: Tipografi alanında kullanılan bir ölçüm birimi. 18 punto = 6,35 mm.

Reyhânî: Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.29)

Rikâ’: Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.31)

Rik’a: “Not kağıdı”, “fiş”, “kağıt parçası” gibi anlamlara gelir. Dîvân-ı Hümâyûn’da doğup 19. yüzyılın başlarında geliştirilmiş bir yazı çeşidi.²⁵⁹

Sülüs: Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.25)

Tevkî’: Aklâm-ı Sitte’den bir yazı türü (bkz. Şekil 1.30)

Üstharfbirimi (Archigrapheme): Arap alfabesinde bulunan 28 harfin noktaları kullanılmayarak ana iskeleti oluşturan 18 harfe indirgenmesi.

Yazı İmlası (script grammar): Arap alfabesinin özel görsel kurallar çerçevesinde harflerinin birbirlerine bağlanması.

Yazı Karakteri: Tipografik olarak tasarlanmış alfabenin görüntüsü.

Zülfe: *Elif* (ا), *kef* (ك), *lam* (ل) ve *ti* (ط) harflerinde hattat tarafından çizgi sonunda oluşturulan kanca ya da çentik şeklindeki uygulama.

²⁵⁹ Bkz. (131), ÖZÖNDER, 164

8. ÖZEL ADLAR DİZİNİ

Ahmed İhsan (1868–1942): 42, 45, 51, 159, 175, 221, 223

Ahmed Rasim (1864–1932): 44, 46, 49, 51, 55, 143, 145, 159, 168, 175, 179, 180, 185, 186, 191, 192, 193, 199, 200, 205, 217

Ali Alparslan (1922–2006): 85, 102, 103, 104

Bogos Arabyan (1742–1835): 122, 142–150, 152, 156, 160–164, 166, 179, 180–183, 187, 190, 193, 195, 196, 239, 240, 243,

Ebüzziya Tevfik (1849–1913): 156, 159, 179, 185, 205, 208, 231

Franciscus a Mesgnien Meniński (1623–1698): 117, 118, 119, 131, 149, 150

Mehmed Ali (ö. 1938): 47, 122, 159, 167, 168, 185, 212–215, 239, 243

Ohannes Mühendisyan (1810–1891): 36, 39, 40, 41, 42, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 82, 107, 152, 155, 166, 241, 243

Haçik Kevorkyan (1856–1932): 44, 45, 46, 54, 145, 154, 190, 191, 192, 199, 200, 207

Hafız Osman (Osman İbn-i Ali), (1642–1698): 72, 94, 95, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 109

İbn Bevvâb (961–1022): 88, 89, 90, 91

İbn Mukle (886–940): 88–91

İbrahim Müteferrika (ö. 1747): 33, 123, 132–137, 139, 141, 143, 145, 146, 147–149, 150, 156, 160–163, 239, 240, 243

İbrahim Şinasi (1826–1871): 41, 47, 55, 143, 144, 150, 164, 232, 233

İstavraki (19. Yüzyıl sonlarında yaşamış hakkâk): 122, 179, 180, 181–184, 187, 192, 193, 195, 196, 240, 243

Kayışzade Hafız Osman (ö. 1894): 72, 73, 108, 109, 119, 129, 137, 138, 139, 149, 161, 163, 236

Kâdiasker Mustafa İzzet Efendi (1801–1876): 39, 101, 106, 107, 108, 157, 158, 166, 169, 239,240, 243

Robert Granjon (1513–1590): 112–115, 119

Saatçi Hafız Efendi: (ö. 1923 ?) 122, 185–189, 217–221, 243

Şeyh Hamdullah (1436–1520): 71, 90, 95–106, 138–140, 144

Savary de Brèves (1560–1627): 115–120, 133, 134

Thomas Milo (d. 1952): 39, 52, 63, 67, 68, 73, 83, 84, 112, 113, 115, 156, 157, 163, 165

Thomas van Erpe (Thomas Erpenius) (1584–1624): 114, 115, 117, 118

Uğur Derman (d. 1935): 39, 50, 90, 101, 156

Yâkût El-Müsta'sımî (?–1298): 90, 91, 95, 100, 102

9. ÖZGEÇMİŞ

Onur F. Yazıcıgil tipografi ve yazı karakteri tasarımına yoğunlaşan bir görsel iletişim tasarımcısıdır. Lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi Grafik Tasarım bölümünde tamamladıktan sonra Yüksek lisansını (MFA) ABD’de Purdue Üniversitesi’nde hümanist ve grotesk yazı karakterlerinin gelişimi üzerine yapmıştır. Tipografide birincilik ödülünü 2007 yılında Chicago’da Society of Typographic Arts’tan alan Yazıcıgil, tipografinin pek çok meselesi üzerine uluslararası konferanslarda konuşmalar vermiştir. Tasarladığı hümanist sanserif, Duru Sans, Google tarafından Google Webfonts platformuna dahil edilmek üzere alınmıştır. Latin tipografisinin haricinde Osmanlı tipografi tarihi ve yazı karakteri kültürü üzerine araştırmalar yapmaktadır. 2009 yılından bu yana Sabancı Üniversitesi’nde tam zamanlı öğretim görevlisi olarak tipografi ve grafik tasarım dersleri vermektedir. 2013–2019 yılları arasında ATypI (Association Typographique Internationale) yönetim kurulu üyeliği yapmıştır. IStype (İstanbul Tipografi Konferansı) kurucularından olup 2011’den bu yana IStype konferanslarının organizasyonunu üstlenmiştir.